

Temető Jajjokan kezdtem én
Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségek idején

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az Irodalomtudományi tudományágban

Írta: Luffy Katalin okleveles magyar-német szakos tanár
Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományi doktori iskolája
(Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi programja) keretében

Témavezető: Dr. Imre Mihály
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... ..

Én, Luffy Katalin, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és az nem utasították el.

.....

TARTALOM

Bevezetés.....	5
I. A puritanizmus-kutatás kérdései az irodalom- és egyháztörténetben.....	9
I.1. Medgyesi Pál esete a puritanizmussal. Historiográfiai áttekintés a kezdetektől az 1980-as évekig.....	9
I.1.1. A kortársi puritánus recepció.....	11
I.1.2. A Medgyesi kutatások elindulása: a 19/20. század fordulója.....	12
I.1.3. Gyülekezet-építő teológia: az 1940-es évek.....	17
I.1.4. Marxista szekularizáció: az 1950-es évek.....	20
I.1.5. Filológia és egyháztörténet összehangolása: az 1970–80-as évek.....	23
I.1.6. Konklúziók.....	24
II. A puritánus szónoki pozíció.....	25
II.1. Medgyesi Pál prédikatori magatartásformái.....	25
II.1.1. Szöveg-összefüggések.....	25
II.1.2. Az udvari pap.....	27
II.1.3. A próféta.....	34
II.1.4. Szöveg- és szerepviszonyok.....	45
II.1.5. Konklúzió helyett.....	51
II.2. Báthori Mihály szerepei. Propaganda és prédikáció összefüggései.....	54
II.2.1. Műfaji kapcsolatok.....	57
II.2.2. Báthori kötete.....	60
II.2.3. Báthori közönsége.....	63
II.2.4. Báthori nemzete.....	71
II.2.5. Báthori szerepe(i).....	78
II.2.6. Konklúziók.....	82
III. Puritán elmélet, puritán gyakorlat.....	84
III. 1. A puritánus elvárások.....	84
III.1. 1. Mít jelent az, hogy „puritán”?.....	86
III.1. 2. Az elvárások – avagy miért „sémbesek” a puritánok?.....	94
III.1.2.1. A „kösség/nemzet” feladatai.....	96
III.1.2.2. Fejedelmek, előljárók kötelességei.....	100
III. 2. Konklúziók helyett. A vallási elkötelezettség tematikus kifejezhetősége: puritán-e, aki puritánus szöveget ír?.....	114

III.2.1. Verécsi Ferenc.....	114
III.2.2. Miskolczi Szenczi János.....	117
IV. „mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – a nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben	124
IV.1. A számbavétel indokai	124
IV.2. Metafora-értelmezések, metaforák.....	126
IV.3. Medgyesi nemzete és nemzetmetaforái – a számbavétel szempontjai.....	132
IV.3.1. A nemzet fogalmi jelentései.....	134
IV.3.2. A nemzet mint élő organizmus.....	135
IV.3.3. A nemzet mint épület	142
IV.3.4. Két haza – egy nemzet	143
IV.4. Konklúziók	146
V. Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken	151
V.1.Bevezetés.....	151
V.1.1. Az egyházi ceremónia rendje: ágendák	153
V.1.2. Retorikák a temetési beszédről	156
V.1.3. Halotti beszéd-kutatás.....	164
V.2. Főúri reprezentáció temetés alkalmával	165
V.2.1. Változatok a prédikációra.....	167
V.2.2. Az orációk – két nyelven	181
V.3. Konklúziók	191
Kitekintés.....	194
FÜGGELÉK.....	197
I. Medgyesi Pál útja 1660 után	197
II. A nagybányai levéltárban talált, Medgyesire vonatkozó adatok	201
III. Magyar Halotti Oratio	204
Kivonat	209
Abstract	211
Források.....	213
Nyomtatványok:	213
Kéziratok	218
Szakirodalom.....	219

Bevezetés

Dolgozatomban a 17. század második felében működő kálvinista szerzők írásait vizsgálom, azzal a céllal, hogy a szoros szövegolvasás során közelebb jussak beszédmodjuk és íráshasználatuk megértéséhez. Amikor az itt tárgyalt szerzők körét határozom meg, akkor arra a csoportra gondolok, amelyet irodalom- és egyháztörténészek a puritánus tábornak neveznek. Ehhez a forráscsoporthoz az út a 17. századi halotti beszédektől vezetett. A vizsgálódáshoz az első fázisaiban nagy lendületet adott a magyarországi halotti beszédek elemző első szisztematikus monográfia éppen ez idő tájt való megjelenése.¹ Ekkor úgy tűnt, hogy a halotti beszédek kutatása valamiféle szervezett folyamat lesz, amely egy nagyobb kutatásba való betagozódás lehetőségét is magában rejtheti, és igénylik, hogy a legfontosabb erdélyi anyag is benne legyen. Ez sokféle kapcsolódási pontot és elemzői szempontot kínált. A dolgozat egyik fejezete (a műfajiságot vizsgáló V. fejezet) tematikusan is őrzi ezt az elindulást. E szövegek tanulmányozása során világossá vált, hogy az első fázisban felvetődő problémákat sem lehet megoldani a szorosan vett műfaj történeten kívüli szélesebb kontextus nélkül. Így kínált kutatási szempontot a puritanizmus, amely egyfelől konkretizálta is a témát, amennyiben egy jól behatárolható szövegkorpuszt jelölt ki: 17. század második felétől utolsó harmadáig. Másrészt viszonylag könnyen azonosíthatónak tűnt a vizsgálatba bevonandó szerzők névsora: az egyháztörténetek kezdetektől fogva igyekeztek igencsak pontos névsorolvasást adni (és ez még akkor is nagy haszonnal járt, ha menet közben kiderült, hogy bizony ezeken az olykor elsietetten összeállított névsorokon van módosítanivaló). Továbbgondolandónak tűnt az is, hogy a régebbi megközelítésekben dominált a teológia- és eszmetörténeti szempont, és ez a legritkábban kapcsolódott össze az írásművészet gyakorlatának részletesebb vizsgálatával. Ráadásul ez a hiányosság azt is nagyon láthatóvá tette, hogy az eszmetörténeti jellegű dolgozatok, esetenként a szövegektől nagyon távol lévén, végletes leegyszerűsítéseket hoztak. Irodalomtörténeti (esetenként kultúrantropológiai) szempontból termékenynek látszott tehát egy olyan megközelítés, amely nem áll meg a retorika/homiletika elméleti teljesítményének méltatásánál, hanem szembesíti azt a gyakorlattal is. Ezáltal egy olyan korpuszsal való összevetésre nyílt lehetőség, amelyet sok tekintetben a megszólalás egységessége jellemez. (Az azonosságokat kereső szemléletmód nyilván be is határolja a vizsgálatkor bevonható szövegeket, ezt a dolgozat hiányosságaként talán fel is lehet róni.)

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998.

A dolgozat hangsúlyos forráscsoportját tehát a különféle események, reprezentációs alkalmak során elmondott prédikációk képezik. Amint azt a cím is jelzi, a folyamatosan visszatérő szereplő Medgyesi Pál. Az ő középpontba kerülése természetesen további konzekvenciákkal is járt, hiszen abszurdnak tűnt volna e fontos személyiség prédikációnak vizsgálata során lemondani egyéb szövegeiről. Talán nem szerénytelenség itt megemlíteni, hogy a dokumentumfeltáró munka során a forrásanyag levéltári találatokkal is bővült. Ezek közül néhányat közlök az Függelékben. Ezeket is számbavéve egy sor nagyon vegyes korabeli szövegtípust (különféle kötetek praelimináriáit, hitvallásokat, kegyességi iratokat, a praeceptum irodalmat, retorikákat, homiletikákat, az egyházi rendtartás gyakorlati előírásait tartalmazó ágendákat, valamint – éppen a műfaji kérdés megválaszolásához bevont – különféle szerzők által írt magyar és latin nyelvű orációkat) is vizsgálat tárgyává tettem. A kolozsvári könyvtárak kéziratállománya is tartogatott nagy meglepetéseket, a legfontosabbnak ítélteteket szintén a Függelékben közlöm.

Mivel dolgozatom a későbbiekben nem tartalmaz kutatómódszertani vagy önreflexív gondolatmeneteket, talán itt a sokszor nagyon alkalminak látszó szövegtípusok jelzése után célszerű megfogalmaznom, hogy az irodalomtörténetírás módszereiről folyó vitákban² számomra annak a Takáts Józsefnek az álláspontja látszott a legmeggyőzőbbnek, aki talán mindenkinél erősebb érveket tud felsorakoztatni az ún. elsődleges kontextus mellett.³ Dolgozatom is a vizsgált jelenségcsoport elsődlegesnek és legalapvetőbbnek gondolt és

² A kora újkori irodalom kutatásának új irányairól szóló 2002 táján kirobbant vitára gondolok. A vitát KULCSÁR Szabó Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia* = *Literatura*, 2002/4, 379–394 című tanulmánya indította el, az erre született válaszokat az ItK 2003/6 száma hozta le. A válaszadók, Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László és Takáts József (BENE Sándor, *Szövegaktus*, 628–702, KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomban (Kontextusok és intenciók)*, 703–728, TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 729–741, SZILASI László, „Nem ma”. *Az irodalom külgügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)*, 742–755, TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, 756–759). Az irodalomtörténet és elmélet közötti diszkrépancia legproblematisabbnak ítélt kérdéseire, a kompetenciahatárok megvonásának elveire, az irodalomelmélet eredményeinek applikálhatóságának módszereire, keresnek választ, mutatnak gyakorlati megoldásokat és fejtenek ki megfontolandó módszertani elképzeléseket a 2004-ben megjelent kötet tanulmányai: *Az irodalomtörténet esélye*, VERES András, szerk., Bp., 2004.

³ A kora újkori irodalom ígéretesnek mutatkozó témái és ezek kutatásának szemléleti, valamint módszertani vonatkozásában több programadó/megfogalmazó tanulmányt jelentett meg Bene Sándor (*A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétikában – A kora újkori modell* = ItK 2001/3–4, 285–316, *Esztétikátörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása* = BUKSZ, 2007/1, 50–64, ide sorolható a Searle, Vico, Patrizi: *A történeti pragmatika esélye* = Helikon, 2005/3, 239–278 című tanulmánya is). Bene tanulmányai sok szempontból befolyásolták vizsgálataimat, segítettek az értelmezői nyelv megtalálásában. Viszont az ItK 2001/3–4 számában, éppen a Bene tanulmánya mellett olvasható Takáts József írása volt az, amely legközelebb állt ahhoz a szemléletmódhoz, amellyel a régi szövegekhez közelítettem, ebben egyfajta módszertani igazolását is láttam annak az értelmezői módnak, amelyet a szövegelemzésekben alkalmaztam: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, 316–324. Az itt elméleti szinten megfogalmazottak működőképességét l. az *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok* című kötetében szereplő tanulmányokban. Bp., 2007.

lehetőség szerint minél részletesebb, konkrétumokban minél gazdagabb kontextusának felvázolásában akar érdemeket szerezni, s ezt fontosabbnak is vélem annak részletezésnél, hogy a puritanizmusnak nevezett jelenségre adott frappáns definíciók esetenként miképpen sarkítanak és azt remélem, hogy éppen ez a megközelítés segít továbblépni a puritanizmus sokféle meghatározási kísérlete felé is egészen addig elmenően, hogy a fogalom rendkívül összetett voltát a sajátos kommunikációs technikák és módszerek, különféle íráshasználati elvek, társadalmi és kulturális kötöttségek feltárásával mutathassam be. Arra törekszem tehát a kontextuális irodalomtörténeti szempontok érvényesítésekor, hogy a megkerülhetetlenül rekonstrukciós műveletek eredményeképpen előállított elsődleges, történeti kontextus minél tágabb keretek közötti mozgásra adjon lehetőséget.

Ez az alapvetően történeti megközelítés tehát magában foglalja a teológiai, historiográfiai és társadalomszervezési, ill. (közvetve) politikai elvek és meggyőződések felmérését, hiszen ezek mentén látszik csak felvázolhatónak az az ismeretelméleti háló és kulturális kontextus, amelyben a szövegek értelmezhetőkké válhatnak. Patetikusabban fogalmazva: céloknak tekintem, hogy a szövegeket behatóan behatóan konvenciórendszereket működésükben, dinamikájukban ragadjam meg. Ez az igény azt is jelenti, hogy a dolgozatomban tárgyat jelentő puritánus konvenciórendszert alkalmasint az egyháztörténeti szempontból ortodoxnak ítélt szerzők szövegeivel való szembesítés során tegyem nyilvánvalóvá. Így lehet igazán megragadni, hogy miképpen válnak a puritánus kommunikációs lelemények egy intenzívebb társadalmi érintkezés feltételeivé. Az ő sikerük (egyik) feltétele tehát abban keresendő, hogy olyan új nyilvános teret formáltak meg, amelynek nem a politikai vagy társadalmi rend függvényében lehetett szereplőivé válni, hiszen ennek – legalábbis látszólag – ők maguk kizárólag vallási-morális feltételeket szabtak. Ennek megfelelően olyan populáris diskurzust teremtettek, amelynek ereje éppen a közösségformálás nem titkolt céljában van. (Ezt elsősorban nyilván a közönség, a hallgatóság szintjén működtetik, ám bár e közönség tagjának lenni még nem jelenti azt, hogy valaki a megszólalás feltételeit is teljesíti.) Másfelől persze világos, hogy ez a közönség viszont csak az elvárások szintjén létezik: a hozzájuk beszélők nem *leíró* módon beszélnek róla, hanem *előírásokban* posztulálják, vagy teremtik meg ezt a közönséget. Nagyon izgalmas paradox helyzet alakul így ki: egy jelen nem levő, elképzelt, de a beszéd során minduntalan megteremtett, közösségtől várják el az általuk üdvöztetőnek tartott döntések meghozatalát, elsőként nyilvánvalóan vallási tekintetben, ám mivel a vallás és a hit funkciója előtt programszerűen újabb és újabb tereket is megnyitottak, ez rávetült a társadalmi, a morális, a politikai élet mindennapjaira is. Mivel

argumentációjukban központi helyre kerül a közösségi élet minden szegmensének „tisztasága”, a prédikáció populáris jellege minden korábbi formát meghaladóan felerősödik és a meggyőzés célja az életvezetés minden területére kiterjedő megformázása lesz. Ezek között a keretek között igyekeztem megmutatni dolgozatomban a puritánus beszédmód állandó változását, az új és új helyzetekhez való alkalmazkodási képességét.

E megközelítésen belül az egyes, eltérő fókuszú fejezetek olyan esettanulmányoknak tekinthetők, amelyek mindegyike valamely dominánsnak látszó szempontból vizsgálja a középpontban álló jelenséget.

I. A puritanizmus-kutatás kérdései az irodalom- és egyháztörténetben

I.1. Medgyesi Pál esete a puritanizmussal. Historiográfiai áttekintés a kezdetektől az 1980-as évekig

Medgyesi helye a puritanizmus történetének tárgyalása során oly mértékben megszilárdult, kanonizálása olyannyira erős kontúrokkal rendelkezik, hogy neve már-már terminus technicus erejével bír a mondott vallási áramlat historiográfiájában. Nélküle nem beszélhető el a magyar puritanizmus, majdhogynem szállóigévé vált, kiragadott mondataival a puritanizmus lényegét véljük megragadni. E nagyhatású személyiség és a puritánus mozgalmak összekapcsolása, a puritánus Medgyesi-kép kialakulása azért is érdekes, mert mintha ellentmondani látszana saját önértelmezésének: ő ugyanis nem vallotta magát puritánnak, sőt tiltakozott az ilyen megnevezés, vagy talán címkézés ellen, miközben az egyház megújulását célzó törekvéseket „áldott eretnekségnek” nevezte.

Amikor a puritanizmus hazai történetéről, főleg kezdetéről beszélünk, letisztultnak látszó fogódzóink is vannak: 1636-ban Tolnai Dali János és társai Angliában aláírják a *Formula singularitatis*. Ebben a mozzanatban vagy Tolnai pataki tankönyvreformjában szoktuk megragadni a puritanizmus hazai kezdetét. Az 1638-as debreceni zsinatot az első puritán-ellenes lépésnek nevezzük, az 1646-os gönci zsinatot pedig, a kutatók közül többen is a puritanizmus „gyújtópontjának” említik. Az ilyen narratívákban kiemelt helyen szokott szerepelni a nagyenyedi zsinat, amelyet ha nem is mindenki egyértelműen a puritánok sikereként, de legalább félsikerként értelmez; valamint a szatmárnémeti zsinat (1646), amelyet sokan a puritánok csatavesztéseként értenek. 1650-ben megjelenik a *Dialogus politico-ecclesiasticus*, a puritánusok egyházszervezeti elvárásainak első elméleti-gyakorlati összefoglalója. Az 1656-os a sárospataki zsinatot pedig a puritanizmus hazai történetének sikeres pillanataként szokták emlegetni. Itt a biztos fogódzók sora kissé megszakad, az 1657–60-as évek zűrzavaros időszakából Medgyesi „köpönyegforgatását” emelik ki. Apafi fejedelemsége idején, nyilván főleg Erdélyben, a puritanizmus majdnem teljes „győzelméről” szokás beszélni.⁴

⁴ Bizonyára még sok olyan esemény, történés van, amelyet ebbe a sorba lehet illeszteni. Itt néhány kiemelkedő mozzanatot érintek csak, azokat, amelyek minduntalan visszaköszönnek a puritanizmus kutatóinál. Természetesen a felsoroltaknál több ízben hívtak össze zsinatot a puritánusok „ügyének” megtárgyalásáért. Ezeket már nem emeltem be ebbe a sorba, mert valamilyen szinten előkészítői voltak egy olyan következő zsinatnak, amelyen már konkrét válasz született egy-egy vitás kérdésben. A zsinatokon kívül természetesen más,

Ebben a tulajdonképpen bevezető alfejezetben nem a puritanizmus lehetséges definícióit kívánom vizsgálni, nem minősíteni és értelmezni szeretném ezt a folyamatot, nem térek ki arra sem, hogy mit értettek rajta a korabeli terjesztők vagy éppen ellenzőik. Inkább arra vagyok kíváncsi, hogyan függött össze a sokféleképpen értett puritanizmus a Medgyesi-kép alakulásának történetével: az érdekel, hogy kik, hogyan és mikor járultak hozzá a Medgyesi-portré megrajzolásához.⁵ Mikor, milyen szemléleti, esztétörténeti háttérre, vagy ideológiai kényszerre vezethető vissza Medgyesi írásai vagy publikus megnyilvánulásai egy-egy mozzanatának előtérbe helyezése vagy éppen elfeledése? A Medgyesi-recepció szinte még életében megkezdődött, kortársaira gyakorolt legendás hatását a szakirodalom folyamatosan emlegeti. A korai fel/elismertség ellenére több évtizedes kihagyásokkal alakult ki az a Medgyesi-kép, amelyet a 20. század közepéről megörököltünk. Ez a több száz éves örökség meglehetősen behatárolhatja Medgyesi-olvasatunkat, éppen ezért érdemes rákérdezni a Medgyesi-recepció hullámvázának háttérére, az előtérbe kerülés, valamint a szinte teljes felejtésbe merülés mozgatórugóira.

Újraolvasva a Medgyesivel kapcsolatos írásokat egyértelműen kirajzolódik az interpretációk hullámváz görbéje. Szinte szigorúan évszámokhoz, de mindenképpen nagyon jól körvonalazható időszakokhoz kötődnek a Medgyesi-szakirodalom egyes fejezetei és a róla alkotott kép alakulásával/alakításával párhuzamosan változó puritanizmus-értékelések. Nem elemezni kívánom ezeket az értelmezői típusokat, hanem inkább leírni, azt remélve, hogy egymás mellett történő bemutatásuk nyomán a puritanizmus különféle meghatározásainak genézisét is átláthatjuk.

politikai vagy szociális természetű eseményt is fel lehetett volna sorolni. I. Rákóczi György halála mindenképpen módosít a hazai puritanizmus állását. Ennek az eseménynek a puritanizmust érintő következményeit azért nem gondolom a felsoroltak közé tartozónak, mert egyrészt ezek nem azonnali hatásúak; másrészt maga a fejedelem sem volt egyértelműen híve az egyházpolitikai változtatásoknak, még akkor sem, ha el is fogadta és értékelte a puritánusok írásművészetét, felkészültségét, sőt elképzeléseik közül némelyekkel egyet is értett. II. Rákóczi György puritanizmus-ellenességét pedig azért nem sorolom ide, mert ezt sokkal inkább az angliai események határozták be, mint a hazai puritánok elvárásaival való elvi vagy éppen teológiai-dogmatikai egyet nem értés. Apáczai vagy Martonfalvi Tóth György „színrelépését” azért nem tárgyalom itt, mert ők már nem az „előtörténethez” tartoznak és a Medgyesi korabeli recepciójáról szóló részben kitérek majd rájuk.

⁵ A puritanizmussal foglalkozó írásokat a kezdetektől 2003-ig – kimondottan irodalmi és művészettörténeti szempontból – Petrőczy Éva tekinti át, amikor a puritán írásművészettel kapcsolatos szakbibliográfiára irányítja rá a figyelmet. L. PETRŐCZI Éva, *Puritán szerzőink mint művészek. A puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban* = Uő., *Puritánia*, Bp, 2006, 7-36.

I.1.1.A kortársi puritánus recepció⁶

Az *ambitiosus* Medgyesi⁷ ismertsége pozíciójának volt köszönhető: a fejedelem udvari lelkészének, később az özvegy fejedelemasszony papjának egyházi vagy társadalmi kérdésekben szinte megkerülhetetlen volt a véleménye. Az előszóbeli előadás hatása mellett legalább ennyire számolhatunk műveinek a többszöri megjelenése következtében megvalósuló jelentős recepciójával is. Munkái többszöri sajtó alá rendezésének gesztusában ma erős írói öntudatot látunk, a folyamatos rendszerezésben jól átgondolt koncepciót fedezünk fel.⁸ Az egymásra épülő-épített szövegek kölcsönösen erősítik egymást és a nyomtatványok sorozatos megjelentetése a megszólalás, véleményadás és -formálás folyamatos lehetőségét is biztosította számára. Írásai ismertsége, gyors recepciója nagyrészt ennek is köszönhető. Így nem meglepő, hogy kortársainál több helyen is utalnak írásaira, vagy idézésnek belőlük. Egyesek műveit népszerűsítik: Mikolai Hegedűs János a *Praxis pietatis* olvasásához, megértéséhez nyújtott segítségként jelenteti meg a *Szentek napi száma* c. fordítását. Tolnai Szabó Mihály pedig a *Dialogus politico-ecclesiasticus*ra alapozza a presbitérium felállításának szükségességét tárgyaló disputációját (*De presbyterio*, 1662).⁹ A *Praxis pietatis* olvasása a kegyes életvitel részévé vált, olyan elemmé, amely az üdvérdem-szerző erények között kapott helyet.¹⁰ Medgyesi nevének pusztá említése cáfolat a

⁶ A teljesség igénye nélkül említem itt meg azt a néhány kortárs szerzőt, aki Medgyesi iránti elismerését fejezi ki. Medgyesi hatása ennél jóval messzebbre terjed, pl. alapos szövegelmézések – akár a század végéig, a következő századba átnyúlóan – mutathatják ki folyamatos jelenlétét az íráshasználók sorában. Csorba Dávid intertextuális szövegolvasás módszerrel kísérelte meg Medgyesi hatástörténetét feltérképezni, és mutatott a Medgyesi-szövegek továbbélésére egészen a 18. század tízes éveig CSORBA, *Az 1657-es év mint a nemzeti önszemlélet egyik irodalmi toposza* = BITSKEY István, szerk., *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. Debrecen, 2003, 132–155.; uő, *A magyar református hitmélítő irodalom Debrecenben (1657-1711)*, Debrecen, 2003 (doktori értekezés, kézirat).

⁷ TÓTH Sándor, *Adalékok a reformált egyházkerület történetéhez, IV.* Debreceni Protestáns Lap, 1883/4. 42.

⁸ L. erről részletesebben a II/1 fejezetet.

⁹ L. NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., 1985, 210. Nagy Gézának ez a könyve csak töredéke annak, amelyet Révész Imre, *Magyar református egyháztörténet. I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938, folytatásaként képzelte el. A kéziratban maradt mű teljességében, több évtizedes hányattatás után 2008-ban az Attraktor kiadó jóvoltából jelent végre meg: *A református egyház története. 1608-1715.* I–II. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő. Medgyesi *Dialogus*ának Tolnai Szabó Mihály-féle recepciója némiképpen bővebben, mint az 1985-ös kiadásban, I. II. kötet, 278.

¹⁰ Lewis BAYLE *The Practice of Piety* szolgált forrásul MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis, az az Kegység gyakorlása*, Debrecen 1636 (RMNY 1639) című fordításához, amely korszakban igazi könyvsiker volt, több kiadását is ismerjük, Eszéki ennek a könyvnek a beható ismeretére céloz a beszédben. Vö. ESZÉKI István, *Halotti Magyar Oratio. Tekéntetes, Méltóságos Nagyságos, Urak, Aszszonyok: Nemzetes s-igaz nemesi szabadságnak czimerével ékes Férfiak s-Aszszonyi állatok: [...] valakik ez Néhai Tekéntetes Méltóságos Groff RHEDEI FERENCZ Urunknak meg-hidegedet tetemének utolsó érdemlet tisztessége meg-adásának okáért, ez Ur napjának inneplésére, egyenloe lélekkel sok helyekroel ide joettetek! Saros Patakon, Nyomtatta Rosnyai Janos. 1668-ben.* RMK I. 1075.

barbarusnak titulált magyarsággal szemben (Apáczai Csere János). Évek múltán is az általa képviselt műveltséget eszményíti Köleséri Sámuel a *Martonfalvi Györgynek [...] Szent históriája* elé írt üdvözlő versében szólva (többek között) Medgyesi „ki-terjedt jó híre”-ről, mellyel a prédikátor a haza becsületét öregbítette.¹¹ Nem sokkal halála után már azokkal említették együtt, akiket „nem érdemelt meg a világ” (Szatmári Baka Péter). A szemléletével, felfogásával való rokonság/azonosulás kifejeződéseként értékelhetjük, hogy Szalárdi krónikájának utolsó fejezeteként közölte Medgyesi két, 1657-ben elmondott és a következő évben megjelent prédikációját (*Ötödik jaj és siralom*).¹²

I.1.2. A Medgyesi kutatások elindulása: a 19/20. század fordulója

Bod Péter igencsak rövid és nem éppen laudáló szavai¹³ után több, mint száz év telt el, amíg Medgyesivel részletesebben foglalkoztak. A Medgyesi-szakirodalom már ebben a korai időszakban is meglehetősen gazdaggá vált, nincs is lehetőség minden vele kapcsolatos értékelésre kitérni.¹⁴

¹¹ Nagy Martonfalvi Györgynek Sz.I.M.D és a' Debreczeni Collegiumnak nehaj Professorának Szent Historiaja. Debreczenben Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXXI. RMK I. 1256. Az ajánlások után az alábbi szerzők üdvözlő versek állnak: Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Szenczi Pál, Lisznyai Pál. A Köleséri vers így hangzik: „Sok szép tudós elmét szült az a' saeculum, / A' Magyar Nemzetben, nincs semmi dubium, / Ez dologban csak nem mint Nemes Belgium, / Ollyakat, avagy mint hires Imperium. / Illyenek valának. Medgyesi, Tólnai, / Ki-terjett hireket kiknek fenn forgani / Tudgyuk, hasonló volt János Apáczai, / Többeket-is tudnánk ezekhez számlálni. / Kik élő nyelvekkel, s' elmés írásokkal / A' Magyar hazát ékesíték, fontal, / A' Barbariéstül tisztítak haszonnal, / Mutogatván Magyar hogy el-ér másokkal: / Ezek száma közzül Nagy MARTONFALVI GYÖRGY / vala, tudománya Orientális gyöngy, / Elméje bársonya nem valami ros rongy: / Halál illyeneket kérlek hogy el ne hordgy! / Oh boldogult Lélek nyugodgyál Istennél; / Munkás társaságid után már pihennyél, / SZENT HISTORIADAT a' mennyieknél / Mutasd-bé, nem vóltál restebb mindeneknél. / Halhatatlan hired marad e' világon, / Mellyben mint madárka ül él gyenge ágon, / Lelked örül már most a' világosságon, / Mellyeben fel-öltöztél: örvendgy valóságon. KÖLESERI SAMUEL, A' Debr. E.L.T. által.

¹² SZALÁRDI János, *Síralmas magyar krónika*, s.a.r., bev., jegyz. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980 (Bibliotheca historica), 686–719.

¹³ L. a *Magyar Athenas* Medgyesi szócikkét (az 1982-es, Tordai István-féle kiadásban 365–367 oldalon). Bod Péter meglehetősen felemás módon viszonyult a puritán szerzőkhöz. Egy-egy szerző írásával mély szimpátiáját fejezi ki, míg másokat a legerősebb szavakkal utasít el, így például Medgyesit is. Ennek a „tudathasadásos” állapotnak okát Petrőczy Éva az egyházszervezet körüli kérdésekben fedezi fel: Bod Péterre nagy hatással voltak a hitépítő, az egyéni kegyesség erősítését célzó írások, azok, amelyek nem az egyház szervezeti kérdéseivel, a zsinati-presbiteri rendszer bevezetését szorgalmazták. PETRŐCZI Éva, „Babuk”, de nem „pispök”. *Bod Péter és a magyar puritanizmus* = Uő., *Fél szentek és fél poéták*. Bp., 2002, 96–104.

¹⁴ Igen tanulságos lenne a 19. század irodalomtörténészeinek a reformációval és a 17. századdal kapcsolatos munkáit historiográfiai szempontból újraolvasni, hiszen a határkijelölések, az értelmezési keretek nagyon tudatos és célzatos megalkotása (amelyeket sokszor cáfolunk, de mégis továbbviszünk) történik ekkor. Erre történtek kísérletek és részvizsgálatok (l. pl. Kerecsényi Dezső tanulmányait: KERECSENYI Dezső *Válogatott tanulmányai*, s.a.r. PÁLMAI Kálmán. Bp., 1979.). Ugyanígy érdemes lenne az egyháztörténeteket hasonló szempontból újraolvasni, magyar vonatkozásban alig ismerünk ilyen kísérleteket: pl. a HATOS Pál tanulmánya, *A magyar protestantizmus eszmei fordulata a 20. század elején* = Múltunk, 2005/1, illetve a magyar vonatkozásokat kevésbé érintő, de módszereiben hasznosítható könyve: *Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformáció változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében*. Bp., 2001., vagy Buzogány Dezső rövid összefoglalója: BUZOGÁNY Dezső, *Az Erdélyi Református Egyház történetének rövid összefoglalása* = *Képek az Erdélyi Református*

Szilágyi Sándor adta ki Medgyesi leveleit; a levelek közlése után pedig 1890-ben a Protestáns Szemlében megjelentett egy rövid írást is, amelyben életéről közölt újabb adalékokat. (Itt közli a Lórántffy Zsuzsanna levelét Medgyesihez, amelyben a Rákóczi-ház iránti hűség megtagadását rója fel az egykori udvari prédikátornak). Amikor tehát Szilágyi meglehetősen heves szavait olvassuk itt Medgyesi ellen, nem szabad elfelejtenünk, hogy ezt Medgyesi „árulásának” első felfedezőjeként teszi. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Szilágyi a puritanizmus kulcsfigurájának egyértelműen Tolnait tekinti. Elismeri Medgyesi szerepét, de jelentőségét tekintve Tolnai mögé helyezi: „Ha Medgyesinek volt is része a küzdelemben s ha egy időben ő játszotta is a vezérszerepet, de nem ő indította meg.”¹⁵ Medgyesi és Tolnai jellemzéséből egyértelműen kiderül Szilágyi lelkesedése a lázadó szellemű Tolnai iránt. A „nagy tudományú”, széles körű ismeretekkel rendelkező prédikátor érdemeit nem vitatja el, hozzáteszi azt is, hogy Medgyesi „egyszerre lépett fel az irodalomban és a közéletben”, amit a magas pártfogók támogatása tett lehetővé. Szilágyi azonban mint embert próbálja megérteni Medgyesit ebben az írásában, s ez pedig az általa közölt levél fényében nem könnyű számára. Mert Medgyesi Barcsaihoz való pártolását egyértelműen árulásnak tekinti, „Az ő egész cynizmusával, szenvedélyével harczolt a jó asszonyának fia ellen – követségekben, irodalmi polémiákban vett részt.”¹⁶ Szilágyi Sándornál már jól megfigyelhető a szakirodalom későbbi korszakokban is előforduló jellegzetessége, a harc, a háború metaforáinak használata a puritánus mozgalom lényegére és működésére vonatkozóan.

Az első világháborút megelőző évtized egyháztörténetének egyik kiemelkedő képviselője Pokoly József volt. 1904-ben megjelent erdélyi református egyháztörténetében¹⁷ Medgyesi metamorfózisának felrajzolásával szembesülhetünk: a szerző a fejedelmi prédikátor útját mutatja be a „zavargók” vezéri szerepének betöltéséig. Számára Medgyesi a más felekezetűekkel szembeni türelmetlenséget képviseli: Medgyesit tartja az I. Rákóczi György szombatosok és unitáriusok elleni intézkedései egyik ideológusának. Pokoly interpretációjában Geleji Katona István az egyházi hagyományok hű őrzője, az ő érdemei hangoztatásának kontrasztjában válik Medgyesi az egyház egységének megbontójává. Az ortodox-puritán ellentét leírása nagyjából a Geleji-Medgyesi szembeállítás mentén történik, de nem a homiletikai vitáról szól. Pokoly a konzervatív teológia szellemében értelmezi

Egyházkerület életéből, szerk. TONK István, Kolozsvár, 2006. Ebben a fejezetben csak azokra a szerzőkre térek ki, akik kimondottan Medgyesivel foglalkoztak.

¹⁵ SZILÁGYI Sándor, *Medgyesi Pál életéhez* = Protestáns Szemle, 1890. 148.

¹⁶ *Uo.* 151.

¹⁷ POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*. Bp., 1904. II. kötet.

puritanizmust a hagyomány elleni zavargásként, lázadásként, s nem titkolja az újítások iránti erős ellenérzését. Pokoly a *Dialogus* megjelentetésében látja Medgyesi nézetei radikalizálódásának fordulópontját. Az egyházszervezet átalakítására tett javaslatait röviden jellemzi: „Csak bírálni tud, de alkotni nem.”¹⁸ Pokoly szerint az idők változásai Gelejit igazolták, a politikai események okozta megosztottság idején az egységes református egyház hathatósabban léphetett volna fel, mint az ellenéteket kiszélesítő, elmérgesítő puritánus mozgalom. Szerinte a puritánok „testvérharcot” indítottak az egyházon belül, és „idealismusuk” nem engedte felismerni, hogy bár követeléseik egy része jogos (is lehetett volna), az idő nem volt alkalmas életbe léptetésükre. Tolnai Dali Jánost elmarasztaló szavai nagyrészt érvényesek Medgyesire is, bár Pokoly őt némiképpen fel is menti: békésebb „előharcos” mivoltának köszönhető az, hogy ő az állapotokat felmérve, az adott helyzethez próbált meg igazodni, így legalább az erdélyi puritánusok „elvesztették az independens mellék-ízt”. Pokoly a 19. századi protestáns liberalizmus továbbélése és az újonnan Erdélyben is megjelenő spirituális mozgalmak elleni védekezés közben nem véletlenül áll a Gelejivel képviseltetett szellemiség oldalán, a hagyományokhoz való erős ragaszkodásban látja a század eleji református egyház önazonosságának megtartását, a „harcból” – ahogyan a 17. század is igazolta – így kerülhet ki győztesen.

Az első világháborút megelőző évtized szellemi és eszmetörténeti áramlatainak kereszteződései jól látszanak, ha Zoványi Jenő munkáját olvassuk a Pokoly Józsefé mellett.¹⁹ A puritánus mozgalmakról írt művében Zoványi a „folytonos reformáció” szükségességének szellemében, a megmerevedett protestantizmus ellenében értékeli a puritanizmust. Az ő Puritanizmus fogalma természetesen szoros összhangban van a protestantizmus lényegéről alkotott felfogásával. Egy 1911-es dolgozatában írja: „A protestantizmus nem egyéb, mint a lelkiismereti szabadság, más szóval az egyéniség elve, vagyis a gondolkodás és véleménynyilvánítás szabadsága, azaz minden korláttól mentessége és határnélkülisége.”²⁰ Ez tehát a szellemi háttére az alaposan adatolt, a pozitivista teljességigényre törekvő puritanizmus-monográfiának.

A protestantizmus ilyen felfogása nem véletlenül tünteti fel Pokoly véleményéhez képest kedvezőbb színben a puritánus mozgalmakat. Zoványi a puritánus mozgalom megindulását a Tolnai Dali János által kezdeményezett *Formula singularitatis* aláírásában

¹⁸ Uo. 223.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp., 1911.

²⁰ ZOVÁNYI Jenő, *A protestantizmus és lényege* = Theológiai Szaklap, 9 (1911), 36.

ragadja meg. Az irat tartalma ismeretlenül is heves ellenérzéseket váltott ki a 17. századi Magyarországon, és Zoványi szerint már akkor „harccá” alakult a mozgalom, amikor az „ellenfél” gyakorlatilag még nem volt a porondon: „Még nem is látták, már is halálos ellenségei voltak. Ha idejében megismerik a »liga« valódi szövegét és teljes tartalmát, talán nem háborodnak fel annyira, hiszen egy kis pietista ömlendezésen kívül nem foglal az magában semmi határozott célt, semmi tényleges tervet.”²¹ Az első, a puritánusok ügyét először tárgyaló debreceni zsinaton (1638) Medgyesi még nem áll a pártjukon, „hiszen maga sem tudhatta, mint a többi zsinati atya sem, hogy mi a céljok, mi a tervük a megzabolázandóknak.” A harcos Tolnai mellett Zoványi ugyancsak megrajzolja a szellemi vezetővé váló, a fejedelmi udvarban és udvarra nagy hatással bíró Medgyesi fejlődését. A nagybányai zsinat döntéseit Medgyesinek bölcs belátásával magyarázza, aki „megalkudott a körülményekkel, a fél munkát is jobbnak tartotta a teljes tespedésnél és az esetleges kudarcnál.”²² A reformáció lényegét a folyamatos megújulásban, az állandó felülvizsgálatban látó Zoványi a szatmárnémeti zsinatot nem a puritánusok legyőzéseként érti, hanem az egyezsége jutás lehetőségét ismeri fel benne, akkor is, ha ez kompromisszumok árán érhető el. Medgyesi szerepvállalására szerint döntően hatott a szatmárnémeti zsinat eredménye (vagy eredménytelensége?), de I. Rákóczi György halála is közrejátszott a következő „erélyesebb” fellépéseiben. A puritánus mozgalom megerősödése szempontjából nemcsak Tolnai közéleti szereplését, agitációját tartja fontosnak, hanem Medgyesinek nyomtatásban megjelentett, a presbiterianizmust propagáló munkáit is, amelyek szerint éppen a presbiteri egyházszervezet fokozatos elterjedését tették lehetővé. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a közéleti szereplés lehetőségei tágultak ki Medgyesi előtt a nagybányai lelkészség felmondása után, a pártfogói udvarba való költözéssel. Zoványi a presbiteriánus törekvések eredményeit veti össze a Tolnai megindította, majd Medgyesi felvállalta célkitűzésekkel.²³ Az ő Medgyesi-képe tehát egyfajta belső fejlődési folyamatot mutat, a két puritánus „harcos” szerepét egyenértékűen ítéli meg, kettejük munkássága hatásait tekintve kiegészítik egymást.

²¹ ZOVÁNYI, *Puritánus mozgalmak...*, Bp., 1911, 30.

²² *Uo.* 146.

²³ Nála is (akárcsak a többi egyháztörténésznel) a puritanizmust és presbiterianizmust némiképpen külön tárgyalja, természetesen nem választva el élesen a kettőt egymástól. Nyilván, hiszen a presbiteriánus törekvések egyháztörténeti szempontból sokkal konkrétabban mérhetőek, mint az ezzel párhuzamosan történő, a kegyes életet megkövetelő puritánus elvárások. Még akkor is, ha tudjuk (és ezt bőven emlegetik is), hogy a *Praxis Pietatis*nek mekkora hatása, milyen olvasottsága volt már korábban is, de a következő évtizedekben sem felejtették el. A két fogalom összekapcsolását is lehet olvasni a vonatkozó szakirodalomban, mintegy annak jelzésére, hogy ezek szervesen összefüggnek, de azért mégsem egészen azonosak: „presbiteriánus puritanizmus” fogalmat használja Tóth Béla Martonfalvi Tóth György kapcsán. TÓTH Béla, *A puritanizmus és a természettudományok Magyarországon = ThSzemle*, 1978, 352.

Folyamatosan hangsúlyozza azt is, hogy a puritán és ortodox oldal gyülekezetépítési és kegyességi kérdésekben egyetértett: az egyházi vezetés ugyan elhalasztotta a szervezeti kérdéseket, de nem utasította el mereven azokat. Vagyis a Zoványi szemléletében nem két egymással a végsőkig szembenálló félről van szó. Az ő „szabadabb” világlátása nem egyszerűen azt jelenti, hogy a liberális protestantizmus hagyományához tért vissza, hanem inkább azt, hogy az egyház útkeresésében ötvözni tudta a különféle elképzeléseket.

A Zoványiéhoz nagyon hasonló módon és szellemben tárgyalja Medgyesi életét és „működését” első monográfiája, Császár Károly.²⁴ A céltudatosan angliai tanulmányútra készülő Medgyesinél nem véletlen, hogy hazatérte után „vezető szerep jutott” neki a presbitériumi harcokban. Harc – így látja Császár Károly is a presbitériumi mozgalmakat, ahogy Medgyesi egész munkásságát is az ennek megvalósításáért folytatott küzdelemnek. A szatmárnémeti zsinatot nemcsak a puritanizmus, és főképp a presbiterianizmus történetében látja fordulópontnak, hanem Medgyesi életében is, mert „kibontakozik a csendes passzivitásból s maga áll a mozgalom élére.”²⁵

A radikális Tolnai fellépése mellett Medgyesi nem a „hirtelen reformok” híve, az angliai példa számára nem a feltétlen követést jelenti és „a dolog forradalmi jellege is teljesen elvész önála”.²⁶ A presbiteriánus és puritánus eszmék fokozatosan válnak meggyőződéssé Medgyesiben. Ezt követően viszont annyira fontossá lesznek számára, hogy meggyőződésévé válik: elfogadásukkal Isten büntetéseit háríthatják el. Császár Károly tehát a minden szövegre kiterjedő vizsgálat során Medgyesi fejlődésrajzát alkotja meg. Főhőse „modernizmusát” ünnepli könyvével, aki „eszmékért és nem már meglevő tételekért küzdött” és aki elsőként kísérelte meg a „jobbágyság és általában az alsóbb néprétegek egyenjogúsítását”.²⁷

Míg Zoványi nem tért ki a Medgyesi és Lóránffy Zsuzsanna közti nézeteltérésre, Császár Károly ennek is magyarázatát adja. Nem tényként kezeli Medgyesi pártállás-váltását („Barcsayhoz csatlakozni *szándéka lehetett*”), és Lóránffy Zsuzsanna szemrehányásának okát sokkal inkább Medgyesinek egy 1659-ben elhangzott, a fejedelmi hatalmat bíráló megjegyzéseket tartalmazó prédikációban látja. Medgyesi válaszlevele elveszett ugyan, de Császár szerint „[a] tettet azonban nyomon követte részéről a megbánás. Az is lehetséges,

²⁴ CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*. Bp., 1911.

²⁵ Uo. 43.

²⁶ Uo. 54.

²⁷ Uo. 62.

hogy a fejedelemszony izgatott kedélyállapotában, fia iránti aggodásában nagyobbak látta az esetet, minő az volt valójában.”²⁸

Császár Károly tehát tovább árnyalja a Zoványi által vázolt Medgyesi-portrét, viszont jobban lelkesedik és elfogultabb vele szemben. Optimistán tekint a puritánus mozgalmakra és a központi szereplőjévé tett Medgyesi küzdelmeire, bennük a református egyház mindenkori feladatait felvállaló mozgalmat látja: az állandó felülvizsgálatot, folyamatos megújulást, az adott társadalmi-politikai helyzethez való igazodást. Számára ilyen értelemben „harc” az, amit a puritánusok, presbiteriánusok folytattak.

Az angol puritanizmust tárgyaló monográfiájában Erdős Károly különös hangsúlyt fektet a puritánok elnyomásának időszakára. Ezt ő az 1633–1640 közötti hét évre teszi, amikor éppen Angliában tartózkodott Tolnai Dali János kilenc társával egyetemben. Könyvének ez az egyetlen magyar vonatkozású megjegyzése (nyilván, őt nem az angol-magyar kapcsolattörténet szempontjából érdekli a puritanizmus, hanem gyökereihez lép vissza, és ismerteti meg azokat a magyar közönséggel), amelyben Tolnai Dali Jánost és társait teszi a presbiteri egyházszervezet magyarországi meghonosítójának: „Ezek tízen szemtanúi voltak az episcopalis és puritán rendszerek viaskodásának és ők vezették be a presbyterianizmust magyar református egyházunkba.”²⁹

I.1.3. Gyülekezet-építő teológia: az 1940-es évek

A II. világháború előtt és közvetlenül utána megjelent, a 17. századi egyháztörténetre és irodalomra vonatkozó munkákat (Nagy Géza, Bodonhelyi József, Szabó Géza, Révész Imre és Berg Pál³⁰) alapvetően egységes szemlélet jellemzi. A század elején indult belmissziós mozgalom hagyományát viszik tovább a korszak egyháztörténetészei is. Nemzedékük a református egyház akkor útkeresésében során az „építő teológia”, az „ige teológiája” gondolatában találja meg a megoldást, s a gyülekezetépítő szándék és elszántság előzményeit örömmel fedezi fel a 17. századi puritanizmusban. Így puritanizmus-értékelésükben a mozgalom kegyességi oldalára helyezik a hangsúlyt, a presbiteriánus

²⁸ Uo. 96.

²⁹ ERDŐS Károly, *Az angol puritanizmus*, Debrecen, 1912, 36.

³⁰ NAGY Géza, 1984, 2008, BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942; SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia*, Bp., 1943; BERG Pál, *Angol hatások a XVII. századi irodalmunkban*, Bp., 1946; RÉVÉSZ Imre, *A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés*, Bp., 1947 (Theológia 5.). A korszak egyháztörténetészeinek írásaiból ad közre bő válogatást NÉMETH Pál, *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Bp., 1997.

törekvések harchoz hasonlító leírásai háttérbe szorulnak. A háborús években a múlt kutatását nem(csak) (egyház)történeti feladatnak tekintik; a hagyományok megismerése a református egyház önismeretének eszköze és önazonossága megtartásának fontos útja lesz.

Az időszakban íródott munkák közül Nagy Géza – csak évtizedekkel később megjelent – könyve a legátfogóbb. Tematikus fejezetekre épülő monográfiájában olyan kérdések kerülnek tárgyalásra, amelyek egyértelműen mutatják meggyőződését az egyház társadalomépítő szerepéről. Medgyesi szerepei és tevékenységei közül az igehirdetőit emeli ki és elemzi részletesen, és a puritánus igehirdetés „vezéralakjának” nevezi. Medgyesi „társát”, Tolnai Dali Jánost a „puritanizmus leghatározottabb híve”-ként emelegeti, amikor a puritanizmus következményének tekintett presbiterianizmust és az egyházi szertartások megváltoztató törekvéseket tárgyalja. Tolnai másik nagy érdeme szerinte, hogy a *Formula singularitatis*szal elsőként létesített olyan „egyesülésszerű alakulatot”, amely „kiesik a felettes hatóság ellenőrzése alól”.³¹ A szatmárnémeti zsinat „ellentmondásos határozatát” a hivatalos egyház presbitérium-ellenességének ítéli. Nagy Géza elemzésében tehát Medgyesi és Tolnai egymás mellett álló és egymást segítő szereplők, akik az egyház megújulásáért más-más területeken és más-más módszerekkel, de egymást kiegészítően alkottak.

Bodonyhelyi József – az angol irodalmi hatásokat vizsgálva a 17. század magyar irodalmában – szintén olyan időszerű kérdéseket vélte felfedezni a puritanizmus körüli mozgalmakban, amelyek kora egyházának tanulság gyanánt szolgálhatnak. A II. világháború alatt és után a református egyház „lelki ébredési” folyamatát érzékelve ő különösen fontosnak tartotta felmutatni az egyházi megújulás és a lelki élet középpontba kerülésének történeti előzményeit, hogy félreérthetelenné tegye az azokhoz való kapcsolódás szükségességét. Bodonyhelyi az angol puritanizmus magyar hatásainak mélyebb megértését remélte az irodalmi és teológiai párhuzamok felmérésétől. Ilyen szempontú vizsgálatában újra egymás mellé került Medgyesi és Tolnai alakja, a *Praxis Pietatis* fordítója, és az Amesius könyveit tankönyvként használó Tolnai Dali János.

Révész Imre kismonográfiája és egyéb munkái szintén fontosnak tartják felhívni a figyelmet arra, hogy „az első magyar református ébredés [...] jelen korunkig kihat és az egyházunk megújulására irányuló mai törekvésekben a legnagyobb mértékben figyelembe veendő”.³² Így Medgyesit „az evangelizációs ébresztő típus legkorábbi ismert képviselőjé[nek]” tartja Magyarországon és a Tolnaival való, immár hagyományos

³¹ NAGY, 1984, 206.; 2008, I., 155.

³² RÉVÉSZ, *i. m.*, 3.

összevetésben Medgyesinek, „minden idők legmélyebb hatású magyar református igehirdetőjé[nek]” fontosabb szerepet tulajdonít.³³

Berg Pál szerint Amesius magyarországi hatása Medgyesinél kezdődött,³⁴ véleménye szerint viszont a hazai kálvinizmus reformálásának szükségességét elsőként Tolnai Dali János ismerte fel, és ő is irányította az erre törekvő mozgalmat. Ez a folyamat egy időben történt a puritánus eszmék fordítások útján történő hazai terjesztésével. Szerinte az, hogy a szatmárnémeti zsinat után nem szűnt meg ez a mozgalom, az „elsősorban a szellemi vezetők erős irodalmi tevékenységének” tudható be. Medgyesit és Tolnait egymást kiegészítő párosként látja tehát Berg Pál is.

Hasonlóan kiegyenlítő szemlélet jellemzi Szabó Gézát is, aki a puritánus eszmék terjesztésének első mozzanatát Medgyesi korai fordításaiban (*Szent Ágoston vallása, Scala coeli*) látja megragadhatónak, az „intenzív megindulása”-t pedig Tolnai nevéhez fűzi. A puritánus névsorban nála Tolnai után közvetlenül Medgyesi szerepel, viszont meglepő módon, a presbiteriánus névsorból hiányzik Tolnai.

Kronológiailag talán a következő alfejezetek valamelyikében kellene Herepei János munkásságát megemlíteni, szemlélete, munkamódszere tekintetében viszont az itt említett szerzőkkel mutat szorosabb rokonságot. Munkásságára döntő hatással voltak a háborús évek, ezek alakították ki benne azt az ars poétikának is tekinthető tudománykonceptiót, amely a forrásfeltárásban látta a legszélesebben értett hagyomány megismerését, folytathatóságának biztosítását, átmentésének és megörökítésének lehetőségét. A történeti források összegyűjtésére tett erőfeszítései egész életét meghatározó szétágazó, de ugyanakkor rendszeres és kitartó kutatásokon alapulnak, adatgyűjtései mindmáig nélkülözhetetlenek a kutatás számára. Medgyesi-portréját³⁵ az addigi szakirodalom adatainak korrigálásával, kiegészítésével és az általa feltárt új adatoknak a pályakép egészébe való beillesztésével írja meg. A Medgyesi-Tolnai szembeállítás Herepeinél (is) jelen van, de nem a harcos-óvatos ellentétpárban látja megragadhatónak a puritanizmus körüli eseményeket és a mozgalom sikereit sem ennek a narratívának fényében méri le. Herepei adatokkal dolgozik, miközben az addigiakat pontosító, újabb összefüggéseket feltáró információknak sok helyt diskurzus-módosító ereje is van. Császár Károlyt több helyen is korrigálja, így például a debreceni

³³ *Uo.*, 16, 18.

³⁴ „A kezdetet itt is Medgyesi Pál jelenti”, mondja Amesius magyar recepciója kapcsán. BERG, *i. m.*, 109.

³⁵ Medgyesiről szóló tanulmányát Herepei 1954-ben írta. L. HEREPEI János, *Adatok Medgyesi P. Pál életéhez* = szerk KESERŰ Bálint, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* Bp.–Szeged, 1965, 367–400.

zsinat (1638) értelmezésében is (Herepei olvasatában ekkor még nem döntöttek Tolnairól). A puritánok munkálkodásának fontos időszaka I. Rákóczi György halála előtti pár év, és a mozgalom újabb összefüggései mutatkoznak meg, amikor ezt az időszakot Herepei az általa (is) feltárt adatok tükrében értékeli. Ekkor tett egyre nagyobb elismertségre szert Medgyesi, de ugyanakkor ez volt a Medgyesi és Geleji közti ellentétek elmélyülésének időszaka is, hiszen az erdélyi püspök ekkor már (mint erről az 1640-ben keltezett levelei tanuskodnak) Medgyesiben ismeri fel a presbiteri eszmék legfőbb terjesztőjét. Bár újabb adatot nem tud említeni a szatmárnémeti zsinattal kapcsolatosan, Herepei mégsem – mint ahogyan azt általában tették – a puritánusok vereségeként értelmezi, hanem inkább a puritánok szempontjából „csak részben eredményes zsinatnak” nevezi. További sorolás nélkül is látszik, hogy Herepei mennyire kiegyensúlyozott értelmezéssel kíséri forrásait. Herepei nem rangsorolást végez szereplői között, hanem megőrzésre érdemes értékeket keres. Egyaránt elismeri Geleji érdemeit, Tolnai buzgalmát és az „óvatos” Medgyesi örökségét. De ami még talán ennél is fontosabb: bár Medgyesi írásainak fontosságát a korszak eddigi kutatói is messzemenően elismerték, Herepei lesz az, aki (az egyháztörténeti mellett) kimondottan irodalomtörténeti helyet követel neki.³⁶

I.1.4. Marxista szekularizáció: az 1950-es évek

Medgyesire az 50-es évektől már a történészek és az irodalomtörténészek is felfigyelnek. A puritánus mozgalmak leírása ekkor újabb fordulatot vesz. A puritán törekvéseket erősen szekularizáló beállításban lezajlik a vallási tartalmak szinte teljes elfedése. Elsősorban a történészek, közülük is Makkai László számára lesz domináns narratív forma a puritánus mozgalomnak a harc, háború metaforáival történő leírása.³⁷ Az osztályharcként beállított mozgalom története a haladó szellem és a reakció ádáz küzdelmévé válik, amelynek sikere azon múlott, hogy a vezetők mennyire voltak képesek az „ügy” mellé tömegbázist teremteni. Makkai gondolatvezetésében a Medgyesi-Tolnai páros éppen e tekintetben választható szét, sőt, szembe is állíthatók egymással. Mert hát az „opportunistá”, a „debreceni tözsérek” és az „uralkodó osztály” kegyeit kereső, „középutas” Medgyesinek esélye sem volt a Makkai szerinti fontos eredmények eléréséhez, hiszen „Tolnaival

³⁶ „Medgyesit nemcsak mint a hazai presbiteriánus törekvések egyik legértékesebb vezéregyéniségét kell méltányolnunk, hanem irodalomtörténeti jelentősége is helyet kér számára a múlt idők nagyjai között.” HEREPEI, *i. m.* 399.

³⁷ MAKKAI László, *A puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., 1952.

ellentétben nem igyekezett egyházpolitikai célkitűzéseit általános társadalmi törekvésekhez kapcsolni, hanem megelégedett azzal, hogy az uralkodóosztály belső ellentéteit ügyes diplomatizálgatással céljai érdekében kihasználja.”³⁸ Nem fáradozott a „népi állások” megerősítésén, és az éles szemű „parasztpolgárság” az 50-es évekre különbséget tudott tenni a „Tolnai-féle independens és a Medgyesi-féle opportunistá puritánizmus között”.³⁹ Makkai szerint Medgyesi személyét – nem éppen ellentmondás-mentes módon – éppen a „reakció” tolta előtérbe, természetesen a szatmárnémeti zsinat után. Tolnai „kiesése” után kényszerült arra, hogy átvegye a mozgalom vezetését, noha nem volt alkalmas erre a szerepre, hiszen a „támadások megrémítették”, és a tömegek megnyerése helyett a hatalommal való kiegyezés lehetőségeit kereste. Makkai a szatmárnémeti zsinatot egyértelműen Medgyesi vereségének tekinti, aki ezután sem volt képes arra, hogy feladja megalkuvó politikáját. Hasonló szellemben értékeli írásait is. Viszont szerinte az 1650-es évektől Medgyesi „tétovázva bár, de mégis rálép a Tolnai útjára” (megírja a *Dialogust*), bár azt is megállapítja, hogy „nézeteinek radikalizálódását azonban nem követte tett.”⁴⁰ Bár az utókor tisztában van azzal, hogy Makkai László könyve a legerősebb példája Medgyesi és Tolnai erőteljes szembeállításának és a puritánus-presbiteriánus mozgalom osztályharcként való leírásának, a „kompromisszumkötő” Medgyesi „köpönyegforgatásának”, illetve Tolnai elszánt és meg nem alkuvó radikalizmusának marxista beállítása valamelyest máig hatással van a szakirodalomra.

Makkai könyve azt bizonyítja, hogy a puritanizmus a marxista tudományosság számára annyira válhat értékké, amennyiben a felvilágosodáshoz vezető folyamatban forradalmi előfutárnak lehet tekinteni, s ehhez persze meg kellett fosztani minden spirituális tartalmától. Ezzel a lecsupaszító gesztussal viszont Makkai László sokban hozzájárult ahhoz, hogy a puritanizmus egyáltalán vállalható kutatási téma legyen az 50-es évek uralkodó diskurzusában.⁴¹

³⁸ Uo. 109.

³⁹ Uo. 127.

⁴⁰ Uo. 124.

⁴¹ Imre Mihály hívja fel a figyelmet arra, hogy micsoda „Prokrusztész-ágyba kellett belegyömöszölni a puritánizmuskutatás egészét, s ami oda nem fért bele, azt kíméletlenül le kellett vagdosni, megkurtítani. (Megjegyzendő, hogy a szóba jöhető másik jelentős irodalmi érdekltségű protestáns vallási mozgalom, a pietizmus még rosszabbul járt, mivel magyarországi megjelenése időben nagyon közel esett a felvilágosodáshoz, és annak árnyékában eleve leértékelődött, sokkal érdektelenebbnek – horribile dictu: retrogárdnak – minősítették [...] Ezért aztán teljesen meg is szűnt itthon a pietizmuskutatás jó negyven évre.) IMRE Mihály, *A puritánizmus-fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben = Bán Imre emlékezete*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás–HOLLÓSI Gábor, Debrecen, 2006, (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, 3.), 41.

Makkai könyvéről Bán Imre írt alapos recenziót.⁴² Komoly „nyelvi teljesítmény” ez a szöveg, hiszen „előttünk zajlik a marxizáló gondolati-nyelvi szimuláció, de megteremti Bán Imre mindennek – legalább részben – a disszimulációját, méghozzá ugyanazt a metanyelvet beszélve; amit megadni látszott, annak jelentős részét visszaveszi.”⁴³ Pengeélen egyensúlyoz Bán Imre, amikor a puritanizmust a „történelmi materializmus módszerével társadalmi összefüggéseiben”⁴⁴ vizsgáló szerző könyvét méltatja, közben pedig „vallási ideológiájának” teljes mellőzését rója fel.⁴⁵ Bán Imre arra is rámutat, hogy a vallási tartalom teljes kiiktatása miatt kapott annyira kedvezőtlen megítélést Medgyesi a Makkai narrációjában, és ez a a mozgalomnak mennyire egyszerűsítő dichotóm beállítását eredményezi: a Makkai felé tett megengedő, de ugyanakkor távolságtartó gesztus mutatja Bán Imre érzékeny, a marxista tudományelmélettel és nyelvével erősen küszködő tudós-magatartását.⁴⁶

Bán Imre 1958-ban megjelent Apáczai monográfiájában a puritán mozgalmak sikerét, némi sarkítással, a legegyszerűbb módon méri le: „Tolnai Dali János és Medgyesi Pál emésztő harcot vívnak azért, amit Apáczai már tankönyvben tanít.”⁴⁷ Bán Imre szemlélete újra felelveníti azt a korábbi nézetet, hogy Medgyesi és Tolnai egymás kiegészítője volt és ezt a beállítást vállalja következetesen későbbi írásaiban is.⁴⁸ Puritanizmus-felfogása azonban – amint arról legutóbb Imre Mihály értekezett – jóval árnyaltabb volt kortársainál.⁴⁹

⁴² *It*, 1954, 513-518.

⁴³ IMRE, *uo.* Bán Imrének tudós-magatartásait Oláh Szabolcs alaposan elemzi ugyanebben a kötetben megjelent írásában: OLÁH Szabolcs, *Az egyháztörténet-írás rejtőzködő programja (Bán Imre tudósi szerepei 1941 és 1956 között)* = *uo.*, 28–39. Bán Imre 50-es évekbeli vállalásáról írja Oláh Szabolcs: „Hangsúlyozandó, hogy Bán Imre – jóllehet stratégiai okokból körülményeskedő narrációt megvalósítva – a pártideológiával szembekerülve is vállalta, hogy számol a felekezeti hitvallás és a politikai önértelmezés kora újkori kölcsönösségének egzisztenciális, antropológiai és diszkurzív következményeivel, holott a hivatalos ideológia a történetírótól megkövetelte az állam és az egyház szempontjainak elvi szétválasztását, [...]. Bán Imre nem volt hajlandó az 1950-es években *irodalomtörténész*ként meghazudtolni a hitvallási alapjait az 1930-as és 1940-es években kialakított *egyháztörténeti* szemléletének.” OLÁH, *i. m.*, 31.

⁴⁴ BÁN, *i. m.*, 513.

⁴⁵ „Itt említem meg azt az észrevételemet, hogy a szerző társadalomtörténeti tényeg igen pontos elemzése közben feltűnő módon elhanyagolja a puritánusok *vallási* ideológiájának elemzését.” BÁN, *i. m.*, 514.

⁴⁶ „[Medgyesi] Nyilván tévedett, de ez az elv számára nemcsak politikai mérlegelés eredménye, hanem őszinte vallásos meggyőződés tárgya is volt, s – érzésünk szerint – nem jellemezhető oly terminológiával, mint mondjuk az orosz liberálisoknak Szaltikov-Scsedrin vagy Lenin által ostromozott politikai elvtelensége (»Medgyesit elvakította oportunizmusa...« 107. l., »Medgyesi nem tanult a nemzeti zsinaton elszenvedett vereségből...« 117. l., »Medgyesi opportunistá politikája megint vereséget szenvedett...« 123. l.) Legyen szabad felvetnünk azt a kérdést: mi lett volna, ha Medgyesi egyszer »tanul az elszenvedett vereségből«, s nyíltan a Tolnai-féle harci taktikát teszi magáévá? [...] Hogy Medgyesi Pál milyen őszinte vallásos meggyőződéssel képviselte a presbitérium ügyét, ezt szépen bizonyítják késői predikációinak egyes részletei.” BÁN, *i. m.*, 516.

⁴⁷ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 2003 [1958], 331.

⁴⁸ Mint pl. *A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége* [1978] = *Uő. Költők, eszmék, korszakok*. Debrecen, 1997. 205–217.

⁴⁹ IMRE, *i. m.*, akárcsak OLÁH, *i. m.*

I.1.5. Filológia és egyháztörténet összehangolása: az 1970–80-as évek

Az 1970–80-as években már nem csak a Bán Imréhez hasonló keveseknél, hanem az egyház- és irodalomtörténészek többségénél finomodik a harcos beszédmód. Noha Medgyesi és Tolnai szembeállításuk megmarad, sokat veszít az éléből. Tarnóc Márton Medgyesit 1978-ban a „megalkuvó reformista szárny” „vezéralakjának”⁵⁰ látja, aki „nem volt híve a radikális eszméknek”. Bár a radikális Tolnai és a középutas Medgyesi beállítása megengedi mindkét szereplő elismerését (míg Tolnai „főként egyéniségével, forradalmi magatartásával és szóban terjesztett eszméivel hatott, addig Medgyesi nyomtatásban megjelent munkáinak egész sorával”⁵¹), de végig fenntartja kettejük közötti a határt, abban az értelemben, ahogyan azt korábban Makkai megvonta. 1988-ban – korábbi véleményét némiképpen újraértelmezve – Medgyesit a „reformista puritánok nagy hatású írója”⁵²-nak nevezi.

Az egyháztörténészek (Barcza József, Kormos László, Czegle Imre, Tóth Béla⁵³) a puritanizmus történetét az újabb felfedezésekkel írják tovább. A puritanizmus kezdetét mindaddig az 1638-as évszámhoz kötötték. Az ő kutatásaik világítanak rá arra, hogy – főleg Debrecenben – már a 17. század 20-as éveitől beszélhetünk puritán szellemű tanárokról és lelkészekről. Az újabban előkerülő adatok fényében e kutatók új témákkal is foglalkoznak. A puritanizmus szociális, etikai és politikai felelősségvállalásának kérdését például elsőként az említett szerzők elemzik alaposan. A „építő egyház” ilyen szempontú kibővülése az egyház szociális szerepének újraértelmezését mutatja.

Az 1980-as évek feltétlenül fordulópontot jelentenek a Medgyesi-filológia vonatkozásában is. A nagy energiákkal meginduló prédikációkutatás új szempontú vizsgálatok szükségességét vetette fel, és kezdte el a retorika-, vagy társadalomtörténet felőli vizsgálatokat, természetesen nemcsak Medgyesi vagy a puritanizmus vonatkozásában. Mindezek az utóbbi és a következő évtizedek kutatói számára biztos alapot teremtettek meg és fontos irányokat jelöltek ki, arra hívva fel a figyelmet, hogy e szövegeket kulturális,

⁵⁰ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978. 98.

⁵¹ *Uo.*

⁵² TARNÓC Márton, *Kettőstükör*, Bp., 1988. 197.

⁵³ BARCZA József, *A puritanizmus kutatásának újabb eredményei* = *ThSzemle*, 1976, 333–335; BARCZA József, *A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század református teológiai irodalmában* = *ThSzemle*, 1978; BARCZA József, *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában* = *ThSzemle*, 1978; CZEGLE Imre, *A „szövetségteológia jelentősége a XVII. század gondolkodásában* = *ThSzemle*, 1976; CZEGLE Imre, *A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása* = *Ref. Egyház*, 1980; KORMOS László, *A magyar puritánok istentisztelete* = *Th Szemle*, 1978; TÓTH Béla, *i. m.*

társadalmi és mentalitástörténeti, valamint egyház-, teológia- és kegyességtörténeti beágyazottságában és összetettségében érdemes vizsgálni.

I.1.6. Konklúziók

A Medgyesi Pálról szóló szakirodalom áttekintése számomra azzal a tanulsággal járt, hogy nemcsak a *könyveknek*, nemcsak a *történelem bizonyos korszakainak* (ez esetben a puritanizmusnak), hanem e korszakok némely szereplőinek is *saját sorsa* van az irodalom- és az egyháztörténetírásban.⁵⁴ A Medgyesiről és a puritanizmusról szóló elbeszélések mindig szorosan összetartoztak a szakirodalomban, a fő kérdések azonban megmaradtak: hogyan is értelmezzük a magyar puritanizmust, és mit gondoljunk Medgyesinek ebben betöltött szerepéről? Az „áldott eretnekséget” felvállaló, de a címkézés ellen hadakozó Medgyesit megérteni fennmaradt írásaiból lehet.

⁵⁴ A Mátyás-korszak irodalomtörténeti megítéléseit vizsgálva mutatta ki Kerecsényi Dezső, hogy az ebben beállt változásokban szinte a „magyar irodalomtörténet fejlődési keresztmetszetét” figyelhetjük meg. Arra a megállapításra jutott, hogy nemcsak a könyveknek, hanem a korszakoknak tulajdonított jelentőség és lényegiség is koronként változik. KERECSENYI, *i. m.*, 59–70.

II. A puritánus szónoki pozíció

II.1. Medgyesi Pál prédikátori magatartásformái

II.1.1. Szöveg-összefüggések

1653-ban megjelenik egy, a kortársakra (is) mély hatást gyakorló prédikációskötet *Hármas Jajj*⁵⁵ címmel. Szerzője nem a vidéki névtelenségből hirtelen kitörő prédikátor-író, hanem az I. Rákóczi György udvari papjaként, illetve a puritánus-ortodox „harcok” idején ismertté vált szerző, Medgyesi Pál. Kérdés lehet, hogy az Angliát és Hollandiát megjárt, hatásos szónok hírében álló prédikátor itthoni munkásságát miért nem saját szerzésű beszédei kiadásával kezdi, miért várat több évig is ezekkel magára. Medgyesi hatalmas, önálló és idegen nyelvből magyarra ültetett, teológiai, homiletikai munkásságát tekintve, indokolt lehet a prédikációk ilyen késői megjelentetése. Viszont a vallásos, a lelki élet megreformálását legfőbb teendőjének tekintő prédikátornak ismerhette a szószékről elhangzó szó tömegeket megindító hatását, illetve az írásban megszerkesztett szöveg erejét. Erre vall az is, hogy műveit többször sajtó alá rendezi, ez igencsak szokatlan eljárást a korban. Már első monográfiája, Császár Károly észrevette: „Érdekes, hogy Medgyesi gyakran adott ki különnyomatokat. Ő az első nálunk, aki ilyet megtett; ezenkívül sajtó alá rendezett új műveket, kiadott régi könyveket s az irodalom számára megőrzött tisztes neveket (Vásárhelyi). Ilyen „külön szakasztás” a *Scala Coeli* a *Praxis Pietatis*-ből, *Rövid tanítás* a *Dialogus*-ból, az *Abba atya* a *Doce nos orare*-ből; prédikációinak nagy része is először egyenként, később többször összegyűjtve jelent meg.”⁵⁶ Eljárása egyfajta szerzői tudatosságot sejtet, a prédikációk esetében pedig különös súlya van. A különnyomatok és a kötetek viszonya itt más jellegű, mint egyéb – fordított vagy saját – írásai esetében. Mert míg ott a rész-egész viszonyát többnyire a könnyebb terjeszthetőség, a szélesebb rétegekhez való eljuttatás szándéka indokolja, az egésznek a kiadása általában megelőzi a részét (a *Scala Coeli*–*Praxis Pietatis* kivétel, mert nem készült el a teljes fordítás), a prédikációk kötetekbe rendezése mögött más elv rejlik, már csak azért is, mert itt fordított a fenti viszony: a rész kiadása megelőzte az egészét.

⁵⁵ *Erdél' s' Egesz Mag'ar Nep Hármas Jajja s' Siralma*. Sárospatak, 1653 (RMNy 2486), Várad, 1653 (RMNy 2504).

⁵⁶ CSÁSZÁR, i. m., 74–75.

Medgyesi nem írt vaskos prédikációsköteteket, összesen 17 beszéde jelent meg nyomtatásban. 1653-ig megjelent művei nagyon tudós jellegűek, talán inkább a paptársakhoz, illetve a művelt írástudó rétegekhez szólhattak, mint az „egyszerű kösség”-hez. Nyomtatott prédikációiban a korábban szóban elhangzott tanításait adja közre, s a többszörös nyilvánosságra hozással nyilvánvalóan intenzívebbé teszi hatásukat. A szóbeli előadás (többszörös) nyomtatásban való terjesztése teszi lehetővé azt is, hogy az elhangzott beszédeket rendszerbe foglalja. Ez a rendszerezés különösen jól megfigyelhető a különnyomatok és az ezekből kinövő prédikációskötetek felépítésében. Úgy tűnik, nem véletlen, hogy nyomtatott beszédeinek sorát az I. Rákóczi György halála alkalmával elmondott prédikációval nyitja, mint ahogyan az sem, hogy azt öt évvel később, Rákóczi Zsigmond halála után adja ki (*Hármas Jajj*).

Medgyesi 1637-ben állt I. Rákóczi György szolgálatába. Udvari papként minden bizonnyal – a hétköznapi alkalmakon túl – jelentősebb ünnepek vagy éppen politikai események ürügyén is prédikálhatott. Prédikációit a fejedelem is szívesen hallgatta, s ha nem tudott részt venni az istentiszteleten, írásban kérte be, hogy elolvashassa.⁵⁷ Ezért lehet meglepő az a tény, hogy a különben nemcsak a fejedelem által elismert szónok⁵⁸ első, nyomtatásban megjelent beszédeinek kiadási időpontja 1653. A *Hármas Jajj* megjelenésétől számított öt év – a *Sok Jajjok*⁵⁹ megjelenéséig – élményei, tapasztalatai érlelték ki benne azt a koncepciót, amely beszédeinek kiválogatását és együttes kiadását indokolta (ugyanígy majd a *Hatodik Jajj*⁶⁰ esetében is). A történelem felgyorsult eseményeire szükséges magyarázatadás igénye mutatkozik meg Medgyesi egyes prédikációiban és a beszédek kötetté szerkesztése mögött ugyanez az értelmező-igény ismerhető fel. Ezt nyomatékosítja is, hiszen *a politika eseményeiben bekövetkezettnek látja azt, amit figyelmeztető tanításaiban megjósolt*.

Amennyiben a prédikációkat történelemelméleti szempontból olvassuk, igazolhatónak látszik az a – szakmai körökben már régóta meglevő – feltételezés, amely szerint Medgyesi prédikációinak másodszori kiadásakor kötetkompozícióban gondolkodott. Ennek a kötetkompozíciós elvnek a gyökereit a *Hármas Jajj* koncepciójában kell keresni, az itt felmerült ötletet – mind szemléletét, mind magatartását illetően – viszi tovább a későbbiekben. Ha csak a prédikációk elhangzásának és a kötetek megjelenésének időpontjait

⁵⁷ Uo., 85–86.

⁵⁸ L. az első fejezet *A kortársi puritánus recepció* c. alfejezetét.

⁵⁹ MEDGYESI Pál: *Sok Jajjokban s' Bánatos szível ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak egy-néhány keserő Siralmi*. Sárospatak, 1658. RMK I. 934.

⁶⁰ MEDGYESI Pál: *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660. RMK I. 960.

tekintjük is, nyilvánvaló, hogy ezek bevallottan történelmi események kiváltotta reflexiók, illetve a hallgatóság igényelte-követelte magyarázatadás. A beszédek kötetekbe foglalása összegző gesztust feltételez, saját szövegeinek újraolvasása, a visszatekintés során rendszerezi elveit, tanításait. Nyilván nem utolsó szempont az sem, hogy a megszerkesztett, keretbe foglalt kiadás hatékonysága megsokszorozza az önálló prédikációkét (ilyen értelemben tudatos retorikai művelet is), miközben a szónoki pozíció fokozatos átformálódásáról is tudósít.

A továbbiakban tehát Medgyesi prédikációit a reflektált történelmi események, illetve ezek interpretálásának módja szempontjából közelítem meg. A történelem-szempontú olvasat eredményei az életmű eszmei-retorikai szempontú vizsgálatában is hasznosíthatók lesznek, új(abb) arcát ismerhetjük meg az eddiki elsősorban mégiscsak az egyháztörténetesek által méltatott Medgyesinek.

II.1.2. Az udvari pap

A mohácsi események vízváltató jelentőségük, nemcsak a konkrét tények, hanem a szemléletmód változása tekintetében is. Fordulatot jelentett a történelem menetéről vallott elképzelésekben is, hiszen a magyarok helyzete, Európában elfoglalt helye tekintetében ártértelemezést követelt meg, a tényleíró történetírás hagyományát átlépve az ok-okozati összefüggések feltárására vállalkozva.⁶¹ Melanchthon a wittenbergi történelemszemlélet elméleti összefoglalójában a világtörténelem folyamatát olyan apokaliptikus-eszkatologikus összefüggésbe helyezi, amely a későbbiekben különbözőképpen termékenyíti meg a zsidóság sorsával párhuzamot felfedező (nemcsak a) magyar történelem-látást:⁶² a harcok küldetésstudattól a passzív, kontemplatív magatartásformák különféle mintáit fogalmaztatják meg a protestáns prédikátorokkal. A kora újkor történelemszemléletét egész Európában szinte kizárólagos érvénnyel határozta meg az apokaliptika,⁶³ ez teremtett lehetőséget a nemzeti

⁶¹ A Moháccsal kezdődő új szakasz értékelésének tartalmi és eszmei különféleségére mutat rá TÓTH Zsombor, *The Making of... hogyan készült Mohács?*, a *Fons vs. memoria*, valamint a *Heltai-galaxis* c. tanulmányaiban = Uő., *A történelmem terhe*, Kolozsvár, 2006, 9–52, 53–81, 82–118.

⁶² A wittenbergi történelemszemlélet magyar realizációit már többen is vizsgálták, l. pl. MAKKAI László, *A magyar puritánok történelemszemlélete = ThSzemle* 1978, 342–344; ÖZE, 1991, GYÓRI, 2000, 29–52. A történelem magyarázatának ez olyannyira alapbeállítása volt, hogy a felekezeti határokat átlépve századokon át meghatározta a történelemről való beszéd módját, s ezzel együtt a nemzet önszemléletét is. L. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben = ItK*, 1987, 20–45.

⁶³ „... az európai kultúrkörben a 17. század végéig az apokaliptika volt az egyetlen elgondolás, amely az egyén és a közösség gondjaira történetfilozófiai választ adhatott, évszázadokon át megtermékenyítve a

történelmeknek az üdvtörténet részeként való kezeléséhez, példaértékűvé való emeléséhez, így jogosítva fel alkalmazóit a jövőre vonatkozó jóslatok megfogalmazására: „Az apokaliptika nemcsak a szakrális és profán történelem jelentéssíkjait, hanem az egyetemes történelem idősíkjait is összemosza vagy inkább egybekapcsolja: a bibliai múlt példázataiban felsejlő jövő a nemzeti lét jelenében látszik megvalósulni.”⁶⁴ A biblikus hagyományt felelevenítő wittenbergi történelemszemlélet a chiliaszta várakozásokat is felerősítette, amely egész Európában együttjárt a nemzeti múlt keresztény szempontból való „átírásával”. Nem hamisításról van itt szó, hanem arról, hogy a kereszténnyé váló nemzetek saját múltjukat, jelenüket, egyáltalán létüket, az üdvtörténet részeként képzelik, képzelhetik el. A nemzeti történetek zsidóság sorsával vont párhuzama⁶⁵ nem a reformáció sajátja, magyar vonatkozásban is ismerünk a reformáció előtti korból olyan szövegeket, amelyekben a zsidó-magyar sorsrokonság⁶⁶ gondolata jelen van. Nem új gondolat felvetéséről van tehát szó, hanem inkább egy meglevő felelevenítéséről, tartalmi és szemléleti szempontból való kiterjesztéséről és a korviszonyokhoz való adaptációjáról. Ennek a rokonságnak a tudata ott vált a nemzeti önszemlélet alappillérvé, ahol a nemzeti lét veszélyeztetettségét külső tényezők még inkább hangsúlyossá tették. Az apokaliptikus világlátás intenzitása mindig szoros kapcsolatban van – a korviszonyokhoz alakított formában – a politikai, történelmi fordulatokkal. Ez folyamatosan jelenlévő tendencia ugyan, de olyan kizárólagossággal, mint ahogyan a Mohács utáni írásokban megfigyelhető csak II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után találkozhatunk vele. Ez a kortársak által is a Mohács utáni legnagyobb

művészetet és az irodalmat.” Bietenholert idézi ÁCS Pál, „*Apocalipsis cum figuris*”. *A régi magyar irodalom történelemképe* = Uő., „*Az idő ósága*”. *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Bp., 2001, 149.

⁶⁴ ÁCS, i. m. 153–154.

⁶⁵ A zsidó néppel felfedezett sorspárhuzam nem magyar sajátosság; a kora újkorban szinte minden európai népnél megfigyelhető: „While Calvinist usage of God’s relationship with Israel as a model of precedentes for contemporary society was by no means unique. Reformed clergy across the continent pursued Hebraic patriotism with extraordinary zeal, offering thoroughgoing applications of comparisons with ancient Israel to their congregationis.” MURDOCK, Graeme, *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity = Sixteenth Century Journal*, 1998/4, 1044. Az angolok esetében különösen a puritán mozgalmak ideje alatt vált igen erős mozgósító erejű toposszá, melyek a teológiai vonzatain túl hosszan ható, a nemzeti identitás szempontjából is fontos társadalmi-politikai következményei voltak: „Die Vorstellungen von dem »neuen erwählten Volk Israel« und dem besonderen Bündnis, dem »convenant«, den es untereinander und mit Gott geschlossen habe, verliehen der puritanischen Bewegung die besondere religiöse und gesellschaftliche Durchschlagskraft, und sie gaben einem bedeutenden Teil der englischen Nation Selbstgewißheit und einen religiös motivierten Aktivismus, der Staat und Gesellschaft im Bewußtsein umgestaltete, daß für den „godly Englishman“ die Verheißungen der Bibel reale Gestalt annehmen würden.“ SCHILLING, Heinz, *Nationale Identität und Konfession in der europäischen Neuzeit* = Uő., *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Refomations- und Konfessionsgeschichte* (SCHON-SCHÜTTE, Luise, MÖRKE, Olaf, Hrsg.) Berlin, 2002, 571–572. Ugyanilyen hatások figyelhetők meg a holland-zsidó párhuzamban is. Vö. SCHILLING, Heinz, i. m., 562.

⁶⁶ L. pl. *Siratóének a tatárdúlta Magyarországról* = MADAS Edit, szerk., *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Bp., 1993, 304–311.

történelmi katasztrófaként megélt esemény olyan súlyú volt a magyar történelemben, hogy képes a nemzet önmagáról való gondolkodásának folyamatát elindítani, és amelyről sajátos beszédmód, illetőleg sajátos viszonyulásmód alakult ki, a darabokra szakadt ország bármelyik részében (kicsit hasonló, bár sok tekintetben messze nem ugyanaz a helyzet, mint amit 1848 jelent a magyarok számára).⁶⁷

A zsidó-magyar sorspárhuzam toposzá válását Farkas András „prédikációs énekében”⁶⁸ regisztráljuk; ez a párhuzam a későbbiekben a kis-néptudat kialakulásának is elősegítője és olyan konstrukció kialakulásához vezetett, amely évszázadokra meghatározta mind a történelem értelemtérképezésének irányát, mind pedig a nemzet önszemléletét. Egyfajta szemléletbeli iránytűként működött és magatartásformákat is propagált. A zsidó-magyar sorspárhuzam – éppen folyamatos aktualizálása miatt – változó formában jelenik meg, és az alapvetően három jellemzője közül mindig más nyer erősebb hangsúlyt, illetve a 17. század végére az alapvetően hárompillérű toposz új elemekkel is bővül, és hagy el olyan elemeket, amelyek a korábbi évtizedekben meghatározói voltak.⁶⁹ A 16. századi hagyomány magyar realizációit Őze Sándor⁷⁰ mutatta be, témánk szempontjából ennek a 17. század második felére jellemző megfogalmazásai fontosak. Kérdés, hogy Medgyesi prédikációival hogyan van jelen ebben a hagyományban, milyen hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az előbbi évszázadhoz képest mind politikai, mind eszmei (retorikai, teológiai) szempontból.

⁶⁷ A 17. században rengeteg olyan írást lehet találni, amelyben valamilyen formában előkerülnek a mohácsi események; ez a téma nem kizárólag az „elit” monopóliuma, kéziratban maradt írásokban is sok példát lehet találni arra, ahogyan ez a téma a „kevésbé elit” is foglalkoztatta. Történelmi legendák születtek ezzel az eseménnyel kapcsolatosan, ezeket a legendákat pedig éppen ezek a „kevésbé elit” írók tartották fenn és terjesztették. Például egy Bölönben 1692–1701 között írt prédikációskötetben találtam erre: „Effele dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a’ nagy testisegh miat senki nem veszi eszeben. Mikor amaz Lajos Király születik, azt írják feleolte nem volt bőr a testen, hanem orvossággal neveltek az után. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egész Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a’ mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsza oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert a’ le vagatattakon kívül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a’ varosok faluk el egettetenek.” (273v) A kötet a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, jelzete: MsR 1214. Ennek a példának a latin változatát több helyen is lehet olvasni, Melanchthontól a 17. század végéig, magyar előfordulása teljesen atipikus jelenség. Ugyanakkor nem azt gondolom, hogy egyszerűen a latin változat magyar nyelvű „lecsapódásáról” van szó, hanem inkább arról, hogy a legendateremtés erős igénye kedvez az ilyen és hasonló bizarr történeteknek.

⁶⁸ Farkas András énekének topikus elemeit legújabbban Papp Balázs vizsgálta, a szöveg új műfaji meghatározása is tőle való: PAPP Balázs, „*Ment őket az Isten Egyiptomból kihozá*” = FONT Zsuzsa, Keszérű Gizella, szerk. *Acta historiae litterarum Hungaricum*. Tom. XXIX., Szeged, 2003, 215.

⁶⁹ A zsidó-magyar sorspárhuzam három fő összetevője: a bűnök és az azt követő isteni büntetés, illetve a magyarság mint választott nép képzete. Erről lásd bővebben ŐZE, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*” – *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Bp., 1991. A párhuzam alakulásának, fejlődésének történetét l. GYÖRI, L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban* = *Egyház és művelődés*, G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos szerk., Debrecen, 2000, 29–53.

⁷⁰ ŐZE Sándor, *i. m.*

Medgyesinek a történelemről vallott nézetei nemcsak az előbbi évszázadhoz képest mutatnak erőteljes hangsúlyeltolódást, hanem saját prédikátori munkásságán belül is. A *Hármas Jajj*-ban megfogalmazódó, még „eszmélkedő” nézeteit viszi tovább a *Sok Jajjok*-ban és mindezeket szintetizálja, foglalja rendszerbe *Hatodik Jaj*-ban. A módosulások nem egyszerűen a nagypolitikai eseményekkel kapcsolatosak, hanem a történelmi tudatot alakító/befolyásoló múlt-értelmezés változásai. E változások bemutatásához, szükséges a megjelenés sorrendjében végighaladni a prédikációkon.

Túl műfaji azonosságokon és a reprezentatív igények kielégítésén⁷¹ a három halotti beszédet tartalmazó *Hármas Jajj* esetében (is) olyan történelem-értelmező koncepció jelenléte mutatható ki – egyelőre még az egyedi eseményekhez kötötten, a konkrét események eszkatologikus jelentéshorizontjainak felmutatásával –, amely későbbi szövegei alappillérvé válik, és amely ebben az esetben az együttes kiadást is indokolja. Az 1648-as év baljóslatú „világtörténelmi” eseményeinek felemlegetésével is a végső idők élésének gondolatát argumentálja.⁷² A kötet sorrendjében az utolsó beszédben, a Bethlen István felett mondott halotti prédikáció „Tanusag”-ában így foglalja össze reflexióit: „Midön az hasznos, jó Nag’ emberek, az Nép közzöl el hullanak, el szedegettetnek, vag’on valóban oll’ankor minn sirni, s’mit g’ázolni,” mert „hog’ ritkán jeg’ez jót, a hasznos jó Embereknek halálok”. A magyarságnak küldött utolsó isteni figyelmeztető üzeneteként értelmezett változások okát a nép bűnösségében találja meg: Isten azért „szedegeti ki” a „nagy jó Embereket” a „gonosz Nemzetből”, hogy kinyilvánítsa a néppel való elégedetlenségét. A „nagy embereket” a kornak szinte valamennyi halotti prédikációjában mint a nemzet veszteségeit siratják, az ehhez fűzött értelmezés viszont már lényegesen eltérő lehet. Csak két példát emelek ki annak szemléltetésére, hogy az ómenértelmezést mennyire meghatározzák a jelen állapotai.

Az erdélyi politika fénykorában, Bethlen Gábor a maga országkormányzását mint egyfajta szuverén királyi hatalmat deklarálta, ilyen gesztusok a felesége temetésének megrendezésében, a beszédek „sietős” kiadásában is felfedezhetők: „A temetési pompa minden eleme azt fejezte ki, hogy király temet királynét.”⁷³ A szerencse forgandóságának ötlete a Károlyi Zsuzsanna hosszú temetési menete alkalmával elmondott szinte minden

⁷¹ A halotti beszéd műfaji kérdéseiről, valamint a benne rejlő reprezentációs célokról l. az V. fejezetet.

⁷² Ezeket a lapszálon foglalja össze: „Ebben az 1648. esztendőben halának meg Török Tsászár Sultán Ibrahim, Leng’el Királ’ Vladislaus, Mag’ar Országi Palatinus Draskovits János, Oregbik Groff Bethlen István, Korn’is Sigmond etc.”, *Hármas Jajj*, 31.

⁷³ MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”. *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*. Doktori értekezés, 2007, kézirat, 13. A temetési pompa mint a fejedelmi hatalom kifejezéséhez l. még uo., 14.

beszédében jelen van és a legkülönféléképpen variálódik. Ezek a beszédek fő céljuknak a vigasztalást tartják, a csapást az érintettek próbatételeként értelmezik, és annak reményét fejezik ki, hogy Isten a fejedelem, és vele együtt az egész Erdély és Magyarország veszteségét, gyászát hamarosan örömmé változtatja: „Noha annak okáért, az mi Felseges Fejedelem Urunkat is (hogy immár szomat ide térítsem) velünk egyetemben, ez mostani keserüsegel latogatta, Istenfélő szerelmes házas társat, nekünk kegyelmes Fejedelem Aszszonyunkat, szeme elül el szolítván, el kel minékünk azt hinnünk, hogy ő szent-Felsege ma, holnap ez közönséges keserüsegel, szokot természete szerint, örömmé fordította.”⁷⁴

Görgei Pál 1674-ben már más összefüggésben szemléli Bocskai István halálát: „[oka van a sirásra] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztora vot. A’ melly háznak s’ épületnek oszlopi eldülnek, közel az a’ ház (a’ mint fellyebb-is mondám) az el-romláshoz, ha meg gondolod s’ jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat.”⁷⁵

Fentebb „eszmélkedésnek” neveztem Medgyesinek a három halálesettel kapcsolatos reakcióját. „Eszmélkedés” az annyiban, amennyiben ő maga is benne áll a történelemben, személyesen érintik az események, de tovább is kell lépnie, hiszen a drámai történetek kiváltotta bénultság feloldását megköveteli társadalmi szerepe és éppen e magyarázatadás gesztusa az, ami által felülemelkedhet az eseményeken. A magyarázatadás paradigmája számára éppúgy, mint befogadói számára adott: a biblikus eszkatológiai szemlélet meghatározta történelem-leképezés. „Eszmélkedés” abban a tekintetben is, ahogyan a több évtizedre visszatekinthető viszonylag békés történelmi szakaszra következett válsághelyzet értelmezéséhez érveit csakis a Bibliában lelheti fel, a közelmúlt csak a későbbiekben nyújt hasonló hitelességű argumentációt.

Fogalomhasználatomat a beszédek hangneme is indokolta: az érezhetően személyhez kötött különbség, ami az első két beszéd és a harmadik között megfigyelhető.⁷⁶ Ezt fejezi ki az I. Rákóczi György temetésén elhangzott prédikáció indítása is, a „siralmané vagy vigasztaláson kezdjem” (klasszikus toposz) alkalmazása. A csapás magyarázatát a nép bűnösségében találja meg, az isteni büntetés okát a nép jellemére, magatartására vezeti vissza, ez a fejedelem (és fia) *laudatio*ja mellett még inkább kidomborodik. Az ebből a konkrét

⁷⁴ *Exequiae Principales*, 1624, 43, RMK I. 539.

⁷⁵ GÖRGEI Pál beszéde Bocskai István felett. 1674, 100, RMK I. 1164. A ház-haza, a „nagy emberek” mint a ház oszlopai -hasonlat a 17. század második felében íródott halotti prédikációk szinte mindegyikében fellelhető, lehetőséget ad a nemzet jövőre vonatkozó siratására is.

⁷⁶ Medgyesinek a fejedelemmel, valamint Rákóczi Zsigmonddal való szoros kapcsolata köztudott, a személyhez- kötöttségen itt ennek a kapcsolatnak a sajátosságára gondolunk.

alkalomból leszűrt intéseket és tanításokat a szomszédos országok politikai változásainak, hasonlóan rosszat sejtető, felemlítése egészíti ki: „Oh keserves állapot! oh igen siralmas idők, melyekre jutánk! Valóban iziben esék sokaknak az elmúlt 1648 esztendő, napkéletnek tudniaillik, Eszaknak, mell'eknek hasonló képpen fejek ékes Coronája oh el eset!”⁷⁷

A „gonosz nemzet” isteni ajándékaként titulált I. Rákóczi Györgynek a győztes csatái a zsidó-magyar sorspárhuzam felől nézve is még méltathatók: 1648-ban még vannak fogalmai a győzelem leírására, még akkor is, ha sokkal inkább teológiai, mint politikai színezetűek. Szövegszinten a *laudatio*ban elhelyezett méltatás kellő megalapozottságot kapott a szöveg eddigi gondolatvezetésében: a nem saját érdekeltségű, hanem a fejedelemre „rákényszerített” csatákban vívott győzelem a fejedelem legnagyobb erényének, szilárd hitének köszönhető: „De mindeneknél nag'ob lön az utolso, ez elöt nég' vag' öt esztendővel, a' mikor jelen-való nag' veszedelmekben.is *hitivel* bizon, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g'özöt, Lelki testi szabadságot n'ert, mel'ben n'ugszik az olta n'omorult Nemzetünk.” A fejedelem nem győzelmei, hanem hite révén emelkedik ki a nemzethől; békét teremtő képessége erre az „erényre” vezethető vissza, nem hadvezéri képességeit méltatja, hanem sokkal inkább vallási erényeit. A hit fontossága a csatában, a győzelem kulcsaként való megítélése későbbi prédikációinak is állandó témája, ahol már ugyanakkor allegorizált módon, a „külső csatához” hasonlítottn sűrgeti a „lelki harc” megvívásának szükségességét.

A Bethlen István feletti beszéd hangnemét már nem határozzák meg olyan mértékben a személyes kapcsolatok, mint az eddigieket (sőt, Bethlen István érdemei mellett – bár csak egy félmondat erejéig – hibáit is megemlíti), az ő halálának beállítása már jelzi a partikuláristól való eltávolodást, lehetőséget teremtve koncepciója általánosságban való kifejtéséhez. Medgyesi szerint az értéktelített (közel)múlt része volt Bethlen István is, benne inkább a nemzetség, a család kihalását siratja, főleg ezt tekinti rossz előjelnek. A múlt és a jelen tendenciózus összehasonlítása („Nem érkezhünk sokra, mivel az idő rövid, tsak két s-három el-gondolással, szegén' el all'asodott, s-szintén seprejére szállott Mag'arság, öklelék elmedben, régi és mái állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag'?”⁷⁸) nem hagy kétséget jövőképevel kapcsolatosan, amelynek alakulását itt még valamiféle szorongásokkal telített – a nép egészének megtérésétől függővé tett – „csodavárás” jellemez. A partikuláristól való eltávolodottságát jelzi az is, ahogyan helyet kap itt a Báthory-ház (fiúági) eltűnése. Történelmi sorsfordulók ómenszerű értelmezése vezet el a „kisnép-lét” többszörösen

⁷⁷ *Hármas Jajj*, 31.

⁷⁸ *Uo.*, 74.

veszélyeztetett voltának felismeréséig: „En nem ijesztek senkit, hanem csak serkentgetek, de vajki álhatatlan ez mi jó szerencsénk, ug’ bizunk hozzá! Mert azon kívül-is a’ miket mondanék, tekénts el akar mel’ felé. *Eszak* nem igen szeret: *Napn’ugat*-is tsak Isten tudja mint vag’on hozzánk: *Nap kelet* pedig *s-Del* g’ülöl; ha Isten nem vig’ázna, tsak eg’ pusztá testünkkel hag’na, s-azzal-is keserves rabságra!”⁷⁹ Ha ebből a perspektívából tekintünk vissza (miközben tudjuk, hogy a Bethlen István feletti beszéd, bár az utolsó a kötetben, de időben az első) az I. Rákóczi György felett mondott beszédben felemlgetett „világpolitikai” eseményekre, a török szultán és a lengyel király halálának említése így a baljósatait argumentáló koncepcióba illeszkednek: az 1648-as évet történelmi vízvázalstóként értelmezi, és miközben a szomszédos országok politikai változásait szorongással szemléli, a magyarság létét fenyegető jeleket fedezve fel bennük, közben a jövőre vonatkozó intéseit fogalmazza meg.

A *Hármas Jajj*-ban rendszerré formálódik a bűnöknek az a köre, amely Isten csapását kiváltotta. A Rákóczi Zsigmond felett mondott beszédben pontokba szedve, állandóan alkalmaztatva, határozza meg ezeket,⁸⁰ amelyek kivétel nélkül Isten „személye”, törvényei ellen elkövetett bűnök, a nemzet egészére érvényesek, így Isten haragjának elmúlását a nemzet egészének megtérésétől várja,⁸¹ a múlt-jelen szembeállítás az Istennel kötött valamikori szövetségre is értendő: Isten haragjának kiváltó oka a szövetség-szegés, amelyet a bűnök elsokasodásában lát kimutathatónak. Medgyesi a reformerek szellemében, az Istennel való szövetség felújításától reméli a nemzet sorsának jobbra fordulását.⁸² Az ótestamentumi párhuzam tehát két dologról szól egyszerre: egyrészt a szövetségkötés jelentette biztonságot, másrészt pedig a szövetség megszegésének következményeit mutatja fel. A sorspárhuzam-állítás célja Medgyesinél így nem egyszerűen állapot-jelentés: Istennel való új szövetségkötést követel, ennek pedig egyetlen lehetséges módját a megtisztulásban/tisztításban, mindenekelőtt a *lelki harc* megvívásában látja.

⁷⁹ *Hármas Jajj*, 73.

⁸⁰ *Uo.*, 48–54.

⁸¹ A bűnök teológiai meghatározottsága a Rákóczi-ház bukása előtti időszakban még domináns, a kor prédikátorai általában ezeket a bűnöket sorolják fel a nemzet romlásának okaiként. L. pl. CZEGLÉDI István, *Az országok romlásának okairul írott könyvének Első Resze*-ben verse foglalja ezt a bűnrendszert. 20–21. számozatlan old. RMK I. 941. Később nála is (akárcsak Medgyesinél) ebben a rendszerben helyet kapnak az ún. „szociális”, politikai, társadalmi meghatározottságú bűnök is.

⁸² „Calvinist reform sought to restablish a relationship with that God by adhering to requirements of a true church under the new covenant, and Calvinist looked back for guidance and direction to the precedents recorded in the Old Testament about the old covenant between God and Israel.” MURDOCK, *i. m.*, 1059.

II.1.3. A próféta

A *Hármas Jajj*-hoz képest a *Sok Jajjok*-ban módosulás mutatkozik: az 1657-es események alakulásában már jóslatai igazolódását fedezi fel, a jelen a közelmúlt következménye. Ez a kötet már nem a fejedelmi udvar reprezentatív kiadása.⁸³ Itt Medgyesi a „szegény, igaz Magyarok” siralmait, panaszainak megfogalmazójaként, az ő nevükben szól a „tanulni nem akaró nemzethez”, és kér meghallgatást. Úgy véli, a mindenütt tapasztalható pusztulás megköveteli az egyszeri alkalomból levont következtetések kiterjesztését. Volt arról szó, hogy ez a kötet a *Hármas Jajj* koncepcióját viszi tovább. Jelzi is ezt azzal, hogy a *Hármas Jajj* mindhárom beszédét bevette ezt az 1657 után írtak sorozatába, mintegy bevezetőként a kötet elejére helyezve. A *Hármas Jajj* értelmezői kontextusát a zsidó-magyar sorspárhuzam jelenti, az isteni csapás okát a nép Isten ellen elkövetett bűneiben látja, a történelem-teremtés tragikus irányultságának jelei már itt is megfigyelhetők. Ez a képlet alapjaiban a *Sok Jajjok*ra is érvényes, viszont kitapinthatók a módosulások irányai is.

Az 1657-es kötet *Elöl Jaro Beszed*-ét indító zsidó-magyar sorspárhuzamban (Kánaán-Pannónia) „ez utolban el-mult nyolc, kilencz, de mindenec felett tavalyi esztendőbeli” események magyarázatát keresi, azonban ezt nem egy partikuláris eseményben (mint pl. egy haláleset) találja meg, hanem a magyarság történelmének egészére érvényes, immár az exodus-élményt is kifejező koncepcióban. A honfoglalásig visszamenően bizonyítja a végzet-koncepció érvényességét. Az utóbb Pannóniaként elnevezett föld, a magyarok érkezétségig is különböző nemzetek lakóhelye volt, mely nemzeteket a újabban érkezők erőszakos vagy békés úton, de valamiképpen mindig eltávolították. A többnemzetiség Pannóniának mindenkorai sajátossága volt és maradt: „... az országos nevezetekben s’ levelekben, három nemzetec, Magyarac, Székelynec, és Szásznac neve alat szokván azokat ki-adni.”⁸⁴

Medgyesi szerint a történelmi végzetszerűség meghatározza Erdély sorsát, a Magyarország nagy részét már elfoglaló törököket a magyar történelem beteljesítőjeként szemléli, s az erdélyit felváltó nemzetként beszél róla. Medgyesi víziójában az 1657 utáni

⁸³ A *Hármas Jajj* kiadásában, mint általában a nevezetes személyek halála alkalmával elmondott prédikációk megjelentetésekor az emlékezetben tartás gesztusa mellett jelentős szerepet kap a főúri család reprezentációs igényeinek kielégítése is. Ez a célzat bár nem mindig explicit módon fogalmazódik meg az egyes ilyen kiadványok esetében, de soha nem hiányzik belőle. L. KECSKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka, *Magyar nyelvű halotti beszédek a 17. századból*, Bp., 1988, 32, bővebben érintem a reprezentáció kérdését az V. fejezetben.

⁸⁴ *Sok Jajjok*, 2v Ez a nemzetfogalom hagyományos rendi meghatározottságú, nem azonosítható Medgyesi más helyeken használt nép-nemzet szinonimaként felfogott nemzet fogalmával, ahol ennek tartalma nem szűkül le a társadalmi rendek meghatározta fogalomra. L. a IV. fejezetet.

Erdély helyzete kísértetiesen emlékeztet a Mohács utáni állapotokra.⁸⁵ I. Ferdinánd legátusa, Sigismund von Herberstein („Herberstern Zsigmond”, ahogy Medgyesi emlegeti), készített jelentést a Mohács utáni Magyarországról. Medgyesi az ő mondatainak⁸⁶ idézésével fejezi ki az állapotok hasonlóságát és fejezi ki meggyőződését, hogy az akkori és a jelenbeli büntetésnek azonosak az okai. Az Isten kiváltságos ajándékainak meg nem becsülése és fel nem ismerése jellemezte és jellemzi a magyarságot Pannóniába érkezése után éppúgy, mint Mohács idején, vagy mint I. Rákóczi György uralkodása alatt és halála után. I. Rákóczi Györgynek a *Hármas Jajj*-ban is felemlített dicső tetteire is emlékeztet itt, de ezeket is abba az eszkatologikus történet sorba illeszti, ahol már nincsenek, nem lehetnek fogalmai a győzelem leírására. A „megromlott” nép nem érdemelte meg az 1636-os szalontai győzelem, vagy az Erdély számára kedvező linzi békekötés feltételeit, pedig ezeket „hasznunkra s’ dicsőségünkre szolgáltatva inkább a’ mi kegyelmes Atyánc, mint sem kárunkra”.⁸⁷ Medgyesi történelmi tudatát a végzetkonceptió mélyen meghatározza, történelem-, történés-értelmezése az általános-konkrét állandó egybejátszásának elvét követi és az oknyomozó tényfeltárás révén realizálódik. A mottónak választott idézet egyfajta ars poeticának is tekinthető: a megszólalás mint „prophetia”,⁸⁸ a szerepvállalás meghatározta műfajként is működik.

A *Sok Jajjok* 12 beszédet foglal magába, egy kivételével, amely 1656-ban, mind 1657-ben hangzott el⁸⁹ (természetesen nem számítom ide az itt is közreadott *Hármas Jajj* szövegeit). Az 1657 nyarán bekövetkezett tragédia némiképpen megosztja a beszédek hangnemét: a várakozás állapotától, a tudatosításon keresztül, a túlélés modelljének megrajzolásáig. A *via salutis* pontokba szedett lépéseit kínálja az elkövetkezendő események túlélési stratégiájaként,⁹⁰ ennek megvalósulását az egyénhez szóló tanítás fogamatosságától reméli.

⁸⁵ Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélet koncepciójában a török Isten büntető eszközének szerepét tölti be, akinek történelmi hivatása Isten elégedetlenségének, haragjának kifejezése a keresztény világgal szemben. 16. századi irodalmukat végig meghatározza ez a koncepció, ennek felelevenítését, módosított változatát ismerhetjük fel Medgyesinél is. Vö. KECSKEMÉTI Alexis János *Prédikációs könyve*. Bevezető tanulmány GOMBÁNÉ LÁBOS Olga. Bp., 1974, 44–45.

⁸⁶ *Sok Jajjok*, 4v.

⁸⁷ *Uo.*, 3v.

⁸⁸ "Ez keserves romlásinkot s' az alat, tött és irott szomorú prophetákat, vagy inkább SIRALMAKAT adom e' JAJJOK alat ki." *Sok Jajjok*, 4v.

⁸⁹ Elhangzás és megjelentetés között fontos különbséget tenni, maga a szerző is viszonylag következetesen feltűnteti mindkét időpontot. A megjelentetés idejének feltűntetése még ha el is marad egy-két esetben, az elhangzása sohasem. Az alkalom megnevezése és datálása szerves egységként jelenik meg.

⁹⁰ Pl. Az *Istenhez-valo igaz megtérés* (RMK I. 935) c. mindkét prédikációja. A fogalom puritanizmus felőli jelentésére itt a III. fejezetben térek ki.

A *Hármas Jajj*-ban megfogalmazott jóslatainak első beteljesülését a munkácsi eseményekben látja. A történet ómen-értelmezése szervesen illeszkedik a fentebb megfogalmazott koncepcióba, következő próféciáinak argumentumaiként használja azt fel.

A *Negyedik Jajj*-ban tisztének megfelelően két feladatkört vállal fel: egyrészt informál a munkácsi történetekről, másrészt a profétikus horizonthoz igazítva fejt fel az okokat, hogy *vituperatiók*ban mutathassa meg az utat a hasonlóak elkerüléséhez. Az aktualitás jellemzi ezt a beszédet, az informáló szándék valamelyest háttérbe is szorítja a lelki tanító szerepkörét, annak ellenére, hogy e két feladatkör sohasem válik el Medgyesinél élesen egymástól. Az állandó bibliai párhuzamokkal az egyre égetőbb szociális problémákat (is) tudatosítja, az elméleti tudást jelentő Biblia tekintélyérvként szolgál a tapasztalat felmérésére és értékelésére.

A korban jól bejáratott az a mód, hogy a Tízparancsolatot vegye fel vezérfonal gyanánt a bűnök felsorolásakor. Medgyesi a tanítás és az állandó alkalmaztatás módszerét összekapcsolja és nemcsak az Isten ellen elkövethető bűnöket részletezi, hanem a mintegy ezekből adódó, „szociális bűnöket”⁹¹ is. Ezek említése során azt is jelzi, hogy az ilyenek nem egyszerűen a háborús viszonyok miatti feldúlt állapotokkal magyarázhatóak, hanem a nemzet „jellemének” alapvető beállítottságaival is: „Hat ha az sok ezerféle, egyik a’ masikat ott erő gyilkosságit, sok rut haragit, gyűlölségit, irigysegit (mellyek-is mind meg annyi öldöklések) visgalod ez Nemzetnek! Továbbá, az rut tisztatalan életet pajkoskodásokat, rusnya fajra fajra szokot, es a’ ezer forman valo fajtalan magaviselést: a’ teméntelen lopást, sok féle mesterségek s-szinek alat valo huzást vonást, nyuzást fosztást, nyilván valo kegyetlen tolvajkodást, es mind ezeknek akarat szerént való büntetelenségeket, szabados voltokat, ha mondom ezekre s-több előszamlalhatatlan eláradott gonoszsagra veted ez Nemzetben szemedet, ugyan meg fojlodol lelkedben, s-ez el allyosodott Magyarsag ellen vagyon helye, az Istennek Hoseasnál lévő amaz keserves panasszának: (...)”⁹²

Ez a megközelítés lehetőséget ad a fejedelem, II. Rákóczi György apológiájára is. Miközben már súlyos nézeteltérései vannak a fejedelemmel, ezzel mintegy eleget tesz a társadalmi szerepe megkövetelte helyzetnek, hiszen még sárospataki pap. Medgyesi azokat a vádakot sorolja fel és cáfolja meg, amelyek jelen lehettek a kortárs közvéleményben (és ma is felelmeleti a történetírás, mint II. Rákóczi György „kanonizált hibáit”). A fejedelmet ért vádak leghatásosabb cáfolata a fejedelem isteni kiválasztottságának hangoztatása, de megengedhetőnek tartja az Isten elleni bűn(ök) (bár zárójeles és általánosító többes számú)

⁹¹ A fogalmat Öze Sándor rendszerezése alapján használom. L. ÖZE, 1991, 43–54.

⁹² *Negyedik Jajj*, (RMK I. 922) 21.

elismerését.⁹³ A nemzeti azonosságra apellálva együttérzést, segítőkészséget vár a néptől, pontosan meghatározva ennek módját: a hadviselés sikerességéhez kar és kard, illetve bölcs tanácsok kellenek. Zrínyire emlékeztető megjegyzés ez: „De nem elég itt a’ pusztá szánakodás, ez megsirathatatlan nagy romlás; hanem segélleni-is tartozunk, nyomorodott szegény edes husunkat csontunkat: a’ kiktől lehet karral és kardal; a’ kiknek Isten adta, eszszel tanaccsal, értekkal, s-mindenek felette sűrű könyörgésekkel.”⁹⁴ Összefogást sürget, hiszen „... a’ Kiken ez eset, gondolándod: ugy mint édes nemzeteden, söt szomszédidon, s-még penig a’ leg közelb valokon, kiknek veszedelmeknek füstit és langjat innen lathatad; söt veled egy azon egy valláson lévő szerelmes Atyadfiain, a’ kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztséged, egy son kenyeren nevedkedtel, terjedtel!”⁹⁵

A prédikációt az igaz megtérésre való felszólítással zárja, kapcsolatot teremtve a következő – az *Istenhez való igaz megtérés* c. – két beszédhez.⁹⁶ A kötet megszerkesztettségét tanúsító hasonló eljárással más helyen is találkozhatunk. Tudatos elrendezésnek látszik a három beszéd egymásutánisága, hiszen szinte kizárható, hogy 1657. június 24. és augusztus 5. illetve 10. között egyetlen beszédet sem mondott volna. A két (augusztusi) beszéd, az előző tanulságaként, a lélek üdvének érdekében, a *via salutis* egyes lépéseit tárgyalja, betartását egyénenként mindenkitől remélve.

A talán a legismertebbé vált *Ötödik Jajj*⁹⁷ 1657-ben, az erdélyi had tatár fogságba esése alkalmával íródott. Az előző beszédből is látszott, hogy a prófétai szerepkör mennyire meghatározza egész szónoki mivoltát, mennyire mélyen megéli és hogyan gyakorolja ezt a feladatkört. Eddigi magatartásának megfelelően jóslatai bekövetkeztének tudatában vállalja az informatori és tanítói szerepköröket. A két azonos textusú, szorosan egymáshoz tartozó prédikáció burkoltan, de félre nem érthetően tárja fel a lengyelországi hadjárat bukásának okait. A fejedelem kötelességeinek felsorolása nem hagy kétséget afelől, hogy ezeknek be nem tartása volt az oka a hadjárat tragikus kimenetelének. Ennek megfelelően a bűnök ostromozása is perspektívaváltást mutat: a nép bűnös, mert előjáróinak példáját követi. Többszörösen összetett bűnrendszert vázol így fel: az előjárók bűnösek Isten parancsainak be nem tartása miatt, bűnösek, mert maguk után vonják a népet, bűnössé téve azt, bűnösek a nép

⁹³ „Ismet, *Nem vigyáztak siketségre s-vakmerősegre vötték a’ Gondviselőt (melyben igaz, valoban sok fogvatkozast-is töltünk) s- több e’ feleket.*” *Uo.*, 13.

⁹⁴ *Uo.*, 15.

⁹⁵ *Uo.*, 14.

⁹⁶ SZABÓ Károly szerint ez a három prédikáció önállóan is megjelent, de nem tünteti fel, hogy fellelhető lenne ez a kiadásból is. (RMK I. 922)

⁹⁷ L. az 59. jegyzetet.

ellen elkövetett szociális bűnök miatt (nyúzás, fosztogatás, kegyetlenkedés, nyomorgatás, stb.); ezen túl pedig még külön kiemeli a nép bűnét, amelyet immár nemzeti sajátossággént is kezel: az Isten ajándékaival szembeni hálátlanságot. A közösség tájékoztatására és bűnbánatának felébresztésére elmondott/írt beszéd után az ország állapotának jobbra fordításáért könyörög, így mutatva meg az adott helyzetben való egyéni kegyességgyakorlás példáját: az *Ötödik Jajj*-hoz két általa szerzett *Bőjti könyörgést*⁹⁸, valamint Kemény Jánosnak a tatár rabságban írt (és hozzá eljuttatott, azóta számos kiadásban olvasható) könyörgését csatolja.⁹⁹ Kemény könyörgését példaértékűnek tartja, hiszen a rabságba esetteknek olyan spirituális performanciáit mutatja meg, amelyekre ő már éveken keresztül buzdítja „szabadon” élő hallgatóit. Az ima közlésének politikai vonzata is lehetett: Medgyesi a hadjáratot követő zűrzavaros időkért egyértelműen II. Rákóczi Györgyöt tette felelőssé, Kemény és a fejedelem viszonya köztudottan nem volt felhőtlen, s Medgyesi talán Kemény személyében egy alternatíva lehetőségét látta. A közléssel mindenképpen vállalta az a célt, amelyet Kemény a *Gileád Balsamuma* kéziratának hazajuttatásával kívánt elérni: „A *Gileád Balsamumának* elsődleges célja az, hogy implicit módon közvetítsen információkat Kemény Jánosról a hazai közvélemény számára, bár természetesen nem zárhatjuk ki az összeállításnak a rabok közötti kézirat terjedését, s esetleges paraliturgikus funkcióját se. A *Gileád Balsamuma* elsősorban az erdélyieknek szólt, azt jelezve, hogy Kemény János még él, sőt a pogányok között is kegyes, istennek tetsző életet él.”¹⁰⁰

Medgyesi két könyörgése a prédikáció helyzetelemzését viszi tovább. Két nagyon erős szöveg ez. Az elsőben olyan felelősségrevonó hangot üt meg, amely már messze túl van az udvari pap szerepkörében megengedhetően: „Oh vétkeztünk mi vétkeztünk! [...] Mert nem halgattác a’ te Propheta Szolgaidat , a’ kik szoltanac a’ te nevedben a’ mi Fejedelminknec, a’

⁹⁸ Az elsőben főleg a Zsoltárok könyvére támaszkodik, mellette pedig a haragvó Isten képét idéző más ótestamentumi helyekre (Esa. 45.5., Deut. 28. 15.16.20.36.37, Dan. 9. 5. majd 15.16.17); a második könyörgésben pedig a 83. zsoltárt veszi alapul (Könyörgése az Isten népének az ellenség ellen).

⁹⁹ „Hellyesnec itélem, a’ Tatár országokból szerelmes Rab Atyánc fiainak-is közönséges szép Könyörgéseket, mellyet magoc tulajdon töredelmességekből irtanac s’ élnec pnaponként véle: A’ mint csak nem régen kezembek érkezet; semmit hozzá nem tévén, sem el nem vévén belölle; ki-adni.” (42) Medgyesi ezt a megjegyzést a két bőjti könyörgés után, a Kemény-féle könyörgés előtt írja. Talán a többes szám használata lehetett félrevezető a szerzőség kérdésében, Csorba Dávid mindhárom könyörgést Kemény művének tartja. CSORBA, *Az 1657-es év...*, 134–135, 140. Fazakas Gergely állapítja meg helyesen, hogy csak ez utóbbinak, amely aztán a *Gileád Balsamumában* is megjelent, a szerzője Kemény János. FAZAKAS Gergely Tamás, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gileád Balsamumában. A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése = Könyv és Könyvtár*, XXVI, 2004, 37–38.

¹⁰⁰ PÉNZES Tibor Szabolcs, „*Dicsérlec tégedet a pogányok között Vram...*”. A *Gileád Balsamuma* zsoltárainak helye és szerepe Kemény János életművében. Elhangzott a csurgói konferencián: *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, 2007, május 24–26. Kézirat, 8. PéNZES Tibor tanulmánya Medgyesi és Kemény kapcsolatára is rávilágít, kimutatja, hogy a *Gileád Balsamuma* szerkesztője, címadója minden valószínűség szerint Medgyesi lehetett.

mi Atyáinknac és az egész föld népenc.” (44–45). Felépítésükben némiképpen eltérő szerkezetet mutatnak, bár az *Isten megszólítása, vallástétel és kérés*¹⁰¹ részeinek arányos elrendezésében mindkettő Dávid könyörgésének formáját követi. Az elsőben szigorúan követve az imádságra vonatkozó saját útmutatását, a *vallástétel* közben a bűnök megbánását is megteszi, a teológiai és lelki feladatok teljesítését: „Oh! orczánc pirulása orczánc pirulása nekünc, a’ mi Fejedelminknec, Atyáinknac és az egész népenc, mert vétkeztünk te ellened”, „A’ mi gyalázatunc naponként előttünc vagy, és a’ mi orczáknac pirulása el-borétot minket.”¹⁰² A könyörgés végén nemcsak azt kéri Istentől, hogy távoztassa el haragját „hideg Scythiából kihozott” népéről, hanem a hozzá való megtéréshez is segítségért fohászkodik. A második, a 83. zsoltárra (Könyörgése az Isten népének az ellenség ellen) írt könyörgésben nincs bűnvallomás. Míg az előző könyörgés erősen szituatív, itt már nincs helyzetelemzés, némiképpen az Istennel perlekedő beszédszituációkhoz hasonlóan, a kérés voltaképpen felszólítást implikál: azt a rettenetes haragú Istent hívja segítségül a népére törők ellen, akinél az előző könyörgésben ugyanezt a rettenetes „búsulást” remélte kiengesztelni a fohász, a bűnbánat kifejezéseivel. Tulajdonképpen visszaül az előző könyörgésben felvezetett szövetség toposzára. Így válik ez a könyörgés vigasztalássá: csak a kiválasztottság tudatába vetett ennyire erős hit szólíthatja fel Istent, hogy a szövetségben foglaltak rá eső részét teljesítse, hiszen a népe ellen támadottak nem maradhatnak büntetés nélkül.

A kötetben belül az újabb kisebb egységet a *Rabszabadító Isteni szent Mesterseg, Külön ülő Keresztyen* és a *Serva Domine* beszédek együttese jelenti.¹⁰³ Hasonlóan a *Negyedik Jajj* tanulságait levonó *Istenhez való igaz megteres* beszédeihez, ezek is a „hogyan tovább” kérdésre válaszolnak. A tudomásulvétel gesztusa megosztja a hallgatóság körét is: a „nyakas magyarság” és a „kevés igazak” szétválasztásában e második „csoporthoz” való felzárkózást sürgeti. A feltételezett (vagy inkább: elvárt) hallgatói kör ilyen megosztása retorikai fogás is: így tehet eleget a lelki tanító szerepnek, felvállalva a kétségbeesettek, a „kevés igazak” vigasztalását.

A kötet utolsó beszéde Lónyai Zsuzsanna felett mondott „szabályos” vigasztaló temetési beszéd, amelyben a szigorú textusmagyarázattól nem tér el.

¹⁰¹ Vö. MEDGYESI, *Doce nos orare...*, Bártfa, 1650, RMNy 2310, C4v.

¹⁰² MEDGYESI, *Ötödik Jajj*, 45, 46. Vö. „Dávid Könyörgésének formája II. 2. 1.: *Vallástétel a’ méltó büntetésről mely Orcza pirulás az ő Királyokon, Fejedelmeken, Fő rendeken, s-mindeneken.*”, *Doce nos...*, uo.

¹⁰³ E három beszéd is megjelent Szabó Károly szerint különnyomatban, de ebből a kiadásból nem ismerünk példányokat RMK I. 924.

A *Hatodik Jaj* a *Sok Jajjok* megjelenésétől eltelt időszak prédikációit tartalmazza, az egyetlen kivételt az 1655-ben megjelent *Isteni és Istenes Synat* képezi. Medgyesi utolsó prédikációját 1659. július 29-én (*Joseph Romlása*) mondta el, kb. egy hónappal Lórántffy Zsuzsannával való összetűzése előtt.¹⁰⁴ Császár Károly úgy tudja, hogy Medgyesi a Rákóczi-ház bukása után Barcsay mellé állva küzdött a politikai mozgalom részének is tekintett presbitérium ügyéért.¹⁰⁵ Prédikátori tiszte – úgy tűnik – teljesen felszámolódott a fejedelmi ház leköszöntével, 1660-ban a még kiadatlan beszédeinek összegyűjtésével mintegy lezárja az 1653-ban indított sorozatot.¹⁰⁶

Az *Elöl Jaro Beszéd* nemcsak az itt következő prédikációk olvasásához ad útmutatót, az összegző szándék mondanivalója, magatartása tekintetében egyaránt prédikátori munkásságának egészére vonatkozik. Ez a visszatekintő perspektíva magyarázatot ad a *Jajjok* számozására is. A végső ítélet előtti hét trombitaszó analógiájára az utolsó előtti stádiumból figyelmeztet a végső veszedelem elkerülhetetlenségére: „HÁROM nagy JAJ vagyon az *Apocalypsiben*, egyik a’ másíknál mind nehezebb nehezebb: a’ végső derék véget vető, a’ Hetedik Trombita alat. Oh így kezdének a’ mi JAJJAINK mi rajtunk folyni!”¹⁰⁷

A történelem eleve elrendelt menetéről vallott elméletét itt már historiográfiailag is alátámasztja Georgius Richter „fatalis periodus” elméletével,¹⁰⁸ pontosabban 1660-ban ezzel igazolja vissza azt, amit ő az erdélyi állapotok ismeretében, a magyarság történetének egészére érvényesként már több mint tíz éve hangoztat és amelyet az 1657-ben kezdődött katasztrófa-sorozat is igazol: „A’ kik e’ Világ állapotaira szorgalmatosan számot tartanak, eszekben vötték s-jegyzésben hagyták, hogy a’ *Harmadfél-száz, Öt-száz, Hét-száz, és Ezer* esztendőknél eltelési, az Országoknak, Nemzetségeknél, etc. *fatales periodi* változhatatlan végzet, sok változással és romlással.” A lapszálon feltüntetett forrás szerint a „fatalis periodus” „világi” elméletét Georgius Richter *Axiomata Politica* művéből vette át, és a magyarság történelmére alkalmaztatja, ha nem pontos számítások alapján is, de ugyanezt az elvet véli felfedezni: „Ezer esztendőben fordult (mely duplász *periodus*, végzet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék- és végképpen meg telepedet: hét száz esztendő után (mely

¹⁰⁴ Lórántffy Zsuzsanna erre utaló levelét Medgyesihez közli SZILÁGYI Sándor, 1890, 146–154.

¹⁰⁵ *Uo.*, 150.

¹⁰⁶ A szakirodalom nem tud Medgyesi 1660. utáni útjáról. Újabban előkerült adatok fényében már kiegészíthető Medgyesi életrajza. L. ehhez a Függelék I. részét.

¹⁰⁷ *Hatodik Jajj*, 3.

¹⁰⁸ TARNÓC, 1978, 205–206. Az 1657-es év toposzá válásának „elméleti” alapozását a korszak prédikátorai és történetírói többen is a Richter-féle történelmével (a történelem, mint a katasztrófák periodikusan visszatérő sorozata) és az Újfalvi-jóslattal alapozták meg. A toposzképződés folyamatát újabban Csorba Dávid kísérte végig: CSORBA, *Az 1657-es év*, 132–154.

az-is *fatalis periodus*) úgy mint 1444-ben, Első László Király idejében, kezdte a kegyetlen Török Nemzet nyakunkon ülni: nyolevan két esztendő mulva az után, Második Lajos Király idejében, Mohács mezei romlás-ulta, derekason fel-is üle: Félő, igen félő, hogy az ezernek eltelése, vagy csak telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet *periodust* ne hozzon fejünkre.”¹⁰⁹

A „fatalis periodus”-elmélet és az exodus-élmény közelmúltra alkalmazása során prédikatori tevékenységét is összegzi: egyrészt prédikációinak keretbe foglalását végzi itt el, másrészt prédikatori feladatát a prófétaival azonosnak nyilvánítja: „Temető JAJJOKAN kezdtem én (mely az-is FATALE volt, én még akkor semmit-is e’ félét nem gondolván) e’ Siralmas Praedicatioimat: félek igen, s-kivánom-is Isten akarattya szerént, hogy bár többé Propheta nem lennék, s-szomoru veszedelmünk felett már ne parentálnék; félek mondom igen, hogy a’ végső-is, oh nem résznyire (particulariter) már, hanem egészen (universaliter) TEMETŐ ne fogjon lenni.”¹¹⁰ A prófétaságát, próféciait ért vádak ellen is itt védekezik, magatartását isteni elrendeltségűnek tekintve utasítja vissza a személyét ért vádatokat: „Ennékem kedvem ellen-is régi Micheás Prophéta nyomdokát kell követnem: s-tudom hogy nem csak az Áchábok, hanem a’ jobbak-is fejemhez ütik nem egyszer: *soha e’ nekünk jót nem mond*. De mit tegyek, mert azt mondhatom Jeremiással, ...”.¹¹¹ A szerepével járó (egyik) legfontosabb feladat – a bűnök kíméletlen ostromozása – teljesítése kötelező, ill. ilyen feladat megoldása csak ebben szerepben lehetséges. A prófétai szerepvállalással járó köteleességek már a 16. századi prédikátorainknál jól körülhatárolt rendszert alkotnak. Medgyesi tehát a hazai hagyományra (is) támaszkodva alakítja ki saját magatartását. Írásait vizsgálva sok tanulsággal jár annak a folyamatnak a nyomon követése, amelynek során kialakul, fejlődik, egyre személyreszabottá válik ez a szerep. Mert nem egy jól ismert séma mechanikus átvételéről van szó, hozzá nő ehhez a szerephez. A meghallgatás újabb reményével indítja, alapjaiban változatlan mondanivalójával újabb, nyolc beszédből álló prédikációsorozatot.

Ennek a kötetnek a legkiemelkedőbb szövege a *Joseph Romlása* c. (prédikációnak alig nevezhető) beszéd. Az Ibrányi Ferenc halála alkalmával elhangzott szónoklat a halotti prédikáció irányváltását példázza. Nem a partikuláris esemény szabja meg ennek kereteit, hanem a sirató alapszituációt kihasználva, a nemzetsiratást teszi meg témájául. A cím

¹⁰⁹ *Hatodik Jajj*, 3–4.

¹¹⁰ *Uo.*, 5. Az utolsó idők élésének képzete más prédikátoroknál, több helyen is előfordul. Pl. Szántai Pócs István Rhédei Ferenc felett mondott beszédében ilyen megfogalmazásban: „Oh te el-fogyandó *romlasodnak* ’s *veszedelmednek utolsó grádusában immár bé-lépet marokni Magyar nép*, nagyob részre ilyen vagy te.” RMK I. 1074, 18.

¹¹¹ *Hatodik Jajj*, 6.

megfogalmazása műfajmegjelölésnek is tekinthető,¹¹² a „kesergés” ereje szétfeszíti a prédikáció műfaji kereteit. *A textusmagyarázat redukáltságával a szöveg súlypontja a „Hasznok”-ra tevődik át.*

Az „intő haszn”¹¹³ megtérésre szólító felhívását a nemzetnek a múltját is meghatározó, tragikus irányultságával indokolja. Az itt kiemelt négy esemény – a várnai csata, a mohácsi vész, az 1566. és 1594. évi tatárjárás – az 1657–58-as eseményekre való emlékeztetés irányát alapozza meg, s nem véletlen, hogy látókörébe éppen ezek az események kerültek be. A múlt-emlegetés egyfajta kritikai attitűd (is). A várnai csata a protestáns prédikátorok tollán a királyi esküszegés miatti veszedelem prototípusává lett.¹¹⁴ Medgyesi számára is Ulászló verses epitáfiumának¹¹⁵ idézése a tanulni nem akaró nemzet illusztrációja. Ő is az esküszegésben találja meg a véres események okát, ezzel nyilván nem(csak) a politikai álláspont változtatását bélyegzi meg, hanem teológiai távlatot is ad neki,¹¹⁶ amikor a Krisztussal kötött frigy felbontását emlegeti. Ezáltal, a várnai csata következményeinek ismeretében, a csapás felmérhetetlen következményeit fokozza. A fa-hasonlaltal kifejezett múlt-jelen szembeállítás korábbi beszédeihez képest redundáns jellegű: „Ugy jártunk, jaj bizony úgy jártunk! mint ama’ Nabuchodonor éjig nevedet, s-szélessen ki-terjedet

¹¹² JOSEPH ROMLÁSA. *Avagy MAGYAR NEMZET MDCLVIII Esztendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny oegbülésén-való Kesergése, az Isten Anyaszentegyházának*, RMK I. 948.

¹¹³ Medgyesi itt csak az első – a cáfoló haszn – nevezi meg, a másik kettőt csak számmal jelzi. A szöveg intő és tanító jellegéből következtethetünk ezek lehetséges megnevezéseire.

¹¹⁴ A frigy/hitszegés, valamint ennek következményeinek exemplumává vált már a 16. században a várnai csata. A protestáns és katolikus prédikátorok a 17. században egyaránt kiaknázták ennek az exemplumnak összes lehetőségét, nemcsak nyomtatott beszédekben, de kéziratos szövegekben is gyakran találkozhatni vele. Vö. TÓTH Zsombor, *Birák könyve 21: az applikáció nehézségeiről... A Nagyari vs. Bethlen affér (újra)értelmezése = Uő., i. m., 135–176.*, GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, 2001, 22.

¹¹⁵ A *Romulidae Cannas*...kezdetű versről van szó, amelyet sokáig alaptalanul Janus Pannoniusnak tulajdonítottak. L. BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–507.

¹¹⁶ Bár sokan hivatkoznak ennek a példára, mégis érdemesnek tartom hosszabban idézni, éppen a példa applikációjának megoldása miatt: „... gondollyuk meg csak veszett állapotunkat. El halgassam bár a’ régieket: ne szoljak Varnánál Romániában, ez előtt 205 esztendővel, esett szomorú romlásinkrol, Amurates Török Császár miat, kivel akkori Királyunk *WLadislaus*, a’ Pápa Követének ösztönzésére, igazság kívül a’ frigyet fel-bontotta vala. Mellyről-is illy keserves *Epitaphiumot* irt volt egy jámbor Poeta.

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi: / Discite mortales non temerare fidem. / Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus; / Non ferret Scythicum Pannonis ora jugnum. Mellyet illyen Magyar *Strophaban* fejezek én ki:

Romaiak Cannast, / A Magyarok Várnát / Jól meg-festék vérekkal: / Tanulj minden innen, / Szörnyő hit szegésben / Ne leledzél senkivel. / Izgága ha Pápa / Hazánk, nem lész vala, / Biránk most-is békével. [...] Felkeresteté hiszem az Igaz ítélő Isten magunkal vigan és sérényen siralmas romlásinknak utait; mert az ő utait keresni nem akartuk, *hanem ki-vetők nyakunkbol s le-rázók rollunk* negédessen a’ Király Christusnak gyógyörüses igáját, s-minden *köteleit* (mellyekkel magához vont volna), nem tudatlanságból s-hirtelenkedésből, hanem szántsándékos *tanácsbol, mellyet forraltunk fujtunk, mi és a’ mi Fejedelmink, rutul el-szagatók.*” (15–16)

gyümölcsös ékes nagy Fája: ...”.¹¹⁷ A jelen állapotainak lefestéséhez nem szükséges a „dicső múlt” felemlegetése, sőt ez el is tűnik, átalakul „tragikus múlttá”, amely teherként nehezedve a jelenre, annak állapotait az előzőek egyenes következményeként érteti meg. „Nullum malum solum”-halmozásos eljárással a jelenben nem egy eseményre koncentrálnak; Isten büntetése a mintegy láncreakciószerű csapások sorozatát jelenti: az „Oszlopok” „kicsapdosása” (Ibrányi Ferenc mellett említi még Kun István, Wesselényi Zsigmond, Becski Zsuzsánna, Nagy Mihályi Gábor halálát), a „gyűlölőktől” körülvelt, magára maradt ország pusztulása.

A hibák, bűnök teológiai alapú meghatározottsága a megoldást csakis hasonlóan lelheti meg. A fennmaradás esélyei már nem köthetők világi erőkhöz, fegyverekhez, a fenntartó erőt csakis a hit jelenti. Ugyanez a tétel fogalmazódik meg az *Ezechiás Kir. Hiti*, szintén e kötetbeli prédikációban: hiába a kar és a kard, a győzelemre hit¹¹⁸ nélkül nincs esély. Próféciai bekövetkeztének keserű tapasztalata a nemzetostorozó kíméletlen hangját is módosítja. Erdély magáramaradottsága a nemzethez szólás hangját az ostorozóból kérővé formálja át. A „hogyan tovább” kérdésre adható lehetséges válaszok (a négy magatartásforma, sztoikus, epikureus, fáraó, Saul) nem bizonyulhatnak megoldásnak, ezért kéri a nemzetet az egyetlen lehetséges út követésére, a „negyedik idő” előtti megtérésre.¹¹⁹

A pusztulás leírása, a nemzetsírató hang elemi erővel szövi át Medgyesi szövegét. A napi politika bevitele a szószékről való tanításba újra a prédikáció gyűjtő-műfajiságáról tanúskodik. A szociális-társadalmi kérdések iránt érzékeny puritanizmus más színezetet is ad ezeknek a kérdéseknek az addigi gyakorlathoz képest. Medgyesi, de általában a puritánus prédikátorok oly módon újítták meg a prédikációírás hagyományát, hogy elfogadottá tették a perikópa szabályozása alól felszabadított, szabad textusválasztáson alapuló templomi beszédírást, így kívánták a személyes életként részévé integrálni a teológiai tanítást.¹²⁰ Ennek a törekvésnek egyik eredménye a prédikáció műfaji kereteinek kiszélesedése, amely a később megszülető műfajok, ez esetben a politikai publicisztika¹²¹ irányába mutat.

¹¹⁷ *Joseph Romlása*, 17.

¹¹⁸ „Bizony Ezechiás-is, nem karjával s-kardjával, hanem Istenben vetett erős bizodalmaival, s-az Jehova orczájának sűrű keresésével, vere-el az Assyriai Királyt, Jerusalem alol”. *Ezechias Kir. Hiti*, (RMK I. 962) 37.

¹¹⁹ L. ugyanezt Szántai Pócs Istvánnál: nála nem az „ilyenek ne legyünk” felszólításként, hanem az „ilyenek vagyunk” kijelentésként, megállapításként fogalmazódik meg. Szántai Pócs beszéde Rhédei Ferenc felett, Sárospatak, 1668, 23–26, RMK I. 1074.

¹²⁰ Révész Imre megállapításával támasztjuk alá kijelentésünket: „Ők [a puritánus prédikátorok] vívták ki, hogy a papok szabadon választott alapigéről is prédikálhassanak, nemcsak a textusok előre megállapított rendje szerint, s általában arra törekedtek, hogy az istentisztelet minél elevebb, minél inkább személyes vallásos életből fakadó.” RÉVÉSZ Imre, *A magyar protestantizmus története...*, Kolozsvár, 1923, 57–58.

¹²¹ A *politikai publicisztika* kifejezés nem biztos, hogy a legmegfelelőbb terminus az ilyen típusú szövegeknek a leírására, azzal együtt, hogy ennél frappánsabb terminust nem tudok rá találni. A fogalom Péter

A kötet többi beszédére, ha nem is ennyire nyíltan, de ugyanez az állapotelemző tragikus szemléletmód jellemző. A teológiai tanítást nem a konkrét helyzetre utaló kijelentések formájában szövi át az aktualitás, hanem az áthallások lehetőségének megadásában, az általános-egyszeri folyamatos összejátszásában. Pl.: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán meg-kémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fűtve tészik a’ mint szolni szoktac az olyan alá.” A „jó kapitány” és a „boldogtalan hadvezér” szembeállításából született exemplum szövegkörnyezetét tekintve az ördöggel vívott lelki harc módszereit hivatott szemléltetni. De ez a példa 1658-ban – az erdélyi had fogságba esése utáni évben – más hangsúlyt kap, túlmutat szövegszínti jelentésén: alkalmat teremt a tragikus kimenetelű hadjárat okainak felfejtésére, melyeket a fejedelem hadviselő módszereiben és életvitelében vél megtalálni.¹²² Az állandó, szinte mondatszinti alkalmaztatás révén már nem válik szét a prédikáció textusmagyarázó, tanító-oktató, illetve alkalmaztató része, még akkor sem, ha szerkezetileg megjelöli a szerző az egyes beszédrészeket.

Prófétaságának legerőteljesebb megmutatkozása, mikor saját életét is eszkatologikus módon értelmezi, élete alakulásában is prófeciát fedez fel: az önmagával való számvetés során romló egészségi állapotát véli intő jelnek, és példázza önmagával az *igaz hit* erejét. Medgyesinek e tekintetben is legszemélyesebb vallomását a *Gyözködő Hit* ajánlásában olvashatjuk: „Későn ha serkentem én, Praedicatioimnac nyomtattatásához, és azoknak közönséges haszonra (ha mi a’ féle lehetne benne!) ki-adásához. El-rongyollodott a’ sűrű sok nyavalyák miat életem, ha élet nevet érdemel: mert szüntelen fénlő embernek, élete nem élet, hanem vajudás, és szüntelen halál: s-talám hogy most serkentem hozzá, *prophetia* nékem, hogy úgy járok, (mely hamar, tudja csak az Isten) mint a’ gyertya, mely akkor ég

Katalin nagy hatású könyve nyomán vált elterjedté a szakirodalomban: PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panaszz keletkezéstörténete*, Bp., 1973. Az anakronizmus kísértését Péter Katalin a könyve elején megfogalmazott definícióval védi ki: „A szó alakja a latin »publico« ige »közvetteszek«, »nyilvánosságra hozok« jelentését rejt, a fogalom tartalma pedig a meggyőzés, állásfoglalásra készítés törekvését fejezi ki; e kettősség mögött az a meggyőződés húzódik, hogy tények, gondolatok közzétételével az olvasó, a közvélemény állásfoglalása befolyásolható.” PÉTER Katalin, *i. m.*, 5-6. Ezzel együtt, úgy tűnik, hogy ez a fogalom mégsem fedí le azt a nagyon összetett jelenséget, amelyet ezek a szövegek képviselnek és elfedve hagyja azokat a folyamatokat, amelyek kialakulásának és változásának háttérében mentek végbe. A 17. század második felében, a praeceptum irodalom lazulásával olyan szövegek közi állapotok álltak elő, amelyek új szövegtípusokat hoztak létre, többek között azokat, amelyek a templomi beszédben az igemagyarázatnak a politikai események felőli olvasatát is megengedetté tették. Amennyiben ezt a jelenséget a praeceptum irodalom felől nézzük, akkor világosan látszik, hogy a *deliberativum* ill. *demonstrativum* beszédfajtákra vonatkozó laudációs ill. vituperációs technikák épülnek bele és alakulnak át a templomi beszédben történő alkalmazása során. Az így keletkezett új szövegtípusokra meglehetősen nehéz frappáns megnevezést találni, ezért is használatos rá a *politikai publicisztika* gyűjtőfogalma, amely a legkülönbözőbb írásokra, a prédikációkra, traktátusokra, sőt, elmélkedésekre egyaránt érvényes kategóriaként kezeltek.

¹²² *Ezechias Kir. Hiti*, 30.

világosbatkán, s-nagyobbatka lángal, a' mikor szintén fogytára jut, s-el-akar alunni. Nincs-is sokszor több egy lépésnél, köztem s-a' halál közöt. Meg-vallom hogy nem ártot volna e' hez elébb fognom: ilyen a' holnapozás; melyet nem-is mentek. Mindazáltal hiszem hogy az én kegyelmes Uram Istenem, *a' kiben hittem*, és a' kinél azért *kedves ember, a' kész szív vagy jó akarat először jelen lévén, a' mije vagyon, nem azért a' mije nincsen*; az én időmnek ez erőtlén s-roshatt részén, mint valami csámbás állaton való tereh vitelemet a' *Sátorhoz*, nem utállja-meg, hanem bé-veszi, ha csak *kecskeször* gyanánt-is, s-meg-szenteli a' közjóra.”¹²³ Ez a mozzanat mutatja meg a leginkább, hogy Medgyesinél a prófétaság nem egyszerűen szerep, amelyet fel lehet venni, vagy amellyel azonosulni is lehet, hanem hitvallás, amelyre csak akkor válhat képessé, amikor az üdvtörténet történéseit fedezi fel személyes sorsában, saját életútjában is felismeri az üdvtörténeti összefüggéseket, hasonlóan azokhoz, mint amelyeneket az ország sorsa kapcsán hallgatóságának évtizedeken keresztül tanított. A próféciába vetett hit beteljesülésének immár nemcsak tudata, hanem (saját sorsában is érzékelt) tapasztalata meggyőzően bizonyítja, hogy az ótestamentumi prófétákkal vállalt rokonság nemcsak feladatokat szab, mert ezeknek a feladatoknak a vállalása és teljesítése sorsát is meghatározza. Míg Medgyesi az ótestamentumi próféták nyomdokait követte, eljutott addig a meggyőződésig, amikor a prófétaság önértésének lényegévé vált.

II.1.4. Szöveg- és szerepviszonyok

A szövegvizsgálat Medgyesi kötetkompozíciós törekvése mellett szolgáltat erős érveket. A beszédgyűjtemények megszerkesztettségének bizonyításáért szükséges összegyűjteni az erre utaló megjegyzéseket. Ezek a megjegyzések két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt, az olvasmányként kínált szövegek elrendezetségére, a valószínűleg utólagosan kialakított szövegközi utalásokra vonatkoznak, másrészt a válogatás, a rendszerezés perspektíváját megmutató történelemszemlélettel kapcsolatosak.

Ami az első csoportot illeti, amint az a szövegvizsgálatból kiderül, ez a sorozatosság az időbeli és a tematikus kapcsolódásból olvasható ki. Több esetben is megfigyelhető a tematikát folytató, kibővítő egymásutániség. A nagyjából azonos témájú szövegek esetében Medgyesi egy-egy már tárgyalt kérdés újabb kifejtése helyett a megfelelő szövegrészhez való utasítást közöl, így fel is szólít a szövegek közti átjárásra: „Hitre micsoda mesterséggel kellyen szert

¹²³ *Gyözködő Hit*, 2–3. RMK I. 965.

tenni, meg láthatod a' *Hármas Jajnak Első Praedicatiojában, a' Haszonban*; ismét a' *kétség torkából ki-hatlo Lelkekben, a' negyedik Tanuságban s'annak Hasznában*”, vagy csapás-sorozatok miatt szükséges lelki tanításra összpontosító *Rohogo Tüz* c. beszédben nem tér ki az események ismertetésére, ezért a „Meg-vagyon a' NEGYEDIK JAJBAN, s-több felső Tanításokban” mondattal igazít a megfelelő szövegekhez; míg a „van még idő a megtérésre” biztatásával záruló ugyanezen beszéd az ebben a kötetben következő prédikációjára utal előre: „S-e' gondolattal kapd-meg szegény kétségben esésre hanyatlo lelket: melyről a' KETSEG TORKABOL KIHATLO LELEK-ben többet.” Hálószerű utalásrendszert alakít ki, ez pedig nemcsak a rendszerező szándék meglétét valószínűsíti, hanem nagyfokú szerzői tudatosságot is mutat. A szerzői öntudatot a prófétai szerep erősíti, tulajdonképpen csak ezen keresztül lesz ez vállalható és az olvasók előtt hiteles. Kétszeresen is megalapozza a szerepvállalás jogosultságát: egyrészt bibliai argumentációval hitelesíti, másrészt a nemzetféltség, az aggodalom szolgáltat hozzá alapot. A nemzet érdekében tett lépések üdvtörténeti távlatokat nyerne, a hasznosság meghatározta prófétaság ránézve üdvérdemét biztosítja-bizonyítja.¹²⁴

A kötetek *Elöl Járo Beszédei* szintén jelzik ezt a gondolkodásmódot, s ezekben a szövegek kiadását is indoklja. Ezeken a helyeken azonos célokat és funkciókat fogalmaz meg, amelyek ugyancsak a sorozatosság-elvek támasztják alá: A *Sok Jajjok* előszavának zárómondata: „Ez nagy vétségünknek eszünkben vételire, igaz töredelmességgel való esmértetésére, és azokból a' fegyhetetlen meg-térésre czéloznak s' iránzanac e' Tanítások. Olvasd és vedd a' végre szegény édes meg-keseredet s' kevesedett Nemzetem!” A *Hatodik Jajj* bevezetése így zárul: „Nincs most-is egyéb tanácsom, hanem a' mit eleitül fogva javallottam, vedd kérlek magadra, oh temető sirodhoz közelgető édes Nemzetem! s-vegyed ugy, mint-ha néked izenné ma, a' mit régen Jeremiás által Israelnek: ...”

A *Hármas Jajj* megírásakor – mint ahogyan a *Hatodik Jajj* előszavából kiderül – még nem gondolt arra, hogy hosszabb lélegzetű vállalkozást indít el. A *Sok Jajjok* előszava már jelzi, hogy 1653-as ötletét viszi tovább, ezt alakítja tovább, az utolsó kötetben (1660-ban) pedig határozottan utal arra, hogy menet közben alakított sorozatosságról van szó. Nem jelzi, hogy szándékában lenne újabb prédikációk megjelentetése, úgy tűnik, hogy a *Hatodik Jajj*t záró kötetnek tekinti (erre nemcsak az előszó alapján következtethetünk, de pl. a *Gyözködő Hit*, fentebb is idézett kijelentései alapján is, a Rákóczi-ház bukásával lezáródó munkássága pedig ugyanezt támasztja alá). Ezért nem lehet véletlen, hogy a szövegközi utalások

¹²⁴ L. pl. a *Gyözködő Hit* ajánlásából a fentebb idézett részt.

lényegesen nagyobb számban fordulnak elő az 1660-as kötetben, mint az 1658-asban, amikor, átlátva addigi prédikátori munkásságát, elsőként megjelent beszédeihez éppúgy igazíthat, mint az ez évi sorozat egyes szövegeihez. Ez a visszatekintést megengedő távlat újrafogalmaztatja a kötetek címeit és jelentésükben új távlatokat nyit. A *Jajjok* „műfaja” ebből a nézőpontból már nemcsak a magyarság egy adott helyzetére vonatkozik, hanem egy olyan perspektívába helyeződik, amellyel egy utolsónak tekintett fázisból a nemzet történelmének egészét értelmezi át. Ez ad magyarázatot az 1660-as kötet többnyire kiutat mutató, túlélési módszereket adó prédikációinak többségére. A lelki tanítás nem új jelenség Medgyesi szövegeiben, viszont korábbi beszédeiben mintegy különválasztva, az egy-egy konkrét eseményről való tudósítás kiegészítéseiként, folytatásaiként helyezi el ezeket a szövegrészeket. A lényegesen kevesebb beszédet tartalmazó *Hatodik Jajj*-ban viszont – arányaiban tekintve – túlsúlyban vannak az esetetek vizsgálatát, a kiút megmutatását célzó prédikációk.

A szövegek sorozatosságához fontos érveket szolgáltatnak a wittenbergi történelemszemlélet variánsai is. A variációk lehetőségeinek irányát egyrészt a zsidó eszkatológia, másrészt az Újszövetség apokaliptikus szemlélete szabja meg, miközben ezeket a folyamatosan változó helyzethez igazítja.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a történelmi tudatnak a 17. század közepére már olyan kész konstrukciói, retorikai felépítményei alakultak ki, amelyek nagyban meghatározták az értelmezés beszéd- ill. leképezési módját. Bármennyire kiemelkedhet is múltba és jövőbe egyaránt látni tudó szerzőnk prófétai magatartása által a történelemből, bármennyire túlláthat is jelenén, az ő mentalitását is természetesen határozzák meg ezek a konstrukciók. A biblikus történelemszemlélet felőli értelmezés nem egyszerűen módszert jelent, hanem mélyen meghatározott világszemléletet is. Ennek fogalomrendszerén belül képes(ek) látni és láttatni a történelem mozgásait, és ugyanezen fogalomrendszer határozza meg a történelemről való beszéd retorikáját is. Ez a szemléletmód két olyan erőteljes konstrukciót hozott létre, amely a 16. századtól kezdődően alapvetően befolyásolta mind a történelmi tudatot, mind a nemzeti jellemzők szemléletét, és ebben a témában csakis ezeken keresztül szólalhattak meg. A zsidó-magyar analógia a panaszirodalom jellegzetes formulája, megjelenése mindig szoros összefüggésben van a „Magyarország panaszá”-nak nevezett

topossszal.¹²⁵ Panaszirodalomnak nevezhetjük mindazon írásokat, amelyekben ez a két konstans képződmény jelen van, ahol ez szervezi a szöveg retorikáját, és ez az irodalom valamilyen formában és módon a történelem változásait hivatott megmutatni.

Medgyesi prédikációi természetszerűen sorolhatók ehhez az irodalomhoz; szövegeit elemi erővel szövi át a zsidó néppel érzett azonosság tudata és a nemzet életében bekövetkező tragikus változásokat kifejező toposz; nincs olyan beszéde, amelyben ezek valamilyen formában ne kerülnének elő. A zsidó-magyar sorspárhuzam mint tudatformáló elem állandó jelenléte ellenére, éppen mert mozgások, változások leképezésekor kerül elő, nem maradhat meg merev képződményként, az aktualizálás függvényében mutat módosulásokat, hangsúlyeltolódásokat eredeti formájához képest. Őze Sándor is hangsúlyozza, hogy e hasonlat eredeti hárompillérűsége¹²⁶ már a 16. században sem vegytiszta formában, hanem variánsaiban jelentkezik. A variációk lehetőségét több tényező is befolyásolja (a szerző jelene, társadalmi státusa, stb.), a szöveg műfaja (prédikáció, hitvitázó irat, krónika). Medgyesi prédikációi kapcsán jól megfigyelhető, hogy ez az analógia milyen módosulásokra képes az azonos műfajú szövegeken belül, és hogy e módosulásokat hogyan befolyásolják a jelen politikai, történelmi változásai. Ugyanez érvényes a „Magyarország panasza” toposzra is, az előbbivel szerves összefüggésben ugyancsak lényeges hangsúlyeltolódásokat mutat.

A zsidó-magyar párhuzamot Medgyesinél az első szövegekben való alkalmazáskor sem a kiválasztottság-tudat generálja, sokkal inkább az isteni büntetés azonos okáról és következményéről beszélhetünk. A bűnök rendszere is elsősorban teológiai alapú, a „szociális bűnök” többnyire áttételesen kerülnek be ebbe a körbe. Miközben a nemzetet Medgyesi víziójában a bűnösség határozza meg, s így elmarad a tömegek megtérésétől remélt isteni jutalmazás, próféciáit nem vették figyelembe, mindez pedig arra vezeti, hogy a kevés igazak jutalmazása sem lehet evilági. Jellemző, hogy a török kivonulása Erdélyből és Magyarországról mint a válságos helyzet megoldása nem merül fel Medgyesi, de általában a század második felében működő protestáns prédikátorok számára sem, számukra az

¹²⁵ A toposz kialakulásáról, jellemzőiről I. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk 17. századi változatai* = Körösök vidéke, 1989, és Uő.: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII század irodalmában*, Debrecen, 1995.

¹²⁶ „A zsidó-magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól. Nem egyértelmű, hogy a sors jobbra fordulása világvégi, apokaliptikus ítélet formájában következik-e be, vagy ezen a világon, a töröktől való megszabadulással, a politikai helyzet javulásával.” ŐZE, 1991, 18.

alapvetően és eredendően bűnös világ – és vele együtt a nemzet – feloldozása nem történhet meg egy ilyen „világi” következményekkel járó gesztussal. Az ószövetségi haragvó Isten büntetésének súlya alatt történelemértelmezésben helyet kap az egyén üdvét hangsúlyozó újszövetségi világértelmezés is. Az egyéni üdvre koncentráció propagálásakor természetesen számolnunk kell a Kálvin predestinációtanát középpontba helyező puritanizmus eszmeiségének Medgyesire tett hatásával: az „istenes élet” a kiválasztottság nyilvánvaló evilági jele lesz. A párhuzam puritánus felhasználása teológiai és társadalmi vonatkozásban egyaránt áttörő erővel mozgosít. A változás reménye így nem merül ki a végidő várásában, ez a várakozás feladatokat szab ki a közösségnek: az egyén felelőssége a példamutatásban nyeri el értelmét, a közösségérzet, ill. -teremtés kialakításában válik fontos tényezővé.¹²⁷

A küszöbön álló új világ tudata lényegesen átértékeli a napi eseményeket, történeteket, az azokban résztvevők feladatait. A felszíni eseményektől való eltávolodást hirdelve sürgeti az önmagunkkal történő belső „lelki harc” megvívását, annak tudatában és azzal a tudatosítási szándékkal, hogy ez a kiválasztottság bizonyítását jelenti. Eszerint: „A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint, és előtte nem a győzelem vagy vereség, hanem a hit vagy a hitetlenség számít.”¹²⁸

Megszólítottjainak köre bizonyos értelemben az „igazak” körére szűkül le, az el nem veszettség tudatosítása és biztatása nekik szól és rajtuk múlik: „Az eljövendő üdv ugyan egyben a közösség üdve is, de a közösség a kiválasztottak közössége, tehát nem egy népi vagy nemzeti közösség, hanem egyének közössége”.¹²⁹ De itt sokkal inkább az általa ideálisnak tekintett emberkép megfogalmazásáról van szó, mintsem valóságos közönsége értékeléséről

A „Magyarország panasza” toposz elsősorban a fejedelemség panaszát fejezi ki, s kevésbé együttesen a három országrészéét. A jelen értelmezése főleg Erdély jelenére szűkül, az itt élőkhez szól; Magyarország többnyire csak a múltbeli események exponálása során említődik, kifejezve az azonos történelmi gyökereket, vagy amikor Erdély magáramaradottságát fejezi ki, ilyenformán ad helyet a kisélet-tudat gondolatának is.¹³⁰ Az persze kérdéses, hogy ez a kisélet-tudat mennyiben kötődik földrajzi határokhoz, hiszen sokkal erőteljesebb a teológiai meghatározottsága. A külső segítségvárás hiábavalósága után az isteni beavatkozás a nemzetbeli „igazak” jelenvalóságán múlik, a kisélet-tudat így

¹²⁷ Vö. BULTMANN, Rudolf, *Az eszkatológia problémája*. = Uő., *Történelem és eszkatológia*, Bp., 1994. Ugyanitt az eszkatológia páli értelmezéséről, 55.

¹²⁸ ÖZE, 1991, 102.

¹²⁹ BULTMANN, i. m. 43.

¹³⁰ Vö. IMRE, 1989, 15.

körvonalaz egyféle ideális nemzetfogalmat is. A toposz érték- és időszemléletének alkalmazása szintén a jelen függvénye, a politikai változások egyre tragikusabb fordulatai során a *Hármas Jajj*-ban még dicsőségesként emlegetett múlt képe a század 50-es éveinek közepétől egyre inkább komorrá, tragikussá válik. A bekövetkezett „romlások” miatti panasz és siralom a prédikációk alaphangja, R. Várkonyi Ágnes szavaival: „Prédikációi tobzódnak a siralom, jaj, könny kifejezésekben.”¹³¹ A siralom szövegszervező erővé alakul, ennek rendelődik alá mind a mondanivaló, mind a beszédszerkezet. Műfajon belüli műfaj, vagy műfaj *feletti* műfajként határozhatjuk meg Medgyesi „sirmát”. Ez a „Sirmas panasz”¹³² is nevezhető átfogó és általános műfaj a kora újkori magyar irodalomnak egyik legszignifikánsabb területe. Az irodalomtörténet elsősorban a verses műfajokhoz köti a nemzet-tematikát, innen látja kibonthatónak a történelemről való beszéd módját és érvrendszerét, a nemzet alakulásának/alakításának következményeit és feladatait. A mennyiségi arányok ellenére a közvéleményre gyakorolt hatás szempontjából legalább ekkora horderejű a prédikátorok ilyen irányú működései is: „A prózai *Sirmas panasz* sokkal kevesebb, mint a vers és ének. Ezek a latin diplomáciai előadások, magyar országgyűlési beszédek, prédikációk elemeiből alakították ki a politikai publicisztika érvrendszerét. Tájékoztatnak és programokat fogalmaznak.”¹³³ A prédikáció és a politikai publicisztika összefüggéseinek hangsúlyozása a szakirodalomban egyre gyakrabban visszacsengő megállapítás. A közvélemény formálása és befolyásolása mindenkor célja a prédikátoroknak, e cél kora újkori vállalásának és megvalósításának következményei természetesen nem merülnek ki egy új műfaj kialakulásában.

Elég Szalárdira utalni ahhoz, hogy láthatóvá váljék, ez mennyire nemcsak a prédikáción belül lehetséges, amint ezt a kettejük szoros szellemi kapcsolatára vonatkozó elemzések már valamelyest érzékeltették.¹³⁴ Hogy a wittenbergi történelemszemlélet mennyire tudatformáló hatású volt a 17. század más erdélyi szerzőinél, arra akár csak csak illusztrációképpen, rövid és nem teljességigényű kitérő erejéig is érdemes számbavenni azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek Medgyesi és Szalárdi szellemi-gondolati rokonságát mutatják.¹³⁵ Ebben a kitérőben

¹³¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Miért sírt Kemény János?* = Uő, *Századfordulók*. Bp., 1999, 206.

¹³² R. VÁRKONYI, *uo.*, 201.

¹³³ R. VÁRKONYI, *uo.*

¹³⁴ R. VÁRKONYI, *uo.*

¹³⁵ Nem Medgyesi korai recepciójának tényét kívánom bizonyítani, erről volt már szó a bevezető fejezetben. A Szalárdival való összevetést itt azért választottam, mert a legkézenfekvőbbnek mutatkozott a Medgyesi által (is) megteremtett/képviselet történelemértelmezői beszédmód működtetését, alkalmazhatóságát egy, az ő működésének éveire időben közel eső történetírónál lemérni. Természetesen a wittenbergi történelemszemlélet Medgyesi-képviselte variánsa Szalárdi mellett még sok más szerző írásaiban is kimutatható.

látom összegezhetőnek mindazt, ami Medgyesi írásművészetének az erdélyi (értelmiségi) közösség tudatformálásra tett hatásairól elmondható.

II.1.5. Konklúzió helyett

Köztudott, hogy Szalárdi kilenc könyvből álló *Krónikájának* utolsó részét Medgyesi két prédikációja, az *Ötödik Jajj* két egymással szorosan összefüggő beszéde teszi ki. Ezzel az Erdély „siralmas” történetéről szóló könyvébe Medgyesi prédikációit beemelő gesztussal nemcsak elismerését jelzi a nagyhírű prédikátor iránt, nemcsak szellemi rokonságot vállal vele, hanem azt is megmutatja, hogy nem teológiai tanításnak, inkább valamiféleképpen *kordokumentumnak*, hiteles iratnak tekintette Medgyesi prédikációját. Ilyen megfontolásból hagyhatta el a prédikációhoz csatolt három könyörgést, hiszen ezek nem tűntek illeszthetőnek abba a tudósító-értelmező funkcióba, amelyet Medgyesi is szánt beszédeinek, és amelyet a kortársak, de Szalárdi minden bizonnyal tulajdonított nekik. A mű címe is – *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája* – sokat elárul a téma kezelési módjáról. A siralom Szalárdinál is műfaj feletti műfaj, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan azt Medgyesi kapcsán értelmeztük. Nem motívumok, gondolatok átvételéről van szó: a végzet-koncepció meghatározza az ő világszemléletét, történelemértelmezését is. Könyvének a zsidó-magyar sorspárhuzam képezi gondolati alapját, ez megszabja a *Krónikába* bekerülendő események szelekcióját, illetve az eseményekhez fűzött értelmezés irányultságát is. Már érintettük, hogy e párhuzam a reformatori történetteológiai hagyomány minden képviselőjének gondolkodását áthatotta. Medgyesihez hasonlóan ennek a párhuzamnak a folyamatos aktualizálása figyelhető meg Szalárdinál, olyannyira, hogy a 17. századi történetírás legerőteljesebb irányát határozza meg: „A 17. századra már közhellyé kopott gondolat azonban éppen Szalárdi munkájában válik egy par excellence történeti alkotás integráns elemévé.”¹³⁶ Jól szemlélteti ezt a következő példa: „Kedvetlenöl és igen kedvetlenöl, szívemnek nagy szomorúságával kelletik már az ide alább következő, a szegény hazának rettenetes siralmas, nagy romlásra hanyatló és soha eléggé meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotinak megírására pennámat fordítanom. (...) De az mindenható, bölcs, igaz Isten, amint eleitül fogva az ő kedves, kellemetes és választott népében, az Izrael és Juda nemzetségeiben is az eláradott sok gonoszságot igen meg szokta

L. pl. az imádságokat vizsgálva FAZAKAS Gergely Tamás jut hasonló következtetésre, uő., „*El-távozott a' mi magyar Izraelnüküktől a' dicsőség*” (*Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból* = Könyv és Könyvtár, XXVII/2005, 65–124, a prédikációk esetében pl. GYÖRI 2000.

¹³⁶ SZAKÁLY, 1980, 57.

volt büntetni, mi s az mi nemzetünk is azon nagy szarvas bűnöktől nem lévén üres, hogy valaki történetnek állíthassa ez rajtunk esett siralmas nagy csapásokat, nem állíthatom.”¹³⁷

A haza „romlásának” okait ő is a nép és az előljárók bűneiben találja meg, bűnlajstroma megegyezik a Medgyesiével.

A végső idők élésének képzete pregnánsan mutatkozik meg Várad elesése előtti rajzában: „Váradnak nevezeti illy gyakorta fordulván elő, hogy arról is szóljak valamit, nem illetlennek állítom avégre is, hogy azon helynek állapotja avagy csak írásbéli emlékezetben maradhatna a posteritásoknál, ha már különben, ó, jaj! magunk tapasztalható, megsirathatatlan nagy kárunkkal magunknak egész nemzetestül, hazástul megmarasztani nem tudhatók-e, avagy csakugyan nem akarók! (...)”¹³⁸ A eseményekből leszűrt tanulságok tekintetében is Medgyesihez hasonló megoldásokat javasol. A bűnök „elhagyása”, Istenhez való megtérés jelenti számára is az ország problémáira való megoldást: „Ó, boldog Isten! ha mi is Istennek öfelségének majd minden parancsolati ellen vétkeztető, e világ szerint is eleitől fogva reánk megbecsülhetetlen nagy károkat, romlásokat, csaknem kötelek módjára húzó, rusnya nagy vétket így ismerhettünk volna és tőle el is búcsúzhattunk volna! Avagy ámbár csak még most is megismerhetnők és tőle végképpen való búcsúnkat vehetnők, bezzeg méltán boldogoknak állíthatatnánk!”¹³⁹ Szalárdi puritanizmusáról több helyen is szól a szakirodalom, elsősorban városigazgatási koncepciójának a kálvini városalkotmánnyal való érintkezési pontjainak bemutatásakor.¹⁴⁰ Puritánus-szimpátiájáról nemcsak Medgyesi többszöri méltatásakor tesz tanúságot, az általuk hirdetett tanításokat is tovább viszi, pl. amikor a bajok orvoslásának módját fogalmazza meg, a puritánusok morális-vallási megoldásait propagálja.

Medgyesihez hasonlóan Szalárdit is Erdély története és jelene érdekli, Magyarország számára is szinte csak kontraszt-lehetőséget jelent. „Historikusunk ugyanis meggyőződéses és következetes transzilvánus, aki bár fájlalja, de befejezett és egyelőre megváltoztathatatlan ténynek látja és láttatja a középkori Magyarország felbomlását. Hazájának a felbomlott egész, önállósult részét, Erdélyországot tekinti; igazán csak az ő története érdekli, erőfeszítései is csak az erdélyi társadalom és igazgatás jobbítására szolgálnak.”¹⁴¹

A *Krónika* stílusát, fogalmazásmódját, szókincsét tekintve szintén a Medgyesivel való párhuzam emelhető ki. A hasonló gondolkodásmód hasonló megfogalmazásban jut

¹³⁷ *Uo.*, 320–321.

¹³⁸ *Uo.*, 415.

¹³⁹ *Uo.*, 436.

¹⁴⁰ Vö. SZAKÁLY, *i. m.*, 24–28., TARNÓC, 1978, 203–204.

¹⁴¹ SZAKÁLY, *i. m.*, 43.

kifejezésre a műfaji különbségek ellenére (amennyiben egyáltalán gondolkozhatunk szigorú műfaji kategóriákban a 17. század második felében). A siralommal, panasszal kifejezett magyarázatkeresés gyökere a közös világrépre vezethető vissza: „Szalárdi nem tett mást, mint újrafogalmazta évezredek történeti gondolkodásának szilárd meggyőződését. Azt, amit a tömör szentenciákat kedvelő rómaiak úgy summáztak, hogy «a történelem az élet tanítómestere». [...] mindenki egyetértett abban, hogy a történelem feltárása nem valamiféle a jelentől idegen, hűvös, tudományos megismerési folyamat, hanem a jelenformálás fontos eszköze. Vagyis abban, hogy a múlt ismerete a mindennapi cselekvés iránytűje lehet.»¹⁴²

Szalárdi a *res factae*-vá minősített tények értelmezésében a történelem menetéről való gondolkodását mutatja meg, a korszak krónikásaként politikai, morális és vallási-egyházi célokért is agitációt folytat. A „tanító példák tárháza” számára sem pusztán adathalmaz, hiszen az alkalmazás lehetőségét rejti magában és nála sem esetleges válogatás eredménye, hogy a „példatár” tengeréből mely események és miért emelhetők ki a jelen hallgatóinak okulására. A történetek beállítása így egyszerre fikcionális és faktikus: a tények értelmezése egy bizonyos valóságnak, hitelesnek tekintett elmélet, vagyis fikció révén történik.¹⁴³ Ebben a diskurzusban, amelynek előképét Szalárdi egyértelműen Medgyesiben találja meg, a példaként kezelt történetekkel nem a jelen-múlt szembeállítását célozzák, hanem a történelem ciklikus megismétlődését¹⁴⁴ képezik le; a történelmi folyamatosság nem valamiféle fejlődést jelent a népre, az országra, vagy akár a nemzetre nézve, hanem csapások – nagyjából azonosan értelmezhető – ismétlődését. Éppen ezért válhatott ez a nép-képzet alapvetően a bűn által felfogottá, a bűntudat miatti pesszimista világszemlélet ezért válhatott hosszú időkre a nemzet önszemléletének alapbeállításává. Az egymást követő ciklusok felismerése a történelemben éppen a jelen értelmezésének ebből az igényéből fakad: „A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelen csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen. Képesé tenni az embert arra, hogy megértse a múlt társadalmát, és segíteni neki abban, hogy kezelni tudja a jelen társadalmát – ez a történetírás kettős funkciója.”¹⁴⁵ Ezt az értelmezői igényt pedig hivatásukkal járó feladatnak tekintik, Szalárdi éppúgy, mint Medgyesi. Medgyesi nyilván nem történetírásra vállalkozik, mint ahogyan Szalárdi, viszont társadalmi funkciója, valamint

¹⁴² *Uo.*, 42.

¹⁴³ A fikció fogalom jelentését Hayden White meghatározásában használjuk, miszerint: „»Valós« esemény, személy, folyamat, kapcsolat vagy bármi egyéb nem alakítható egy diskurzus »funkciójává« fikcionálás nélkül, s a fikcionáláson én a »valós« dolog »figurálását« értem.” WHITE, Hayden, *A történelem terhe*. Bp., 1997, 11.

¹⁴⁴ Ciklikus abban az értelemben, hogy a történelem során tapasztalt sorsfordulókat ismétlődő isteni csapásként értelmezik, melynek okait mindig a nép engedetlenségében vélik felfedezni.

¹⁴⁵ WHITE, *i. m.*, 51.

öntudata révén a historikuséhoz hasonló feladatköröket tölt be: a tapasztalati tények összefüggésbe állítása, tudat- és szemléletformáló szerepe jelentős hatással volt nemcsak kora befogadóira, hanem hagyományteremtő az elkövetkező korokra nézve is. Az emlékezetben őrzést, a továbbadást (a kulturális emlékezet kontinuitásának biztosítását), és lévén főleg tragikusnak tekintett eseményekről szó, a magyarázatadást, az értelmezést, az okok feltárását és a kiutak felmutatását lehet e szerzők motivációiként kiemelni. Emellett pedig legalább ennyire fontos, hogy ezek a szövegek – idővel elvesztve referencialitásukat – hasonló helyzetekben, bekövetkezett vagy félt tragédiákra adhattak válaszokat.¹⁴⁶

II.2. Báthori Mihály szerepei. Propaganda és prédikáció összefüggései

Medgyesi agitatív prédikálási módjának vizsgálata után kézenfekvőnek látszik megvizsgálni, hogy mennyiben volt ez bevett gyakorlat más szónokok esetében is. Hatalmas szövegkorpuszból válogathattam, számos kötet maradt fenn, amelyeken hasonló vizsgálati szempontok érvényesíthetők. A prédikátori szerep, a vele járó feladatok kiszabásának, ezek vállalásának megoldásait keresve, olyan szerző kötete bizonyult a legalkalmasabbnak, aki úgy rendezi kötetét a korábban elhangzott szövegeket, hogy közben – Medgyesihez hasonlóan – kapcsolatot teremt közöttük, egymás viszonylatában valamiképpen (újra)írja a különféle alkalmakkor elmondott szövegeit.

A 17. század második feléből fennmaradt prédikációk szinte mindegyikét tematikus és diskurzusbeli hasonlóság jellemez. A nemzethez szólnak, miközben a nemzet aktuális problémáiról elmélkednek, és „neki” mondják el, mit kellene tennie jövője érdekében. Az anakronizmus veszélye kísért, beszélhetünk-e a 17. században „nemzetről”, „propagandáról”, netán még „publicisztikáról”? Hiszen úgy tudjuk, hogy „nemzetben” csak a 18. század

¹⁴⁶ Az alkalmi szövegeknek ez utóbbi aspektusára Fazakas Gergely Tamás hívta fel a figyelmem, éppen ennek a fejezetnek egy korábban megjelent változatára reflektálva: „Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy a konkrét esemény »ok[ainak] feltárása és a kiutak felmutatása« csupán az aktuális helyzetben *elmondott*, tehát *megismételhetetlen verbalitásában szorosan az adott történelmi szituációhoz kötött* beszédek és könyörgések funkciója volt. Hiszen a szövegek megszületését inspiráló eseményeknél – legalábbis valamelyest – később publikált, s különösen is a többször kiadott munkák lassan elveszítették referencialitásukat. Immár nemcsak az adott történelmi szituációra, hanem – a korábbiak folytatásaként megtörténő vagy akár azokkal szorosan össze sem függ – újabb és újabb tényleges vagy lehetséges kihívásokra és tragédiákra adhattak válaszokat.” FAZAKAS Gergely Tamás, *„EL-TÁVOZOTT A’ MI-MAGYAR IZRAËLÜNKTÜL A’ DICSŐSSÉG” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból)* = Könyv és Könyvtár, XXVII, 2005, 77.

végétől, a francia forradalom után gondolkodhatunk.¹⁴⁷ Fogalmi zavarokat okozhat a „propaganda” kifejezés is, hiszen kora újkori vonatkozásban a katolikus megújulás „szakszavát” értjük rajta, ettől elszakadó, politikai fogalommal válását pedig ugyancsak a 18. századhoz szokás kötni.¹⁴⁸ Mindemellett pedig hol volt a háborúk sújtotta Magyarország, Erdély, az Európában már a 17. század elejétől jellemző „híréhségtől”, az első újságok megjelenésétől, egyáltalán mikor és kinek lett volna alkalma és lehetősége arra, hogy publicisztikával, a hírek terjesztésével, közzétételével foglalkozzék a „magyar romlás századában”?

Prédikátorok fennmaradt írásait olvasva láthatjuk, hogy ez a feladat nem utolsó sorban, sőt talán mindenek előtt, rájuk hárult.¹⁴⁹ Aktuálpolitikai kérdésekkel természetesen sokan foglalkoztak, foglalkozhattak a korban – kéziratos naplók, feljegyzések, politizáló, „tudósító versek” mind erről tanúskodnak –, mégis kevés azoknak az írásoknak a száma, amelyek a nagyközönség számára, legalábbis elvben, hozzáférhetők voltak. Ez pedig feljogosít-e arra, hogy véleményformáló szándékukat propagandának minősítsük és írásaikat a későbbiekben kialakuló publicisztikai műfajokkal rokonítsuk.

Az Európában megfigyelhető „híréhség” több komponens egyidejű jelenlétével magyarázható. Egyrészt a nyomtatás kínálta előnyök, az írástudók számának viszonylagos megnövekedése, másrészt pedig a politikai kérdések iránti érdeklődés, érzékenység áll a háttérben, ami természetszerűen függött össze a háborúk mentén meglehetősen gyorsan változó politikai erőviszonyoknak nemcsak a „magas politika” szintjén érezhető hatásával. Ilyen igényeket elégített ki a 16. század második felében, különösen német nyelvterületen burjánzó Turcica-irodalom, a harminc éves háború eseményeit figyelemmel követő népszerű(sítő) kiadványok sora, vagy a 17. század utolsó harmadában a – Zrínyi személyéhez is kapcsolódó – angol és német nyelvű röpiratáradat. Idegen forrásokban olvashatni arról is,

¹⁴⁷Noha a nép-nemzet fogalmak a humanizmus és a reformáció idején az addigihoz képest, politikai és társadalmi szempontból, egészen új tartalmakkal telítődnek, ekkor a fogalom tartalmi a kulturális sajátosságokra való összpontosításban jelölhetők meg, csak a 18. században váltja ezt fel a politika szférájához való intenzív kötődés. A nemzet fogalmának sokrétűségéhez, a fogalom absztraktálódásának folyamatához Vö. a *Volk, Nation, Nationalismus* történetét a politikai fogalomtörténet klasszikus művében. KOSELLECK, Reinhart, et al. hrsg., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*. Band 7, 1992, 142–433.

¹⁴⁸L. a *Propaganda* címszót a *Historische Wörterbuch der Rhetorik* (a továbbiakban HWdR), Hrsg. Gert UEDING, 266–290, vagy a KOSELLECK szerkesztette fogalomtörténeti lexikonban, *i. m.*, Band 5., Stuttgart, 1984, 69–112.

¹⁴⁹A kora újkorban szóba jöhető műfajok közül elsősorban a prédikációban rejlő véleményformáló erőt emeli ki a HWdR *Propaganda* címszava is: „... die Predigt, die breite Möglichkeiten für repetitive Meinungsbildung besitzt.” HWdR, 273.

ahogyan az elit az ellenérzését fejezi ki, sőt a cenzúra felettébb szükséges voltának bevezetéséig is eljut a „halpiac árusai és utcai kofák” politizálása láttán.¹⁵⁰

Az európaihoz hasonló forrásmennyiség hiányában nehezebben mérhető fel a 17. század magyar viszonyainak hír és információ iránti igénye és ezek áramlásának mikéntje. A fennmaradt források, ha nem is tanúskodnak az európaihoz mérhető információ-igényről, ennek ellenkezőjét sem igazolják: a meglevő eszközök, fejedelmi propagandairatok, a vármegyékhez küldött körlevelek népszerűsítése, politizáló versek, és nem utolsósorban a prédikációk, mind olyan lehetőséget kínáltak az információ széles körben való terjesztéséhez, amilyent az újságok megjelenése elégitett ki a nyugat-európai országokban. Ahhoz viszont, hogy ezt a funkciót e különböző műfajú szövegek betölthessék, szerzőiknek rugalmasan kellett viszonyulniuk mind a műfaji szabályok előírt követelményekhez, mind a kor megkívánta új igényekhez: új tartalmak kifejezésére kellett használniuk régi formákat.

A következőkben tehát a prédikációt, mint egy lehetséges politikai beszédmód populáris/manipulatív műfaját vizsgálom, ahogyan az informálás, a rá-, illetve a lebeszélés, egyszerűen, befolyásolás feladatköréit ellátja, amint (politikai) állásfoglalásra buzdít, saját kereteit olyannyira túlfeszítve, hogy immár szinte lehetetlennek tűnjön saját műfaji szabályaival történő leírása. E kérdés körüljárása során nem kerülhető meg a miért-re való válaszkísérlet sem: miért volt erre a nyitásra szükség, ezeknek az indokoknak milyen implikációi voltak a prédikátori magatartásban, a megcélzott közönség összetételére vonatkozóan, és nem utolsósorban abban is, hogy ezek a módosulások hogyan függnek össze a politikai eseményeknek nemcsak a politikai elit felé tett artikulációjával. A politikai publicisztikával történő rokonítás során a legritkábban esik szó a szakirodalomban arról, hogy miben is áll ennek a publicisztikai irodalomnak sajátossága, hogyan hozható vele össze egy alapján egyházi-vallásos műfaj. Elsősorban tehát erre keresem a választ, ennek során járjom körül a fentebb vázolt kapcsolódó kérdésköröket is: kiknek szólnak ezek az írások, milyen összetételű az a virtuális közönség, amelyik befogadóként szóba jöhet, milyen szerepvállalást tételez fel a szerző részéről, illetve, hogy mindezek hogyan függnek össze a 17. századi történelem-felfogással és milyen implikációi vannak a közönségként tételezett nemzetazonosságtudatát alakító tényezőkre vonatkozóan. A kérdésfelvetés nem új, többen

¹⁵⁰ A 16–17. századi európai közvélemény befolyásolásának, a hírek áramoltatásának módozatait, a nyilvánosság kérdéseit, valamint a politikai propaganda módszereit, elsősorban német és angolszász területeken végzett kutatások alapján, Bene Sándor, újabban pedig G. Etényi Nóra elemezte. BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., 2003.

foglalkoztak már vele; mindezeket a sokfelé ágazó eredményeket olvasva szükségesnek tartjuk újragondolni, hol lehetséges a fogalmi rendszert egyesíteni, hol pedig ennek esetlegességére rámutatni.

Ezt a vizsgálatot a rendelkezésre álló hatalmas szövegtörzsből egy szerzőnek egyetlen kötetén végzem el: Báthori Mihály 1664-ben megjelent prédikáció-gyűjteményére¹⁵¹ összpontosítok. A választás sok tekintetben tűnhet önkényesnek, ám egyáltalán nem véletlenszerű, a 17. század hatvanas éveinek nyomtatott magyar nyelvű prédikáció-anyagának rendszeres tanulmányozására támaszkodik. Úgy látom, e hatalmas szövegtörzs eddigi vizsgálata két fontos tanulsággal járt. Az egyik, hogy igencsak nehéz egy (vagy akár több) vizsgálati szempontot kitűzve átfogni ennek a korszaknak egyházi beszédeit, mert az anyag mennyisége folytán is, sok, gyakran mellékesnek ható, de tüzetesebb vizsgálat során igen nagy fontossággal bíró jellemzők kerülhetnek felszínre. A másik, hogy akár egy szerző különböző időkben megjelent műveiben is olyan fogalmi és mentalitásbeli változások figyelhetők meg, hogy egy szerzőre vonatkozóan is nehéz általános kijelentéseket megfogalmazni.

II.2.1. Műfaji kapcsolatok

Ha a 17. század második felének ún. „világi” irodalmi műfajait¹⁵² vesszük számba, akkor verses műfajokon belül elsősorban a históriás énekkel és az olyan alkalmi versekkel találkozunk, amelyek valamilyen történelmi esemény közvetlen megörökítésének tekinthetők, témájuk tehát a hétköznapi és a politikai élet említésre méltó történése. A prózai műfajok között talán a napló és az emlékirat a domináns, mindkettő az események emlékezetben őrzésének céljával íródott, legyen szó a nagypolitikai, vagy a hétköznapi életből kiemelni érdemesnek tartott eseményről.

Ennek az irodalomnak a legfőbb jellemzője tehát az alkalmiság: az írás tárgya és oka a közvetlen alkalom, esemény. A „vallásos” irodalmon belül elsősorban a prédikációkban jelentkezik ez a tendencia, am azokhoz hasonlóan ezekre is nagy mértékben jellemző az

¹⁵¹ BÁTHORI Mihály, *Hangos Trombita*. Debrecen, 1664. RMK I. 1010.

¹⁵² A „világi” és „vallási-egyházi” felosztást nem tartom szerencsésnek, mert a 17. században ez a fajta szétválasztás még nem működik; a vallás mentalitás-meghatározó szerepe miatt a „világinak” tekintett/tekinthető műfajok és tartalmak a vallási-egyházi eszmerendszeren, egyetemes gondolatrendszeren belül kap(hat)nak formát és jut(hat)nak kifejezésre, ez feltétele is egyben az „értelmes” beszédnek.

alkalmiság, s így a „világi” és „vallási” irodalom szoros egységben látását ez is indokolja. A „magyar romlás századában” az irodalomnak ez a tendenciája nem is lehet meglepő.¹⁵³

A történetírás műfajának fellendülését a 17. század második felében a korszak történészutatói egyértelműen azzal hozzák összefüggésbe, hogy míg I. Rákóczi György uralkodásának ideje viszonylag mentes volt a „nagy történésektől”, s lévén, hogy a kortörténetírást nagyrészt a háborúk nyomán kialakult helyzet értelmezésének szándéka vezérli,¹⁵⁴ ezért a műfaj erőteljes fellendülése II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után következhetett be. Éppen, mert koruk történetének megörökítését célozzák e művek – szerzőik sokszor egyidőben az éppen aktuális eseményekkel írják –, hiányzik a visszatekintő, az objektivitást valamennyire feltételező/elvárható perspektíva. Ezért írásmódjukban nem a humanista szellemű, Bojti Veres Gáspártól örököl(he)tő szemléletű történetírást viszik tovább, hanem egy olyan, több műfajjal (mint pl. napló, emlékirat, stb.) is rokonítható, a külföld informálását is szem előtt tartó, publicisztikához közelítő műfajt teremtenek,¹⁵⁵ mely módszereiben, történetfilozófiájában is elsősorban a kálvini teokratikus történelem-szemlélettel hozható összefüggésbe, kevésbé a humanisták Tacituson és Cicerón nevelkedett szemléletével.¹⁵⁶ Ezek a történeti igényű munkák inkább a prédikátorok művelte „történetírással” kapcsolhatók össze, mind a történelem értelméről, céljáról vallottak tekintetében, mind pedig ennek „tálalási” módszereiben.

Míg a naplók, memoárok történeti forrásértékének felbecsülhetetlenségét számon tartják történészi körökben (az persze más kérdés, hogy mennyire olvashatók referenciálisan ezek az írások¹⁵⁷), addig a prédikációkat ilyen vonatkozásban elsősorban az irodalomtörténészek méltatták.¹⁵⁸ Báthori Mihály éppen e „kisebbek” közé tartozik, irodalomtörténetileg nem kanonizált, annak ellenére, hogy neve a szakirodalomban többször is előfordul.

¹⁵³ „A történeti-politikai költészet kristályosodási pontjai Erdélyben mindenekelőtt Bocskai István és Bethlen Gábor személye körül alakultak ki. Feltűnő, hogy I. Rákóczi György uralkodása alatt ez a folyamat visszaesik, szinte megszakad. A történelmi események közül Basta erdélyi dűlősei, Bethlen Gábor függetlenségi harcai és bekapcsolódása a harmincéves háborúba, valamint II. Rákóczi György moldvai és havasalföldi, valamint szerencsétlen lengyelországi hadjáratának következményei inspirálták tollforgatóinkat.” TARNÓC, 1978, 169–170.

¹⁵⁴ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből*. Bp., 1975, 445–446, vagy GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, 2000, 134–166.

¹⁵⁵ BARTONIEK, *uo.*

¹⁵⁶ Szalárdiról vagy Bethlen Jánosról már kimutatták, hogy természetesen ismerték az ókori történetírók munkáit; nem ennek hiányában műveltek másféle történetírást.

¹⁵⁷ A kora újkor történetírás referenciális olvasatának kétségességéhez l. Tóth Zsombor tanulmányait. TÓTH, *i. m.*

¹⁵⁸ Persze ez nem jelenti azt, hogy a történészek teljesen kirekesztenék a politikai publicisztika műfajához sorolható prédikációkat forrásaik közül. Inkább csak azt, hogy elsősorban az irodalomtörténészek által kanonizált szerzőket veszik figyelembe (ilyenek Medgyesi, Czeglédi), s az irodalomtörténészek által is ritkán

A prédikáció-írás történetében is fordulópont a század második fele. A puritanizmus térhódítása révén egyaránt megváltozott a prédikáció létmódja, tematikája és a szónok kommunikációs helyzete. Az alkalmi beszéd művelésének elterjedése puritánus kezdeményezésre megy vissza, viszont az, hogy viszonylag gyorsan teret hódíthatott, a gyors történelmi és politikai változásokkal is összefüggésbe hozható: létmódja feltételeit tehát hasonló erők teremtették meg és tették lehetővé, mint amelyek a történetírás ekkori fellendülése körül megfigyelhetők. Alkalom pedig akadt bőven: temetések, pestisjárványok, háborúk, mind-mind képezhették alkalmi beszéd témáját.

Báthori kötetének kiválasztását több, majdnem egyforma súllyal latba eső tényező motiválta. A kötet ugyan 1664-ben jelent meg, de igen különböző alkalmakkor elmondott beszédek fog egybe: az 1658-as évtől kezdődően 1664-ig tartó időszakról tudósít, olyan alkalmakról, ahol a szerző – saját bevallása szerint – maga is jelen volt, sőt, a később megjelentetett szövegeket a helyszínen el is mondta. Így a kötet, már megszerkesztése révén is, egyfajta tudósítást vállal fel a század fontosnak tekintett eseményeiről, amelyben az országos politikai történések mellett a helyi érdekeltségű megmozdulások szinte egyforma súllyal kapnak helyet. Választásomat ez az utólagos szerkesztésmód nagymértékben befolyásolta. Azt természetesen nem tudom felmérni, hogy az elmondott, eredetihez képest a nyomtatásban megjelent változat milyen eltéréseket mutat, de azt mindenképpen, hogy mi az, amit a sajtó alá rendezés időszakában is hangsúlyosan aktuálisnak vél. Egészen bizonyos, hogy a kötet anyagának megválogatása semmiképpen sem esetleges, hiszen Báthorinak, Rhédey Ferenc egykori fejedelem udvari papjának, több szöveg is rendelkezésére állt,¹⁵⁹ s az itt megjelentetett anyag nem fedi le teljességében prédikátori munkásságát. A válogatás minden esetben már önmagában is értelmezés, a szöveg(ek) gondolatvilágával, eszmeiségével való rokonság, azonosulás jelének tekinthető.

Másrészt pedig, mint fentebb volt már róla szó, akár egy szerző különböző években (és esetleg helyeken) megjelent munkáiról is csupán általános kijelentéseket tehetünk; jelentős szemléletbeli, eszmei változások tapinthatók ki az egyes műveken belül is. Különösen egy olyan korban, amikor a megjelenendő könyvek nyomdaköltségeinek fedezését ritkán állhatta maga a szerző vagy pártatlan mecénás, szinte minden esetben valakinek valamilyen érdeke

emlegetett „kisebbeket” csakis az általánosító kategóriák alatt említik, ritkán név szerint is. E kisebb szerzőkkel, éppen a nemzeti öntudat vizsgálata szempontjából foglalkozott pl. IMRE, 1989, uő. 1987.

¹⁵⁹ Erre a kötet ajánlásából is következtethetünk: „[...] együgyő tanítasomat Nagysagtok kedvellette és figyelmesen halgatta és vegezetre nem úgy latot es tartot Nagysagtok engemet mint idegent, hanem mint maga hazanal fel nevelkedet Szolgajat es tanítasomat úgy vötte mint Christus hivatalos követének.” (A5r)

fűződött egy-egy mű megjelenéséhez. Lévé, hogy a megrendelő személye igen gyakran változhatott, ez sok esetben rányomta bélyegét az egy szerzőtől származó különböző helyeken és időkben kiadott művekre. Mindezzel csak azt az előfeltevést fejezem ki, hogy egy szerző „szemléletbeli változásai” nem minden esetben saját „belső fejlődésének” eredményei, ennél bizonyosan jóval összetettebb dologról van szó.

Báthorinak magyarul ez az egyetlen munkája, így az ő esetében tehát ezzel a tényezővel nem kell számolnunk, bizonyos értelemben egykötetes szerző.¹⁶⁰ (Az persze kérdés lehet, hogy nem állt szándékában, vagy nem volt lehetősége, netán tehetsége további alkotások megjelentetésére, de ezt a kérdést – válasz hiányában – függőben kell hagynunk.). Feltétlenül hangsúlyozandó, hogy utólagosan megszerkesztett kötetről van szó, amely a szerző egyetlen nyomtatásban megjelent műve, feltehetően különös gondot fordított az ebbe bekerülő szövegek megválogatására, ám másfelől a válogatás során nyilván szem előtt kellett tartania a megrendelő igényeit is, amelyet nem biztos, hogy feltétlenül egybeesik az általa képviselt/vállalt (politikai) nyilvánosság gondolatvilágával.

II.2.2. Báthori kötete

A szerzői szándék megfogalmazásának terepét a 17. században szinte minden esetben a cím, az *Ajánlás* és az *Elöljáró beszéd* jelenti. A szöveg megalkotója itt jeleníti meg célját, itt határozza meg azoknak körét, akiktől műve elolvasását reméli, illetve implicite azt is, hogy kinek/kiknek a nevében szól. Az előszavak, ajánlások elemzésének pragmatikai, retorikai hozadékának fontosságát már többen bizonyították;¹⁶¹ számos, a mű keletkezésére, céljára, a szerző életrajzi adataira vonatkozó információt tartalmaznak, olyan háttérismereteket, amelyek nélkül szinte érthetetlen ennek az irodalomnak a léte.

Báthori kötetének előszavai sem különböznek a korban szokásostól; a mű egyfajta *inventiójaként* értelmezhetjük, abban az értelemben, hogy itt fejti ki a mű megírására indító ötletet, annak körülményeit, hogy mi készítette a nyomtatásban való megjelentetésre, itt fogalmazza meg célját és itt vetíti előre műve tartalmát.

¹⁶⁰ Báthori latin nyelvű, Leidenben (1653) és Franekerben (1654) jelentetett meg filozófiai, teológiai, etikai témájú disputációkat (RMK III. 1838–1840; RMK III. 1872).

¹⁶¹ A praelimináliák összegyűjtését, vizsgálatuk fontosságát a nemzetközi szakirodalom már bő negyven évvel ezelőtt felmérte, ennek fontosságáról magyar viszonylatban is folyamatosan lehet olvasni, több tanulmány is íródott e kérdésben. L. pl. BARTÓK, 1998, 254–270, 283–304., GÁBOR Csilla, *Religio és retorika. Tanulmányok a középkori. reneszánsz és barokk irodalomról*, Kolozsvár, 2002, 189–205, HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlójaiban = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BISTKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 374–383.

Lássuk először is a címet: „Hangos Trombita. Ollyan Predikaciok, melyekben ERDELY és MAGYARORSZAG romlásának és pusztulásának okait a’ Szász MEGGYESI Gyűlésben, az ORSZAG Harom Nemzetből valo fő fő Rendei előtt közönséges helyen predikállott és ki jelentet Az akkori Méltóságos Fejedelemnek Udvari predikatora és Mostan a’ Debreczeni Ecclesiának tanitoja *közönségessé tött* (kiemelés tőlem, L.K.) s’ ki bocsáttatott. Töb alkalmatosság szerint valo predikációkkal.” Ezután következik az ajánlás Rhédei Ferencnek, Máramaros „örökös fő Ispányának” címezve, amelyet 1664-ben, tehát a nyomtatásra való előkészítés évében írt a szerző, ezzel is jelezve az egykori fejedelemhez való hűségét, s hogy pártállását az időközben történt fejedelemváltozások nem rendítették meg.¹⁶² A igen személyes hangvételű bevezető megmagyarázza e hűség okait: Báthori taníttatását és hazatérte utáni karrierjét köszönheti a főúrnak, aki amellet, hogy az anyagi költségeket nem sajnálta ráfordítani, a külföldön szerzett tudománnyal hazatért pap tanításait szívesen hallgatta, bizonyítva ezzel „kegyességét” és az egyházi reformok iránt tanúsított toleranciáját.¹⁶³ Nem ritka a korban, hogy az ajánlás kínálta lehetőségeket kihasználva akár implicit, akár explicitebb módon itt fejezik ki hálájukat a szerzők az őket segítőknak; Báthori viszont nem kis mértékben túl is lép ezeken a – sokszor kötelező – hála-gesztusokon. Lévén, hogy ő ekkor már debreceni pap, nem a Rhédey fennhatósága alá tartozó prédikátor, majdnem bizonyos, hogy valóban a személyes hála indíthatta arra, hogy kötetét Rhédeynek ajánlja. Azért is fontos ezt a tényt ennyire hangsúlyozni, mert ez a kötet tartalmát tekintve igen lényeges tényező. Ahogyan az ajánlásból (is) kiderül, Báthori három nagy téma kapcsán írt prédikációit adja itt közre; ezekhez kapcsolja az 1663-ban elhunyt Rhédey László, Rhédey Ferenc fiának, temetésén elmondott beszédét. Három témában írt beszédeit teszi itt tehát közzé, s a témák tárgyalásához pedig más-más beszédnemet választ. Az első sorozatban

¹⁶² Báthori még külföldi peregrinációja idején, az első megjelentetett diputációját a tanulmányait segítő Rhédey Lászlónak ajánlja (1653, Leiden, RMK III. 1838); az ugyanitt, még ugyanebben az évben közreadott újabb disputációt pedig Rhédey Ferencnek ajánlja (RMK III. 1839), a következőt a fejedelem, II. Rákóczi György és a Rhédey Ferenc udvari környezete fontosnak ítélte szereplőinek (pl. Rhédey Pál, a fejedelem udvari embere, Korda Zsigmond, Rhédei Ferenc kincstartója; RMK III. 1840). A negyedik, Franekerben 1654-ben megjelent diputációt újra több személynek is ajánja: elsőként Rhédei Ferencnek, majd Samuel Maresius, Arnoldus Michael, Heerebord Adorján grönningeni, franekeri és leideni tanároknak (RMK III. 1872).

¹⁶³ Báthori Utrechtben, Leidenben és Franekerben tanult, ezek az egyetemek jelentették a korban a puritanizmus fellelegvárát. Az irodalom- és egyháztörténeti szakirodalom is bizonyítottan tekinti, hogy Báthori külföldön tanult, ezért különösnek tűnik, hogy a tiszántúli evangélikus, református papok korabeli összeírásában miért szerepeltetik Báthorit a „domestici” kategóriában. BOROVSZKY Samu, *Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679 = Történelmi Tár* 1858, 621–652, 644. Talán nem ugyanarról a Báthori Mihályról van szó, hanem egy itthon tanult, közelebbit róla nem tudható névrokonáról.

Rhédey apológiájára vállalkozik,¹⁶⁴ ebben az egységben teszi közzé a megyesi országgyűlés előtt (1658 január) két alkalommal elmondott, itt három prédikációra tagolt beszédét. A második egység a Barcsai Ákos ellenében 1660 februárjában írott/elmondott hat prédikációból álló sorozat.¹⁶⁵ A harmadik egység szintén hat prédikációban, Góg és Magóg példázatán, a magyarság zsidókéhoz hasonló sorsát¹⁶⁶ ecseteli, szinte tételesen mutatva be a wittenbergi eredetű történelem-koncepciót. Itt sem alkalmat, sem konkrét időpontot nem jelöl meg: ezek a beszédek „elméleti” keretét képezik az utánuk következőknek, a Debrecen város történetéből kiemelt két esemény (a hajdúvárosok felégetése, Debrecen megsarcoltatása 1660 áprilisában és a debreceni templom és iskola renoválásának kapcsán, 1662-ben), ahol az isteni büntetés és irgalmasság konkrét jelei voltak megfigyelhetők.¹⁶⁷ Eszerint tehát a *iudiciale*¹⁶⁸ *apologia*-variánsának egy igen sajátos változatában, illetve a *deliberativum*, *demonstrativum* és a kevert műfajú beszéd(sorozatok)ban a bizonyítás, a rá-, illetve lebeszélés, a rettentés és vigasztalás célját tűzi ki. Látható, hogy viszonylag – legalábbis az ajánlásban megfogalmazottak alapján, mert az, hogy ez a konkrét szövegekben hogyan valósul meg, már más kérdés – jól meghatározható a beszéd-sorozatok retorikai helye. Az egyes – külön címmel ellátott – sorozatoknak nincs külön megszólítottjuk, azokhoz beszélnek, akiknek az egész kötet szól. A sorozatok alá tartozó beszédek folyamatosan számozza, külön címet nem ad nekik, összefüggésüket a szöveg belső törvényei adják: az egy-egy sorozaton belüli beszédek textusa többnyire az élen álló prédikációéval azonos, vagyis egy textusra épülnek. Így a sorozatosságot már a közös textussal is biztosítja, valamit azzal is, hogy a szöveg retorikai felépítettségét megtörve, az egyes beszédrészek kifejtését nem feltétlenül egyugyanazon beszéden belül végzi el, hanem átviszi a következő, külön számmal ellátott prédikációba.¹⁶⁹ Egy másik megoldás szerint az alkalom teremti meg a szövegek egymással való

¹⁶⁴ „A Magyar Nemzetnek romlasanak melto okait meg mutogattam, es a Nagysagod Erdelyhez valo hivseget meg maradasa felöl Nap fenyre hoztam, ugy hogy Nagysagodat *sem a mostaniak sem pedig a’ következendők* nem vádolhatták hogy Erdély és a Partium el pusztulásának Erösseinek Idegen kezben valo jutasanak oka lött volna: [...]” A5v.

¹⁶⁵ „Ezeken kívül Kegyelmes Uram közönsegesse töttem az Erdelyi Olah ellen valo elmelkedesimet, [...]” A7r.

¹⁶⁶ „Gog ellen valo conceptusimatis közönsegesse töttem az Isten egyptomi szolgálathoz hasonlo szolgaltat alat nyögő nepenek vigasztalasara” A7r.

¹⁶⁷ A debreceni vonatkozású alkalmi beszédek az ajánlásban külön nem említi meg.

¹⁶⁸ A *genus iudiciale* megvalósításának módjait és lehetőségeit 16–17. század elméleti és gyakorlati szövegeiben legfrissebben Kecskeméti Gábor vizsgálta. KECSKEMÉTI, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben = ItK*, 2001, 255–294.

¹⁶⁹ pl. Gógról szóló sorozatban: a második beszéd indító mondata: „Ez elöt valo tanitasomban szollottam a’ Gogrol és Magogrol valo prophetianak fő szerző okáról: Mostani tanitasom lészen az prophetianak eszközképpen valo és indito okairol.” (110)

összefüggését.¹⁷⁰ Ilyenformán a kötet összesen huszonhat, terjedelmileg nagyon változó beszédet tartalmaz.

A kötet egésze – legalábbis látszólag – a Rhédeyeknek szól, hiszen az ajánlást nem követi *Elöl Járó Beszéd*, ahol meghatározhatná közönsége körét. A retorikai distinkciók ismeretéről bizonyoságot tevő prédikátor részéről mindez azért is meglepő, mert szinte a retorikai szabályok ellen vét azzal, hogy nem veszi tekintetbe a közönséget. Megoldottnak tekinthetjük-e a Báthori és közönsége közötti viszonyt, ha ennyire nem beszél megszólítottjairól?

Kanyarodjunk csak vissza a címhez. Ott olvashattuk, hogy Báthori „közönségessé teszi” az egykor elmondott beszédeit. A kiemelt szó még önmagában semmit nem jelent, hiszen korabeli kiadványok címében gyakran előfordul, hogy szerzőjük „közönségessé teszi” művét, vagyis nyilvánosságra hozza, *mindenki számára* hozzáférhetővé, elérhetővé teszi. Ki jelentette ezt a *mindenkit*? A válasz viszonylag egyszerű: azoknak szól, akik el tudják olvasni, tehát az írástudók viszonylag szűk rétegének. A „közzétevés” viszont igen fontos aktus Báthori számára, az ajánlásban a kötet minden egyes egységét ezzel vezeti fel: egyik tartalmi rész bevezetése előtt sem hiányzik, hogy a „magyar romlás okainak bemutatását” ezen alkalmaknak magyarázata révén „teszi közönségessé”. Ez a gyakori hangsúlyozás valószínűleg nem véletlen, ennek alapján (is) teremthető összefüggést a publicisztika műfaji leírásával.¹⁷¹ Péter Katalin meghatározásból is jól látható, hogy a publicisztika művelése – akár explicit, akár implicit módon – az erőteljes ráhatást, befolyásolást, sőt a manipulálást célozza. Márpedig Rhédey apológiájával, Barcsai *vituperatio*jával, az ország romlása okainak felmutatásával Báthori nem tesz egyebet, mint a közvéleményt kívánja állásfoglalásra készíteni, azt befolyásolva, meghatározott ideálok mellett elkötelezetté akarja formázni. Báthori kötetének célja éppen ebben jelölhető meg, és éppen azáltal, hogy nem bontja le, nem határozza meg szorosabban hallgatói körét, hanem egyszerűen „közönségessé teszi” mondanivalóját, elvben senkit nem zár ki ebből a körből.

II.2.3. Báthori közönsége

Kiket kíván propagandájával befolyásolni Báthori Mihály? Kiknek a véleménye lehet oly fontos számára, hogy mellettük ne mehessen el szótlantul, hanem – esetleg vitázva is velük –

¹⁷⁰ Ilyenek Rhédey védelmében a megyesi országgyűlésen, vagy a Rhédey László temetésén elmondott prédikációk.

¹⁷¹ L. a 121. jegyzetet!

álláspontjuk megváltoztatására igyekezzék, kik előtt teszi *közönségesé* művét? Vagyis: milyen/melyik nyilvánosság előtt lép fel, milyen közvéleménnyel számol és ezt milyen propagandával kívánja befolyásolni? De mindenekelőtt: mit jelent az, hogy *nyilvánosság*, *közvélemény* és *propaganda*?

Mint már volt róla szó, sem a *közvélemény*, sem a *propaganda* szó a mai jelenésében és formájában nem létezett a 17. században,¹⁷² mai értelmének közvetlen visszavetítése a 17. századra nem kerülheti el az anakronizmus veszélyét. A szakirodalom folyamatosan figyelmeztet erre a veszélyre, miközben számol azzal, hogy egységes terminológia hiányában igen nehéz ezekről a jelenségekről, fogalmakról beszélni.¹⁷³ Bene Sándor kutatási programjavaslatában szinkron definíciókat ad megragadásukra, s modellteremtő javaslata igen használhatónak látszik tárgyunkra vonatkozóan is. Így a továbbiakban, amikor ezeket a fogalmakat használom, elsősorban Bene meghatározása alapján teszem.¹⁷⁴

Az ajánlásból kiderül, hogy nemcsak kora közvéleményének megváltoztatására, befolyásolására gondolt Báthori, hanem ennél távlatibb célokat is kitűzött maga elé, hiszen Rhédey tetteinek megvédelmezésében egyaránt lényeges a „következendők” véleménye is: Mindebből nyilvánvaló, hogy Báthori olyan történetek tárgyalására vállalkozik, amelyek

¹⁷² A *közvélemény* mai alakjában nem létezett ugyan, de a fogalom tartalmának hasonló jelentését adja vissza a korabeli szövegekben gyakran előforduló „közönséges ítélet”, „közönséges opinio”. Vö. BENE Sándor, 1998, 328. A fogalom kétarcúságára szintén kitér BENE Sándor, 2001, 298., amikor a közvéleményt egyrészt mint állapotot (már meglevő, kialakult alapot, amire építeni lehet), másrészt mint folyamatot érti.

¹⁷³ „A polgári demokráciák előtti korszakokra vonatkoztatva a speciális forrásadottságok és a történeti érvénnyel nem definiált fogalmak jelentenek kihívást a kutatás számára” G. ETÉNYI, *i. m.*, 19, vagy I. BENE Sándor, 1998, uő., 2001.

¹⁷⁴ „A *nyilvánosság*: a társadalmi kommunikáció *tere* (kiterjedésében változik, nem mindenki és mindig nyer bebocsátást, pontosabban vannak, akik a külső körre szorulnak, sem információval, sem a döntésekben való tényleges részvétel lehetőségével nem rendelkeznek, mindössze virtuális módon » tagjai« a kommunikációnak). A *közvélemény*: az e térben/terekben zajló diskurzusok összessége, azaz nem álláspont, egyéni vélemények matematizálható eredménye, hanem folyamat (a nyilvános térben párhuzamosan élhet több, különböző súlyú, érvényességű »közvélemény« is egy-egy kérdésről, valamint élnek párhuzamos vélemények magáról a nyilvánossá szervezetről, működéséről, erkölcsi alapértékeiről; hogy mikor melyik diskurzus melyik szövege válik dominánssá, azt a diskurzust folytató csoportok hatalmi hierarchiája, illetve hatalmi aspirációi, valamint az általuk mozgósítani tudott retorikai stratégiák határozzák meg); a *propaganda*: a diskurzusokban megfogalmazódó vélemények egy adott irányba terelése (a propaganda párfogalma a *reprezentáció*, amely nem annyira a közvetlen cselekvés előidézése, hanem az alapértékek, az uralkodó vélemények rendszerének megerősítésére, folyamatos ellenőrzésére és jóváhagyására irányul).” BENE, 2001, 290. Ezekhez hasonló meghatározásokat fogalmaz meg G. Etényi Nóra is: „Az általánosan elfogadott definíció szerint: a közvélemény nagyobb közösségekkel elterjedt felfogás, nézet, ítéle, vélemény a közügyekről. [...] A propagandának – hatékonysága érdekében – építenie kellett a közgondolkodás alapvető normarendszerére, és azt is figyelembe kellett vennie, hogy mi számított közérdekű kérdésnek. A »köz« véleményének meghatározásában – amint azt az angol és a német kifejezés is hangsúlyozza: »public opinion«, »öffentliche Meinung« - kulcsszó a megnyitottság. Maga a propaganda szó is eredeti jelentésében a megnyitottság, a közzététel gesztusát emelte ki, s nem tartalmazta a manipulálás, a befolyásolás árnyalatát. Miközben már az is manipulációra adhat lehetőséget, hogy mi kerül nyilvánosságra, miből lesz közügy.” G. ETÉNYI, *i. m.*, 15–16, miközben azzal is számol, hogy „A kora újkori nyilvánosságot alkotók körét megbízható források, egzakt vizsgálati módszerek hiányában nehéz pontosan meghatározni.” *Uo.*, 15.

súlyát és jelentőségét történelmi fontosságúnak tartja, ezért nem lehet mellékes szempont számára a bennük résztvevők szereplésének minősítése. Ezzel abban a kanonizációs folyamatban kíván résztvenni, amely a történelmi események, személyek elhelyezését politikai és vallási-erkölcsi dimenzióban (mert e két terület a *respublica ecclesiastica* államformában gondolkodó prédikátor számára egyformán lényeges szempont), jelenben és jövőben egyaránt kijelöli, úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy egyaránt számol a megfogalmazottak lineáris és a vertikális vetületével.

Báthori bár egy nyilvános teret vesz mértékadóként tekintetbe, számol a továbbiak jelenlétével is, azokkal, amelyekben ő már nem vesz, nem vehet részt.

Lássuk tehát először milyen összetételű lehetett ez a tér, amelynek nyilvánvalóan szereplője, amelyikben elsődlegesen megszólalni kíván, s ennek során érdemes arra is figyelni, hogy mi lehetett a benne uralkodó közvéleménynek a tartalma.

A nyilvánosság terének körvonalazásához elsődleges kiindulópontot az uralkodó államforma meghatározása jelentheti, nem annyira azé az államformáé, amelyik ténylegesen jellemző erre az időszakra, hanem inkább azé, amelyiket propagáltak, ideálisnak tartottak az arról elmélkedők. Erre vonatkozóan különben is igen nehéz egy fogalmi definíciót adni, hiszen az 1658–1664 közti időszak a többszöri fejedelmváltás ideje, és szinte mindegyik – választott vagy választatott fejedelem – más és másképpen képzelte el Erdély államisága meg/átmentésének módjait. Báthori Mihály politikai ideálja a reformációéhoz, ezen túlmenően pedig a puritanizmuséhoz kötődik, amelynek politikája a *politia ecclesiastica*, „hivatkozási bázisa (s egyben e hivatkozás morális igazolása) az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek nézetei, »közvéleménye«, amelynek érvényességét természetesen az isteni gondoskodás garantálja.”¹⁷⁵ Zavarba csupán az ejthet, hogy a fejedelem hatalmát isteni eredetűnek valló református/puritánus állásponttal¹⁷⁶ hogyan egyeztethető Báthori Barcsai-ellenes kirohanása. Magyarozatként felhozható, hogy a könyv 1664-ben jelent meg, mikor Barcsai már nem élt, de itt nem a nyomtatás, hanem az elhangzás éve a döntő: 1660. Sőt, az egész Barcsai-ellenes propagandának csakis ennek életében volt értelme. Talán inkább arról van szó, hogy éppen a fejedelem isteni eredetének vallása miatt nem ismerhette el a prédikátor töröktől fejedelemmé tett Barcsait II. Rákóczi Györggyel szemben. Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy Báthori elkötelezett Rákóczi-párti lenne. Rhédey Ferencet ugyanis a török

¹⁷⁵ BENE, 2001, 304–305.

¹⁷⁶ Báthori megfogalmazásában: „[a fejedelmek, előljárók rossz kormányzásukkal szoktak romlást hozni az országra, elidegeníteni maguktól az alattvalókat] és az Istentől vettek a' birodalmat, és hatalmasságot Dan 2. 44. Solt. 75.7.8 ellenek haragra ingerleni.” (2.)

választatta fejedelemmé, ugyancsak II. Rákóczi György ellenében, de ekkor a prédikátor Rhédey mellett áll. Nyilvánvaló, hogy itt a személyes viszonyok a meghatározók, Báthori Rhédey-hűsége elsősorban nem annak fejedelmi titulussal függ össze; Barcsai-ellenessége pedig elsősorban nem annak „törökpártiságából” következik. Látható, hogy Báthorinál nem annyira az egyes fejedelmek képviselte politikai ideálok váltanak ki ellen- vagy rokonszenvet; inkább politikai, vallási és nemzeti ideálok kivetítése történik az egyes szereplőkre, oly módon, hogy személyüket, ideáljaikat igen képlékenyen változtatja az ideálisnak való megfeleltetés során. Báthori tehát abból a nyilvános térből szólhat, amelyik egy meghatározó személyiség köré szerveződik, ebből hallathatja hangját a többiek ellenében. Számára Rhédey személye a biztosíték, amely feljogosítja ellenpropaganda folytatására. A fejedelem kötelességeit, hatalma gyakorlásának jogát, és esetleges hibáit két prédikációban is taglalja (1658 január – a medgyesi országgyűlés előtt, 1660 február – a Barcsai ellen írt sorozat ötödik prédikációjában), az ideális fejedelemnek olyan erénykatalógusát állítja ezekben össze, amelyik kétségtelenül Rhédeyre (és nem Rákóczira!) illik a leginkább. Báthori *respublica ecclesiastica* ideáljának Rhédey személye felel meg, s ebben a megfeleltetésben az egykori fejedelem politikai ideáljai mellett legalább akkora hangsúllyal kap szerepet az iránta érzett személyes hála, elkötelezettség is.

A fejedelemi szék körüli harcokban nem volt, nem lehetett könnyű állást foglalni egyik vagy másik jelölt mellett. Rákóczi minden „hibája” ellenére (melyet a kortárs történetírók, prédikátorok, halála előtt burkoltabban, utána sokkal nyíltabban, felrónak), számottevő bázisra támaszkodhatott,¹⁷⁷ ellene propagandát folytatni merész vállalkozás volt. A Rákóczi nevet Erdélyben olyan tisztelet övezte, amely a súlyos veszteségű háborúk után sem változhatott könnyedén meg. Báthori vállalta azt a szerepet, hogy 1658-ban Rákóczi újbóli trónaléptekor (éppen Rhédey ellenében!) ünnepi beszédet mondjon. Megtisztelő feladatnak számított ez, melyet elvi-erkölcsi okokból visszautasítani nemcsak a fővesztés büntetését vonhatta esetleg maga után, de a nyilvános körből való kizárást is, ami az előbbinél talán súlyosabb kenyérvesztéssel járt. Báthori elegánsan oldja meg ezt az elvek, erkölcsök és ideák ütközéséből keletkezhető zavart: a „Fényes Fejedelem” (30) beiktatásának ünnepén a textust Jeremiás könyvéből választja, a beszéd témája Isten büntetésének okai és eszközei a nemzeten. Végig bűnökről, a nép bűneiről, az apák vétkeinek terhét is magán viselő nemzetről

¹⁷⁷ Számíthatott a rendek jó részére, a hozzá csatlakozott magyarországi hajdúkra és a székelyekre, akik testületileg mellé álltak, olyannyira, hogy halálát sem tudták/akarták tudomásul venni. Vö. Erdély története 1606-tól 1830-ig, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., 1987, a fejedelemváltásokra vonatkozó részek: 711–726.

beszél, s végső tanításában az Isten kegyelmét kiérdemelhető összefogásra szólít fel. A prédikációban egy szó sincs a fejedelemválasztásról, a beszédnek az a része, ahol erre kitérhetne, az *applicatio* elmarad. Egyetlen mondat árulkodik arról, hogy a nép valamit ünneplott, de ezzel nem az ünneplés tárgyát, hanem a nép „rosszul ünneplésének” módját hangsúlyozza.¹⁷⁸ Egyszerű a válasz arra a kézenfekvő kérdésre, hogy hogyan tehette meg Báthori, hogy Rákóczi beiktatásának napján ilyen komor hangú, vituperatív beszédet mondjon, hiszen a beszédekre általánosan jellemző vázlatosság sejteti, hogy nem így, nem ebben a formában hangoztak el. A kötet összeállításának évében a prédikátor megtehetette, hogy az akkor esetleg elmondott *laudatiót* itt elhagyja, és olyan gondolatokra fektesse a hangsúlyt, amelyek 1664-ben nézete szerint nem veszítették el érvényességüket. Ezek pedig ennek a korszaknak „állandó” témái: az isteni büntetés okainak feltárása, a nép bűnösségének ecsetelése, a bűnök osztályozása, az előjárók kötelességeinek meghatározása, a velük, az országvezetéssel kapcsolatos kritikák kifejtése.

Barcsainak sem Rákóczihoz, sem Rhédeyhez viszonyítva nem volt könnyű dolga. A törökön, az Erdélyben élő románságon, a román vajdákon és néhány magyar főúron kívül gyakorlatilag senkire sem számíthatott, tömegbázisa egyáltalán nem volt. Rákóczi belső embereként kezdett pályafutása után szembefordulása a fejedelemmel sokak szemében nem tűnt szimpatikus gesztusnak. Báthori ellene indított propagandája így már meglevő ellenérzésekre alapozhat; ebben az esetben tehát sokkal inkább arról van szó, hogy már létező ellenpropagandát fogalmaz meg és folytat, mintsem arról, hogy valóban érdemben vitázna egy másik közvéleménnyel. A Barcsai ellen folytatott érvelés tartalma két, egymást kiegészítő-magyarázó komponensből tevődik össze: az egyiknek alapja, hogy Barcsai, aki sokban számított a románság támogatására (ezért is nevezi Báthori, és nem csak ő, „Erdélyi Oláhnak”) idegenekre alapozta a fejedelemség megnyerését, olyanokra, akik – Báthori szövegei alapján – nem sok bizalmat gerjesztettek az akkor érvényes közvéleményben. A hazug és csaló jellemzőkkel felruházott nemzet támogatására Báthori szerint az számíthat, aki maga is olyan, mint azok, akiktől segítséget vár. A másik tartalmi összetevő ezzel szorosan összefügg: Barcsainak egy olyan (állítólagos) – mint Báthori szövegéből alább kiderül, nyilvánvalóan propaganda-igényű – kijelentését boncolgatja mélységes felháborodással, amelyet már az előbbiekkal való kapcsolatteremtés okán is, valótlannak tüntet fel.

¹⁷⁸ A bűnöket ott kell megbánni, ahol elkövették őket: „A’ mely helyen a’ vétket tselekedted (mint ez éjjel bátran trombitálván és sipoltatván magatokat rézgeskedtetek) addig onnét el ne meny hanem meg sirassad mint Peter.” (42)

Az egész Barcsai-ellenes prédikációsorozatnak a témája a hamis és igaz próféták, igaz és hamis „álmok” (értsd: látomások) megkülönböztetésének képességére, az igaz hit megszerzésének módozataira „tanítanak”. A kötetben két helyen is részletezi (de sokkal többször említi, szövi bele a prédikációkba) Barcsai (?) „álomlátását”, először az ajánlásban, másodsor pedig magában a sorozatban. Érdekes ezt Báthori kommentárja kíséretében, idézni: „[...] közönségessé töttem az Erdelyi Olah ellen valo elmelkedesimet, A mely Olah melle vévén Olah tarsait meg esküt nekik valamit Rakoczi Fejedelem néki adánd felét nekik adgya, csak hogy azt alassak hogy ő nyolczad napok alatt avagy el ragattatot es ugy ertette hogy a Magyarok 1661 esztendőben Budan teszik ki az Zaszlot: De a Magyarok nem almokban eppitettek Budat, a Török sem almaban vötte meg.” (A7r); „Szent irás ellen vagy on az Erdélyben támadot, nyolczad napokig magat alunni avagy meg holtnak lenni hazudo Olah tudománya és álmodozása. [...] Ellenvetés. Iót mondott ez az Oláh a’ mi Fejedelmünknek, ha szereti az Istent és az ő parantsolatiban gyönyörködik Budán téski ki Zaszloját melyet ő el ragattatván nyolczad napok alatt ertet és tanult. F[elelet]. Iot mondani és jól mondani különböznek [...]” (55); „Vétkeznek a’ kik az hitető tsalárd Oláhnak hittének és hiszenek, tsalárd és álnok latornak szavait irjak és irattyák, Varasonként és Falunként folytatják. Jaj azoknak a’ kik nem az Istennek hanem az varásloknak és hitetőknek hisznek.” (59) Az első idézetben Báthori ezt az „álomlátást” – úgy tűnik – Barcsainak tulajdonítja, a többiben pedig ebben az „álomlátásban” hívó embernek mutatja őt. Mindeneddig sehol nem találkoztam ezzel – valószínűleg egy román közember által terjesztett – „álomlátással”, s olyan megnyilatkozásról sem tudok, miszerint Barcsai ebben való hittől vezérelve Buda visszafoglalásának álmát dédelgette volna oly módon, hogy ezt nyilvánossá is tegye. Öngyilkos gesztus lett volna ez részéről, hiszen őt a török tette meg fejedelemmé, s számára is teljesen világos volt, hogy csakis addig viselheti ezt a tiszteletet, ameddig a török akarja. Semmiféle írásos nyomával nem találkoztam, amely, de ha hiszünk Báthorinak, ilyen talán lehetett (talán éppen Barcsai íratatta le és küldte szét a városokba és a falvakba); viszont a történészek nem látszanak tudni róla. Kontrollanyag hiányában csak Báthori állításaira támaszkodhatunk, igazságtartalma nem mérhető fel, de nem is ez a legfontosabb. Kétségesek ugyan Báthorinak ezek az állításai, valószínű, hogy ezen „álomlátás” története a fikció körébe utalható. Ha pedig ez így van, akkor a 17. századi propaganda, manipuláció eszközei között ezekkel az ellenőrizhetetlen (legalábbis mindeneddig nem regisztrált) „találmányokkal” is számolni kell: olyannyira fontos Báthori számára a Barcsai-ellenes hangulat alapozásához és fenntartásához hozzájárulni, hogy (szinte) bármilyen eszközt felhasznál ebrentartásához. Éppen ezért gondolom, hogy a Barcsai

ellen írt szövegek nem csupán a manipuláció szándékával íródtak, hanem sokkal inkább a meglevő vélemény *igazolását* szolgálták; nem többféle alternatíva ütköztetése történik, sokkal inkább az érvényes véleménynek a megerősítésére törekszik. Ennek a véleménynek a fenntartásáért és erősítéséért igen összetett politikai propagandát folytat Báthori. Nem egyszerűen „megmondja”, hogy milyen az ideális fejedelem, hanem azt is, hogy milyen az a fejedelem, aki Erdély államiságának megmentéséért harcba szállva éppen a legnagyobb veszélyt jelentheti a fejedelemségre, hiszen azt a félelmet is kifejezi, amellyel ő Barcsait és támogatóit kísérte. Az idegenetől támogatott fejedelem révén egy olyan másik kultúra nyerhet létjogosultságot, amelyet ő nem lát sem politikai, sem vallási szempontból integrálhatónak. A legdurvább negatív jellemzőkkel felruházott románság támogatásától és támogatottjától tehát Báthori semmi jót nem vár, propagandájának eszköze az is, ahogyan az idegenség „rémét” ezzel a megfogalmazással megteremti, politikai és vallási tekintetben egyaránt figyelmeztet kárhozatos voltára. A 17. századi erdélyi nyomtatott szövegek kevésbé kínálnak imagológiai szempontok érvényesítésére lehetőséget, viszont a következő században – különösen a szászok körében – igen nagy számban olvashatóak a románság erősen negatív sztereotípiái.¹⁷⁹

Báthori a tradicionális *respublica ecclesiastica* idealizált, protestáns alapon definiált abszolutisztikus államformájában vélte megtalálni Erdély meg/átmentésének lehetőségét, ennek a respublicának az élére pedig olyan államférfit képzelt el, aki nem annyira harcos erényei propagálásával irányítja, fogja össze az alattvalókat, hanem sokkal inkább a béke megszerzésére és fenntartására törekszik. A fejedelem legfőbb erényei a kegyesség, a józanság, az okosság és az erősség (92–94), erkölcsi-vallási alapon számonkérhető és a puritanizmus művelődéspolitikájának (is) megfelelő erények, vagyis kortársaihoz hasonlóan, Báthorinál is főként az vallási-morális-szociális argumentumok a dominánsak. Egy-egy előjáró részéről az iskolák építésére áldozott költségek nemcsak a személyes kegyesség jelei, hanem üdvérdem-szerző fontosságúak, a nemzet fennmaradásáért hozott áldozatok, hiányuk pedig egyenesen az Isten elleni (tehát a legsúlyosabb) bűnök köréhez tartozik: „A’ ti időtökben majd el pusztul a’ Fejérvári szép collegium. Nintszen a’ templomoknak, Scholáknak építésére, tudos Professorok tartására pénzetek, de vagyon a’ perémes köntösre, tobzodásra, paripákra, és egyéb hiában valo piperére. A’ ki pedig az Isten dütsőségének eléb

¹⁷⁹ A Horea-felkelés után kimutathatóan megnövekednek az erdélyi népek eredetét, történetét, ezzel együtt pedig jellemzésüket tárgyaló művek sora. Különösen a szászok mutatkoztak érzékenyek az ilyen kérdések iránt, érthető módon, hiszen az ők számszerűen is nagyobb román közösségek között éltek, zárt közösségük integritását a magyarok mellett a románságtól is veszélyeztetve érezhették. Az imagológiai vonatkozásoknak ilyen irányokba mutató vetületére Biró Annamária hívta fel a figyelmem, akinek ezúton is köszönöm segítségét.

mozdításában fősvény, végre minden kéntsét és jóságát el veszti és a' ki az Isten dütsösségéhez hideg és az ellen hadakozik, végre az ellen az alatta valok hadakoznak.” (19) A tanítás, taníttatás felettébb szükséges voltára Báthori több helyen is visszatér, a romlás egyik, egyáltalán nem mellékes okának tartja. Műveltségisménye nem az autonóm tudás; a „tudományokban való jártassága” kegyes életvitelnek, az igaz hit megszerzésének jó kormányzásnak és a becsületes kenyérkeresésnek nélkülözhetetlen alapja. Mindezen egymásra épülő, egymásból következő erények képezik a vallásos alapon definiált respublikának bázisát. A tanítás/taníttatás a felsőbb rendűekkel szemben követelményként, a néppel szemben pedig az ebbe való bekapcsolódás elvárásaként fogalmazódik meg. Az előljáróktól megkövetelt művelődéstámogatás az igaz vallás védelmét (is) feltételezi, ezáltal pedig – a nemzet szintjén – az isteni irgalmasság, megbocsátás bekövetkezését reméli.

Az *Ecclesia* és a *Magistratus* harmonikus együttműködésétől várja az ország jobb sorsra fordulását, e kettő emlegetése minden esetben kizárólag egymás viszonylatában történik: „Valamely Respublica, Ecclesia magában meg hasonlik, és egymás ellen gyűlölséges képpen hadakozik, el kell annak veszni” (23), vagy: „[hogyan kell a bálványok ellen védekezni] Lelki fegyverrel és külsővel. A' Magistratus külsővel int Iosue ki rekesztvén az átkot Ios.7. Az Egyházi tanács intéssel feddással és kirekesztéssel mint 1.Cor.2.” (161). A tanítók/prédikátorok a bűnlisták felállításában külön kategóriaként szerepelnek (18), szerepük egyszerre a fejedelmi hatalom ellenőrzése¹⁸⁰ és a nép műveltségi szintjének emelése, illetve a „lelkekre való vigyázás” (110.). E szoros együttműködés következményeként (is) természetesnek tartja a felekezeti egység elvárását. Semmiféle toleranciát nem mutat a más valláson levők iránt, olyannyira, hogy a „pápistává levés” egyenértékű bűn a „törökké válással”.¹⁸¹ Semmiféle személyes elvi-vallási meggyőződést nem tételez fel azokról, akik „igaz” vallásukat elhagyva áttérnek: „Némellyeket az üldözések el rettentenek, nemellyeket nagy tisztességeknek, világi joknak és gyönyörűségnek remensege a'keresztyeni vallásbol el szakaszt [...]. A' mint cselekesznek sokan a' kik tisztért, tisztességért Papistakká, Törökké lesznek a' mi elfajult Magyarink közzül.” (85) Ez az erőteljes polemizáló hangnem jellemző

¹⁸⁰ Fejedelmek, előljárók leggyakrabban emlegetett bűne a „tanácsos, okos, jó lelkiismeretű” tanítók/prédikátorok eltávolítása.

¹⁸¹ Nem feltétlenül érthető a katolikusokkal szembeni támadása, ebben a válságosként megélt időszakban nem jellemző e velük való polemizálás, inkább az összefogásra való felszólításokat olvashatunk. L. pl. Czeglédinél, RMK I. 974, E3. Vö. TASI Réka, *Könyű vóna meg-torkolni. Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = Tenger az igaz hitről való egyenetlenségnek vitatásának előadott özöne...*. Tanulmányok XVI–XIX. Századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 200.

Báthori szövegeire mindenütt, ahol – akár vallási, akár politikai kérdések kapcsán – a „mások” sztereotípiái kerülnek szóba.¹⁸²

Mindezek után magától értetődő, hogy messzemenően figyelembe kell venni, kiknek és kikről szólnak ezek a beszédek. Könyvével Báthori – említettük már – nem szólít meg senkit, elvárt és feltételezett közönsége nem konkrét megszólításból olvasható ki. A könyv, illetve az egyes egységek címeiből csupán az látható, hogy kik előtt mondotta el, s teljes valószínűséggel állíthatjuk, hogy a szerző szándékai szerint sem eshetett a hallgató- és az olvasóközönség egybe: hallgatóközönsége többnyire az országgyűlések képviselői, a főúri temetésekre hivatalosak lehettek, míg olvasóközönsége – ideális esetben – az „ország”, a „nemzet”, hiszen az érintett kérdések nekik/róluk szólnak. Nyilvánvaló, hogy mind az „ország”, mind pedig a „nemzet” fogalma igen szűk körű és képlékeny e korban (ezért is használok idézőjelben e fogalmakat), már csak az olvasni tudók szűk rétege miatt is. De Báthori demokratikusnak ható megoldása, miszerint társadalmilag nem bontja le olvasóközönségét, nem jelenti, hogy a tárgyalt kérdések súlyát és jelentőségét bárki magáénak érezheti, hogy mindenkinek szabad „belépése” lenne abba a bizonyos nyilvános térbe, ahol véleménye mérvadó lehetne. Két különböző dologról van tehát szó: a közönség nem azonosítható azokkal, akiről a szövegek szólnak: egy dolog, hogy kikről, és más, hogy kiknek szólnak ezek a prédikációk, a kettő ideális esetben sem eshetett egybe. Az olvasóközönség behatárolása viszonylag egyszerű, elsősorban azok lehettek, akik tudtak olvasni. Ez igen vegyes összetételű társaság: olvasni tudó főrendűek, iskolamesterek, alsópapság, szerzetesek, és a közrendű lakosságnak egy igen vékony rétege.¹⁸³ Elsősorban azok, akik érintettek voltak politikai vélemények terén: akiknek – vállalt vagy kiszabott – feladata volt a politikai véleményformálás és az informálás, akik „professzionális közvélemény-formálók is voltak, azaz nemcsak alakították, de alkották is a »köz«-véleményt”.¹⁸⁴

II.2.4. Báthori nemzete

Ha a „nemzetet” tekintjük Báthori könyve tárgyának, hogy képet alkothassunk, kikről beszél Báthori, azokat a toposzokat kell szemügyre vennünk, amelyeket a két fogalom, az

¹⁸² A „másik”, mint a nyelvvel előhívott ellenségkép sztereotípiájáról l. KOSELLECK, *Ellenségfogalmak = Az ellenség neve*, szerk. SZABÓ Márton, Bp., 1998, 12–23.

¹⁸³ Az írás térhódítását a nemesi, kismanes és paraszti művelődésben Tóth István György vizsgálta. TÓTH, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp., 1996, különösen 63–197.

¹⁸⁴ BENE, 1999, 335.

„ország” és a „nemzet” említése kapcsán használ, így próbálva megragadni, kikről és kikhez szól.

Volt már fentebb arról szó, hogy a címben, ajánlásban vagy előljáró beszédben megszólítható közönség összetételét nem részletezi Báthori, így innen nem olvasható ki semmi a társadalmi rétegződésre vonatkozó elképzeléseiből. Viszont a szövegek gerincét képező bűn-, feladat és kötelességlisták árulkodhatnak ezekről.

Az elkövethető bűnöket három kategóriába sorolja: 1. „közönséges” vétkek, amelyek „fel találtnak a’ Fejedelmekben, Tisztviselőkbén, és az egész népben”; 2. „kiváltképpen való vétkek” amelyek a fejedelmekre és előljárókra jellemzők; 3. külön meg nem nevezett kategória, mely egyszerűen a „nép és kösség közt” fordul elő.¹⁸⁵ Ezek között lehetnek ugyan átfedések, de az nem fordulhat elő, hogy a fejedelmekre jellemző vétkek a nép körében is megtalálhatók legyenek – ezt a különbségtételre Báthori nagyon rigurózusan ügyel.

Míg kortársai a „nem előljárókat”, a „kösséget” rendszerint „együgyü kösség”-ként emlegetik Báthorinál ez egyáltalán nem fordul elő. (az „együgyü” ebben a korban nem pejoratív, kb. azt jelenti, hogy valakinek egy ügye van, ez az egy fontos neki. Másik jelentése, nem komplikált, ez pedig ez olykor akár dicsérendő is lehet. Báthori *együgyünek* kizárólag saját magát nevezi, de ez sem ritka a korban, a kötelező szerénység retorikájának szerves része, a keresztényi alázat is megköveteli, és azt is jelenti, hogy egy ügye van, vagyis az isteni tanítás tolmácsolását teljesíteni) Természetesen ez nem azt jelenti, hogy Báthori nem számolt volna az „együgyü kösséggel”, hiszen ő is ahhoz a protestáns kommunikációs hagyományhoz kapcsolódik, amelynek célja a legszélesebb közönség megnyerése.¹⁸⁶ Ezzel pedig szorosan összefügg művelődéspolitikai törekvése, amelyre több helyen is visszatér, és amelynek megvalósítását a puritánusok egyik legfontosabb feladatuknak tartották: Báthori így a nemzet, a nép egyik legsúlyosabb bűneként a tudatlanságot rója fel; világosan elmondja, hogy a

¹⁸⁵ Ezek a bűnök, kivonatolva: 1. csoport: „Isten ígéje és annak hirdetőinek megútálása”; „hypocritaság”; „rendetlenség a nevelésben” – ez lelki vonatkozásban a vallási felkészületlenséget, testi/anyagi vonatkozásban pedig a mesterségbeli tudás hiányát jelenti; „szombat törés”, káromkodás; „vétkes személyek sokasága”; „vétkes megszokása”; „bűnök büntetlenül hagyása” – olyan bűnöké, mint lopás, részegség, hazugság, hamis eskü, szitkozódás, káromkodás. 2. csoport: „tyrannus kegyetlenség”; „istentelen (értsd: Isten törvényeivel ellenkező) törvények hozása; bűnök büntetlenül hagyása; „tanácsos okos és jó lelki ismerető Uraknak s’ kegyes élető és igaz mondo Predikátorokban meg utálása és meg vetése”; „Isten ellen való hadakozás” (értsd: Istennek nem tetsző hadviselés. (A hadviselés különböző módozatairól I. pl. Czeglédi prédikációját II. Rákóczi György felett. Kassa, 1661. RMK I. 974.) 3. csoport: meghasonlás, tobzódás ételben, italban, ruházkodásban, táncban; kevélység; tudatlanság; hadakozás kívánása (13–20).

¹⁸⁶ „A protestantizmus népszerű kommunikációja a maga egészében felfogható így, mint az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés. A teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, (...). Az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényességébe vetett hit később a puritánusoknak is állandó hivatkozási alapjává válik.” KECSKEMÉTI, 2001, 275.

különböző rendűektől milyen műveltségi szint elérését tartja kívánatosnak: „[Isten elleni véték] A' tudatlanság, a' mely" szabad akarat szerint való mivel e' nép meg utálta a' tudománynak és tanulásnak eszközeit. A' szülék nem tanítták a' fiakat s-leányokat, a' kik el érvén azt az üdöt hogy az Ur asztalához járulnának, és az házasságra is illendők volnának a' Predikátor vagy Egyházi Vének eleiben állítván, tudnák meg examináltatván hiteket és vallásokat, az Uri imátságot, Tízparancsolatot, Apostoli Credot, Keresztséget és az Ur Vacsoráját etc. A' vitézlő rend pedig olvasná és tudná a' külső historiákat” (19–20). Ezen a legalsóbbnak tekintett fokon a műveltségi szint nyilván nem valamiféle szekularizált ismeretekben való jártasságot követel meg. Az ismeretek egyértelműen a vallási kérdéseket érintik, ezek elsajátítása feltétlenül szükséges Báthori nézete szerint az igaz vallás, az igaz hit elnyeréséhez, megszerzéséhez. Az idézetből nem derül ki, hogy a „felsőbb rendektől” milyen műveltségi szintet vár el, de ha figyelembe vesszük, hogy a kor társadalmi hierarchiájában a „vitézlő rend” a „kösség” (persze a kettő között nincsenek olyan merev határok, mint a „felsőbb rendek” és bármelyik alatta álló között) felett helyezkedik el, feltételezhető, hogy a színvonal növelését Báthori a hierarchia egyes lépcsőfokainak megfelelően arányosan képzei el. Báthori erre a minimális ismeret-hiányra vezeti vissza a bűnrendszer minden egyes elemét. Kortársaihoz hasonlóan, a nemzet, a nép alapvető jellemzőit a bűnösségben találja meg, viszont azt is hangsúlyozza, hogy a tanulás, illetőleg tanítás feladatainak teljesítésével ez megváltoztatható. (A korszak prédikátorai többnyire megállnak a megátalkodott bűnösség posztulálásánál, a bűnök elhagyását szorgalmazva ritkábban hangzik el megoldásként a tanulás útjának követésére való felszólítás.)

Az ország, a nemzet helyzetét nem látja másként Báthori sem, mint amelyik az utolsó ítélet előtt állomásába érkezett: „Oh gonosszággal meg terheltet Magyar Nemzetség, nemtelen hitván és fel fuvalkodott pártos fiak ...”; „Meg romlott, hold fottára jutott, utolsó veszedelmehez közelit, üszögében lévő s' pusztaságra jutott Magyar nemzetség, ...” (177.). Az egész kötetben nem találunk egyetlen olyan elszólást sem, ahol más minőségben, más szövegösszefüggésben kerülne elő a nép, vagy a nemzet fogalma, mint az idézett mondatokban; ezért is nehéz ezzel a meglehetősen differenciálatlan fogalommal dolgozni. Báthori éles társadalombírálata nem kerül el a főrendűeket sem: ezzel nem kerül ellentétbe az egyházi alapokon nyugvó rendi-köztársaságra vonatkozó elképzelésével, sőt sokkal inkább megerősíti azt; s így foglalhatja el helyét azok sorában, akik politikai eszmefuttatásaik

közepette egy-egy alternatíva megfogalmazásának is központi helyet küzdöttek ki.¹⁸⁷ A társadalomkritika érintettjeit a nemzet fogalmának vizsgálatával körvonalazhatjuk, számolva azzal, hogy amit a nemzet fogalma jelentett a kora újkorban nem feltétlenül azonos azzal, amit Báthori értett rajta. Az adekvát terminológia megtalálásához a korszakkal foglalkozó történészek kutatási eredményeiből indulunk ki.

Benda Kálmán könyve igen jó kiindulópontot jelent a magyar nemzeti hivatástudat vizsgálatához, ennek megragadásában elsődlegesen toposzvizsgálatot végez.¹⁸⁸ Az olyan állandósult metaforák, mint a – a korszak szinte minden írójánál előforduló – „harcos szittya nemzet”, „kereszténység védőbástyája”, „Európa védőpajzsa”, nemcsak magyar vonatkozásban voltak ismereteseek, hanem számos kritikus helyzetben a külföldi közvélemény is így értelmezte Magyarország és Erdély helyzetét. Benda a magyarság történetét ezen toposzok mentén vázolja fel, az „öntudatlan nemzet dinasztikus közösségihitétől, a XV. század fordulójának kivirágzott küldetésérzéséig”,¹⁸⁹ ezentúl pedig a 17. század elejének nyugat-, de főleg németellenes magatartásától a század utolsó harmadának „keserű passzivitásáig”.¹⁹⁰ Bár Benda Kálmán számol azzal, hogy e hivatástudat elsősorban a főrendűek nemzettudatát táplálta,¹⁹¹ mégis általában a nemzet *egészének* magatartás-gerjesztő közhelyekként kezeli e toposzokat,¹⁹² ezek működési terének distinkciója nélkül, azzal együtt, hogy nyilvánvalóvá teszi, hogy ez semmiképpen sem egységes tömbként képzelhető el.

Hogy ezek a toposzok olyannyira meghatározókká válhattak, hogy nemzetkarakterológiai érvényességüket századokon át megőrizték, az kétségtelenül a korszak történetírói, prédikátori propagáló buzgalmának köszönhető. Egészen más kérdés, hogy a korban valóban testületileg mindenki ennyire a magáénak érezte-e történelmi feladatát. Mert ha igen, akkor teljesen fölösleges volt a prédikátorok népnek szóló kíméletlen ostromozása, a rengeteg bűnlista felállítása. A zsidó-magyar sorspárhuzam ezen a szinten is, kialakulásának kezdetén is, teoretikus jellegű, egy retorikailag jól felépített, erkölcsi-vallási alapon könnyedén számonkérhető toposz kerete. Benda Kálmán kezdeményezése mindenképpen folytatandó: a

¹⁸⁷ Abszolutizmus és rendiség alternatíváiról a 17. században I. R. VÁRKONYI Ágnes, *Politikai elmélet – politikai gyakorlat = It*, 1982, 399–413.

¹⁸⁸ BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Bp., 1937.

¹⁸⁹ *Uo.*, 34–35.

¹⁹⁰ *Uo.*, 101.

¹⁹¹ „[A nemzet őrállójának gondolata] Új gondolatok, forradalmian új eszmék voltak ezek a XVI. századdal szemben, megvoltak-e vajon az akkori magyarság minden tagjában, visszhangra találtak-e s átérezték-e kötelességüket egymással szemben, nemzeti hivatásukat, úgy ahogy Bocskai és Bethlen?”, *uo.*, 87.

¹⁹² Ilyen és hasonló megfogalmazásokra gondolunk itt: „Magyarság és kereszténység előttük egybefonódik teljesen, megosztatlanul és minden magyarban.”, *uo.*, 52; „Nem valamely felsőbb rétegnek lefelé megszűnő érzése ez [ti. a büntudat] hanem az egész nemzetet egyformán átható, föllelhető közvélemény.”, *uo.*, 60.

nemzettudat vizsgálata elsősorban toposzkutatáson alapulhat, viszont nélkülözhetetlen a nemzettudat rétegződésének figyelembevétele.

A nemzettudat, nacionalizmus kutatása különösen a 20. század elején kedvelt téma (természetesen nem véletlenül); sokat írtak róla, de kevés olyan munka született, amely történészi elfogulatlanságról legalább látszólag tanúságot tenne.¹⁹³ Ezért is kiemelkedő Benda Kálmán könyve, szinte az első olyan alapos forrásvizsgálaton alapuló munka, amelynek ismerete nélkül nehéz e témához hozzászólni.

Gyökeresen más szemléletű Szűcs Jenő könyve. Bár elsősorban a középkori nemzet kérdéseivel foglalkozik, azok a fogalmi modellek, amelyeket megalkot, sokban használhatók a 17. századra vonatkoztatva is. Sőt, ahhoz, hogy láthassuk a 17. századi nemzetfogalom lényegi összetevőit, nélkülözhetetlen az előzmények ismerete, mert nem egymástól elszigetelt jelenségekről van szó, az állandósult tudattartalmak folyamatszerűségükben ragadhatók meg. A nemzettudat 17. századra toposzá vált kifejezőinek eredőit a korábbi századokban kell keresni, e gyökerek megértése, ismerete nélkül érthetetlenek és értelmezhetetlenek a 17. század nemzetfogalmának reprezentációi. Hasonlóan toposz(ok) vizsgálatában ragadja meg a nemzettudat történetének legadekvátabb módszerét, minduntalan figyelmeztetve a fogalmak működési körének behatároltságaira. Szűcs Jenő egyike azoknak a történészeknek, aki úgy számol a jelenségek leírásához szükséges terminológia hiányával, hogy könyvében éppen e hiányosságnak pótlására törekszik. Erről szólnak az egyes fogalmakon (ilyenek: nemzet–natio–gens, haza–patria, hazaszeretet–szülőföldszeretet) végzett mélyfúrások, csak ezek után lehet modellalkotásra gondolni. A nemzet horizontális és vertikális képletének felállítása¹⁹⁴ lehetségessé teszi azon szigorú distinkciók megtételét, amelyek elengedhetetlenek a szakszerű történészi diskurzus kialakításához.

Szűcs Jenő Kézait tekinti a „»történeti« nemzeti tudat alapjai” lefektetőjének, és meggyőzően érvel amellett, hogy e tudattartalmat a 13–16. század folyamán a nemesség tekintette magáénak: „a nemesség és a ’szabad magyar nemzet’ fogalmi azonosulásáról” lévén szó. A „kereszténység védőbástyája” toposzban kifejezett nemzeti hivatástudat Szűcs szerint nem valami ősi nemzetiségi csoporttudatból fejlődött ki fokról fokra, természetes módon,

¹⁹³ A nemzetfogalom időfelettségét bizonyító történészek és szellemtörténészek kritikáját l. SZŰCS Jenő, 1984 *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Bp., 1984, 283–321. Meglehetősen elfogult munka pl. a Joó Tiboré. JOÓ Tibor, *Magyar nacionalizmus*, [Bp.], 1939.

¹⁹⁴ „A nemzet nem csupán egyéb csoportoktól mintegy két dimenzióban elhatárolódó horizontális képlet, hanem egyszersmind a társadalmi struktúra, a vertikális integráció felől meghatározandó történeti képződmény, amely éppen azáltal határolódik el egy további dimenzióban, az időben (a történeti folyamatban) is, mint e kétféle integráció sajátos történeti eredménye.” SZŰCS, *i. m.*, 199.

hanem „egy önmagát a jog és a szabadság immanens birtokosának tekintő közösség »politikai társadalom« csoporttudata és társadalmi emóciói ötvöződtek egybe általános európai teoretikus elemekkel, és nyertek jellegzetes »nemzetiségi« szint”.¹⁹⁵ A társadalom rétegzettségét¹⁹⁶ ily messzemenően figyelembe vevő rendszerében kétféle csoporttudat válik el – alapjaiban kizáró jelleggel – egymástól: egy „fiktív vérközösségen” alapuló, a politikum szféráját kizárólagosan birtokló, elsősorban az arisztokráciához kötődő csoporttudat és a magyar nemzetség részesének, de nem aktív alakítójának, a „perpetua rusticitas”-nak másfajta csoporttudata. Mindemellett pedig számolni kell szerinte a „nemzet” és az „ország” egymást csak nagyon kivételes esetekben fedő fogalmaival: a nemesség éppoly kizárólagosan magáénak tekinti az ország fogalmát is, mint ahogyan a nemzetét kisajátította, annak ellenére, hogy olykor bebocsátja a városi polgárságot az ország, de semmiképpen sem a nemzet fogalmába.¹⁹⁷ A parasztság ehhez képest egyik fogalom tekintetében sem számottevő résztvevő, „nem a »nemzeti« princípium letéteményese a történelemben, hanem – egyebek közt – a nemzetiség többé-kevésbé passzív, de annál konzerválóbb hatású társadalmi tömege”.¹⁹⁸

Mindezek után tekinthetnénk a 17. század nemzetfogalmát egy társadalmi rendhez kötöttnek, ha nem számolnánk azokkal a politikai-társadalmi változásokkal, amelyek a kirekesztett réteg mobilitását eredményez(het)ték. A patriotizmus történeti vizsgálata során a népi, s hangsúlyosan erdélyi megnyilatkozási formákra és változatokra figyelve kimutathatók olyan elemek, amelyek a nemesség retorikájára emlékeztethetnek. Ennek a frazeológiai rokonságnak az alapja a patriotizmus popularizációja, feltétele pedig a „defensio regni vagy patriae” körüli – szándékolt és megcélzott vagy véletlenszerű – találkozás. Szűcs Jenő ilyen kapcsolatok kialakulására három variánst tart elképzelhetőnek;¹⁹⁹ ezek közül a harmadikban

¹⁹⁵ *Uo.*, 95–96.

¹⁹⁶ Bár képleteiben azonosítható a magyarországi és az erdélyi társadalom rétegzettsége, gyakorlatilag azonban ez utóbbinál a nemzetiségi-vallási különbségek még tovább osztják a népességet: „Az erdélyi népesség legjellemzőbb sajátossága a megosztottság. [...] Az erdélyi társadalomban a főnemesség vékony rétegével szemben a kismesek, polgárok, a különböző részleges kiváltságokkal rendelkező középrétegek jókora számú tömbjei és a kiváltságok nélkül élők, a jobbágyok hatalmas tömegei állnak. [...] A népesség társadalmi megosztottságának határaival a vallási és az etnikai megosztottság már nem esett egészen egybe.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711*, Bp., 1984, 57–58.

¹⁹⁷ SZÚCS, 1984, 97.

¹⁹⁸ *Uo.*, 99.

¹⁹⁹ Ezek a variánsok: 1. „általános és tipikus: a hadakozás a kiváltságosok és a fizetett zsoldosok dolga.” A haza védelméből a „paraszt számára csak a fosztogatások, lányok, asszonyok megbecstelenítése látható”; 2. „ultima necessitas: a nemesség fegyvert ad a parasztság kezébe”, de ez ellene is fordulhat, mint 1514-ben; 3. ritka és kivételes helyzet: „valamilyen sajátos történelmi helyzet hatására viszonylag tartósan, hosszabb időn át néptömegek jutnak politikai vagy katonai aktivitáshoz”. *Uo.*, 135–136.

ismerhetünk rá a vizsgált időszakban érvényesre: ilyen helyzet viszont csak olyan politikai-történelmi szituációban alakulhat ki, mikor „átmenetileg a nemesség és a parasztság közti társadalmi feszültség valamilyen – vélt vagy igazi – közös ügynek, érdeknek rendelődik alá”.²⁰⁰

Erdélyben az 1657–1664 közötti időszakot mindenképpen kivételesnek kell tekintenünk, amikor adva volt/lehetett a nem nemesek számára olyan ideológia, amely megengedte, hogy olyanok is bejárást kapjanak abba a nyilvános térbe, amelyről eddig információjuk sem lehetett igazán. Természetesen nem gondolom, hogy hirtelen minden jobbágy politizálni kezdett, csupán arról van szó, hogy lehetőség nyílt számára egy másik, felsőbbnek tekintett társadalmi rétegbe való belépéshez. Ezáltal pedig nem a nemzettudat kap valamiféle „plebejusi szint”, hanem a „nemzetiség tömegei” asszimilálnak „idegen nyelvi és kulturális hatásokat, oly módon, hogy azokat egy sajátos és egyedi jellegű népi kultúrává egybeötvözve az *etnikum kontinuitását* biztosítsák.” A „sajátosan nemzeti” továbbra is „e rendi nemzeti faktor képezi, mely nálunk egyoldalúan nemesi veretű volt, mert még a nem nemesi rétegek is, amennyiben egy »nemzeti« jellegű politikai, történeti, kulturális öntudattal és a »nemzeti erényekről« való elképzelésekkel rendelkeztek, a nemességhez hasonultak”.²⁰¹ A folyamat tehát egyirányú és nem független attól a tendenciától, hogy e rendi megosztás közötti határok merevsége megváltozik. A huzamosabban tartó rendezetlen politikai és katonai viszonyok során, a katonai szolgálat fejében adományozott szabadság, cím, netán birtok, sokak számára saját kívülrekesztettségi köreiből való kilépést – legalább címében – lehetővé tette, s ennek fontossága akkor sem lebecsülendő, ha nem is jelentett egyben gyors szemléletbeli változást: „Egyaránt nemes a sok száz jobbággal rendelkező földesúr és a nemrég címereslevelet váltott paraszt, aki korábban maga is jobbágyként szolgált. De a kortársak nagyon is jól tudták, hogy egész világok választják el őket egymástól nemesi mivoltuk tekintetében. Valóságos jogaik és politikai mozgásterük merőben más.”²⁰²

Úgy tűnik tehát, hogy a 17. századi nemzet „tartalma” elsősorban nemesség-központú, viszont éppen a század utolsó harmadában keletkeztek rajta olyan részek, amelyeken keresztül – nem ideológiájában, hanem bázisában – egyre többen fér(het)tek bele. A nemzet hordozói körének tényleges kitágulása bár nem erre az időszakra tehető, de mindenképpen felismerendő, hogy itt kezdődött el az a folyamat, amelynek eredményei már a század végén

²⁰⁰ *Uo.*, 134.

²⁰¹ *Uo.*, 145–146.

²⁰² R. VÁRKONYI, 1984, 95–96.

kimutathatóak. Báthori közügyeket tárgyló prédikációval a vallásos tanítások átadásán túl nyilván az elhangzás idején aktuális események értelmezésére, hírek terjesztésére is vállalkozik. Tájékoztatót végez tehát, mégpedig azok számára is, akik nem feltétlenül rendelkeztek a döntések befolyásolásának jogával, de még így is kellett jelenlétükkel a hatalomnak számolnia, és szerepük a társadalom mentális egyensúlyának fenntartásában is igen fontos tényező volt.²⁰³

Báthori a bűnlisták részletező lebontásával nagyon általánosan (előjárók, vitézlő rend, a nép, stb.) de jelzi, hogy számára kik tartoznak elsősorban a „Magyar nemzetség” fogalmába. Ez a társadalmat státusok szerinti rétegzettségében felfogó szemlélet egyben homogenizáló is, amely ezt a közösséget a bűnök által összekovácsolt közösségként képzei el.²⁰⁴ Nyilván így tesz, különben ellentmondana a puritanizmus társadalom- és művelődéspolitikájának, a nemzet megmentésének lehetőségeiről szoló téziseinek: akárcsak Medgyesi vagy Czeglédi, Báthori is a nemzet *egészének* megtérésétől reméli az isteni megbocsátást, ebben pedig egyértelműen nemcsak a nemességre számít, a „magyar nemzetet/nemzetséget”, egy tömbben, egy testként képzei el. Természetesen nem tehet másként, hiszen ő – bármennyire is propagandát folytat, publicisztikát művel – akkor is elsősorban prédikációt író tudós teológus.

II.2.5. Báthori szerepe(i)

A szónoki feladatokat illetően a katolikus és a protestáns oldal – azonos hivatkozási alappal: Cicero és Ágoston – megegyezik. A *docere*, *delectare* és *flectere* hármas célkitűzésének megvalósíthatóságáról természetesen már eltérő nézetek is születtek. A protestáns és katolikus homiletikák a tanításban jelölték meg elsődlegesen a szónok feladatát,

²⁰³ G. Etényi Nóra megfigyelése a német területeken megjelenő újságok propagandisztikus hatásaira vonatkoznak, viszont amit a hírek terjesztésének céljáról és a társadalomban betöltött szerepéről ír, az sok tekintetben érvényes az itt vizsgált jelenségre is: „Az információ felhasználása sajátos módon a nyilvánosság szintjén mutatkozott meg: a társadalom gazdasági és mentális egyensúlya tette szükségessé a világ eseményeiről szoló hírek közzétételét és továbbítását, áramoltatását. A nyilvánosságnak és ezzel együtt a közvéleménynek a hírek birtokában ha nem is volt ellenőrző vagy döntéseket közvetlen befolyásoló funkciója, ám mint »megfigyelő« fontos szerepet kapott a társadalmi struktúrában- Ez a »megfigyelő« avagy néző szerep bizonyos kirekesztettséget jelentett, hiszen a közvélemény aktívan nem vett részt az események alakításában, csak a hozzá eljutó, illetve eljuttatott információk alapján kapott képet, nem láthatott a kulisszák mögé. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a hatalomnak figyelembe kellett vennie a »megfigyelőket« a közügyként számon tartott kérdéseknél. A döntések befolyásolására vagy alátámasztására már fel is tudta használni a nyilvánosságot.” G. ETÉNYI, *i. m.*, 29.

²⁰⁴ Az erdélyi etnikum szerinti megosztottságot ha tárgyalja, kizárólag a másság képzetével társítja, ez a másság pedig egyértelműen az ellenséget jelenti számára.

retorikai szinten ezt egy új *genus*, a *genus didascalicum* bevezetése (is) jelzi.²⁰⁵ A prédikátor – magyar szövegekben gyakran előforduló – szinonimája a tanító, ezáltal pedig a tanítás egyaránt jelentheti feladatot és magát az egyházi szónoklatot.²⁰⁶ A szónok definícióját illetően a puritánus szerzőknél lényegi változás figyelhető meg; ennek következményeként is tekinthető a prédikálás módjának és tartalmának megváltozása. „A puritanizmus homiletikája egészen más utakon járt. Perkins [...] nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyházi szónok nem orátor, hanem próféta.”²⁰⁷ A puritanizmus „közlési rendszerének” módosulása éppen a szónoki szerep ilyen felfogásában ragadható meg. Az abszolút igazságok közlésére, kimondására vállalkozó tanító/prédikátor felelősségének súlya ezáltal megnövekszik és vele a kimondható igazságok köre is módosulhat. A magyar puritánok nagyrészt azonosultak ezzel a szereppel: hitigazságok hirdetése mellett, a próféta jövendőmondói értelmében, jövőre vonatkozó jóslatokat is megfogalmazhatnak. Magyar vonatkozásban természetesen mindez nem független folyamat a wittenbergi történelemszemlélet újraéledésétől, az ennek érvényességét aktualizáló tendenciáktól.

Medgyesi meghatározásában próféták azok, „A’ kik a’ régi Propheták jövendölésinek értelmét, mellyet az Szent Lélek kiváltképpen-való jelentséből vesznek vala, az Ecclesiának magyarázták; és a’ kik közzül némellyek magok-is jövendőt mondtanak, [...] magából az Szent Írásból, az Okosság mesterségének vezérlése szerént; és a viselt dolgokból”,²⁰⁸ e szerep önmagára szabottságáról a *Jajjok*ban – mint ahogyan az előző fejezetben láthattuk – tanúságot is tesz. Számos nyilatkozatot olvashatunk a század második feléből, melyek mind ennek a szerepnek mélyen átértett felelősségét bizonyítják. Vizsgálandó kérdésem itt tehát az, hogy Báthori mennyiben vállalja ezt a szerepet, hogyan tud azonosulni ezzel a feladattal.

Nem kell a kötet mélységeibe alámerülni ahhoz, hogy azonosítható legyen Báthori szónoki pozíciója. Térjünk még egyszer vissza a kötet címére: „HANGOS TROMBITA, az az [...]” Hogy még világosabb legyen mit kíván kifejezni ezzel a címmel, ő maga ad magyarázatot a címlap versoján, mottófunkciót betöltő, két szentírási idézettel: 1. „Kialts tellyes torokkal, meg ne szünnjel mint a’ TROMBITA emeld fel a’ te szodat és mond meg az én népemnek az ő bünöket és a’ Iacob házanak hamissagokat.” (Esa. 58.1.); 2. „Es ezt mondjad ő nekiek. [...] Vagy hallják, vagy nem hallják, miért hogy pártos ház; de mégis meg

²⁰⁵ A 17. század közlési rendszereinek létmódjáról, működéséről l. KECSKEMÉTI, 1998, 37–54. A *genus didascalicum* katolikus példáját mutatja be Gábor Csilla. L. GÁBOR, 2001, 148–159.

²⁰⁶ KECSKEMÉTI, 1998, 73.

²⁰⁷ *Uo.*, 93.

²⁰⁸ MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*. Bártfa, 1650, 3. RMNy 309.

tudgyák hogj Propheta volt közöttök” (Ezech. 2.4.5.). A cím és a „mottók” egymást magyarázzák, és ha Báthori „mottó”-választását az önkifejezés gesztusaként értelmezzük, kétségtelen, hogy szónoki önértelmezése a perkinsi követelménynek teljes mértékben megfelel. Hogy ez mennyire nem csupán az indítás retorikai közhelye, bizonyítják a szövegekben explicit vagy rejtettebb módon megmutatkozó nyilatkozatok is, ahol lemérhető ennek az azonosulásnak a mértéke és minősége.

A nemzet tagjainak hierarchikus rendjében bepillantva láthattuk fentebb, hogy a prédikátorok/tanítók külön pozíciót töltenek be, nem tartoznak az előljáró-főrendűekhez, de a néphez/kösséghez sem. Köztes helyzetükből adódik közvetítő szerepük is. Bár feladataik és bűneik elszámolására a további rendekhez hasonló nagy gondot fordít Báthori, nem teszi, nem teheti meg azt sem, hogy hasonlóan éles kritikával ostorozza a saját rendjét is: „A’ Predikátorokbanis találtnak tetemes vétkek, de én azokrol nem szolok, hanem mint Constanti Imperator vádoltatván előtte a’ Tanitok a’ Christus itelő székire halasztotta a’ kinek követei: így vétkeket szem eleiben nem terjesztem 2. Cor. 5.10.” (18.) A prédikátorok különleges helyzete tehát éppen küldetésükből adódik; Báthorinak minden további, igen gyakran előkerülő, ezzel kapcsolatos megnyilatkozása erre a küldetéstudatra épül. A prédikátorokról tett kijelentései minden esetben egész szinonima-sorba illeszkednek be, amely olyannyira átszővi a prédikátor jelentéstartalmát, hogy a prédikátor szerepéről tett nyilatkozatai csakis e szinonim fogalmak egymásraolvasásában ragadhatók meg: „Propheták, Apostolok és Lelki Pásztorok, szolgálai követei és eszközei Istennek ki jelentendő Mennyei szent akarattyának” (110.). A prédikátor feladata tehát nem egyszerűen az ige hirdetése, az abszolút igazságok tanítása, hanem ő „szolgai követ és eszköz” az isteni akarat közvetítésében. A prédikátorság lényegét még inkább bonyolítja – éppen a szolga és követ fogalmak beiktatásával –, hogy itt nem egyszerűen tudás-átadásról van szó. A tudás, bölcsesség önmagában még nem jogosít fel az isteni akarat tolmácsolására, a lelkek feletti sáfárkodásra. Isten mindenkinek elrendel valamilyen „hivalt”, nem tesz különben a prédikátorokkal sem. A *hivatal* szó nem egyszerűen tisztséget, valamilyen társadalmi funkciót jelent, kettős értelme van, hiszen bármilyen tisztséghez jutás Isten *elhívása* útján történhet meg csupán, tehát a kiválasztottság bizonyítéka is egyben.²⁰⁹ Jellemző az a mód, ahogyan Báthori megfogalmazza a puritán írókra: „Az Isten [...] minden embernek bizonyos tisztet és hivalt rendelt, a’ melyre őket alkalmas idöben el hívja és elő állítja; [...] Hogy valaki az

²⁰⁹ Vö. MOLNÁR Attila, „*A protestáns etika*” Magyarországon. *A puritán erkölcs és hatása*. Debrecen, 1994, 53–62.

Istennek méltóságos nevében hatalommal és közönséges helyen szollyon Egyházi tisztre elő álljon ezt a' méltóságot nem veheti, ha az Isten avagy rend kívül, vagy pedig rend szerént nem hijja és küldi;" (110–111.). Hogy még inkább hangsúlyozza a lelkek feletti sáfárság „hivatalának” kitüntetett helyzetét, polémiába is bocsátkozik azokkal, akik úgy tekintik, hogy ehhez a bölcsesség, a tudományokban való jártasság is elég lehet: név szerint az „independensekkel és az anabaptistákkal” (113.). Báthori a hivatszerzés módját praktikus tanácsban fogalmazza meg: a hivatal „kitanulására” való hajlandóság és benne való kitartás maga a *certitudo salutis* jele, még akkor is, ha egyfelől mély tiszteletet ébreszthet, másfelől viszont kényelmetlen kérdéseket²¹⁰ támaszthat az elhivatottságukat vallókkal szemben. Gyakorlatias tanácsa nemcsak a hivatszerzőknek szól, sőt, elsősorban nem nekik szól, hanem éppen azoknak, akik a lelkek sáfáraiként ügyelnek a beavatandók előmenetelére. Hogy az iskolákat látogató deákok szorgalmát ösztönözzék és az iskolák befejezése után kerüljék a haszontalan életet, „szép iffiuságok virágát el nem fonnyasztanák” (115.), a „Predikátorok, Egyházi vénék, és Oskola Mesterek a' nevezetes Oskolákban, a' mellyekben a' Sobra Phylosophia et pura Theologia tanittatik, fel gyülekeznének; és a' jo erkölcsü szép tudományu Iffiak közzül, a' kiknek Isten lelkeket fel inditya, Candidálnák, és azokat az Phylosophián s' Theologián által vivén, az Ecclesiákban commendálnák” (114.). A hivatal állandó munkálkodást tételez fel, elmulasztása Isten ellen elkövetett bűnnek minősül.

Báthori prédikátorfogalma tehát egyszerre fedi az ezzel járó feladat(ok) teljesítését (az isteni akarat tolmácsolása), vállalásának feltételét („elhívás”), az ehhez szükséges morális elvárásoknak való megfelelést (jó lelkiismeret) és felkészültséget (tudományokban való jártasság). Az elvégezendő feladatokat maga Báthori foglalja össze: csak a „denominatioval” rendelkező prédikátor/tanító/próféta feddheti és intheti közönségét, csak ő hirdetheti az igét és szolgáltathatja ki a „Sacramentumokat” (114.) Prédikátorok bűneiről éppen ezért nem szólhat, hiszen ellentmondana az isteni elhívás parancsának engedelmeskedő prédikatori feladatnak. Amit tehát a prédikatori feladat értelmezéséről Báthori könyvében találunk, az szinte kizárólagosan e hivatás elméleti megfogalmazásaiból áll össze. Az ideális tanító képének leírása azonban egy helyen mégis megengedi, hogy intés formájában figyelmeztesse társait, egy feltételezhetően gyakrabban tapasztalt „hiányosság” felemlegetésével, mellyel nyilvánvalóan önmaga bűnostorozó gesztusait is igazolja: „Intetnek az Tanitok hogy az Istennek mennyei szent akarattyát minden személy válogatás nélkül ki mondgyák a' bűn ellen

²¹⁰ Erről (is) szól a hamis és igaz prófétákról, jóslatokról, látomásokról szóló prédikációsorozata, amelyben a különbségtevés képességére tanítja hallgatóit/olvasóit. L. a kötetben: 47–79.

feddőyének az Istennek dicsőssége melyet (sic!) viaskodgyanak, harcollyanak Ian.21.15.” (120.). Báthorinak egész kötete erről a „feddődésről” szól, a különböző rendek bűneit ostromozva igyekszik az egyensúly betartására: a főrendűeket éppúgy nem kíméli, mint ahogyan a kösséget sem.²¹¹

Arra kerestem választ, hogy az ideális tanító/próféta képe mennyiben tekinthető Báthori önértelmezésének, érthetők-e ezek a megfogalmazások önkifejezésként is. A tanítói szerepkörre vonatkozó kijelentések egyikét sem teszi Báthori egyes szám első személyben,²¹² semmilyen ilyen jellegű megfogalmazással nem találkoztam. Az viszont kétségtelen – címben, mottóban egyaránt jelzi – hogy teljes elhivatottsággal vállalja a rá kiszabott szerepet, csak hogy ez nála másként, más formában mutatkozik meg, mint ahogyan azt például Medgyesinél láthattuk, vagy Czeglédinél megfigyelhető: a megfogalmazás, a stílus szintjén mindenképpen nagy különbség észlelhető, jóllehet tartalmilag már több rokon vonást könyvelhetünk el. Másként folytatja tehát a harcos-prófétára alakjának népszerűsítését. Míg a saját szerepét (is) behatároló kijelentéseit olyannyira a Biblia nyelvén teszi,²¹³ hogy lehetetlen a prófétai feladatok *explicatio*it az önmagára vonatkoztatott *applicatio*tól különválasztani, a prófétai szerep nála nem annyira azonosulásban, pl. az ebből a szempontból igen kedvelt Jeremiással, hanem inkább annak a nyomdokainak követésben fogható meg. A nemzet sorsát illető próféciai megtételére hivatása jogosítja fel, melyek igazságértékét a zsidóság sorsával²¹⁴ meglelt párhuzamok adják és szolgáltatják, miközben önmagát nem azonosítja magát egyetlen bibliai szereplővel sem.

II..2.6. Konklúziók

Báthori prédikatori és politikai elveit végigkövetve kiderült, hogy az ehhez kapcsolódó fogalmak természete megköveteli ezeknek egymás viszonylatában történő vizsgálatukat. Erdély történetének olyan periódusa ez, amikor a lelkipásztori feladat többretegűvé vált: az

²¹¹ Természetesen ez egyáltalán nem jelenti, hogy a kritikák megfogalmazása minden rend esetében azonos módon történne. A főrendűek hibáinak bemutatása több helyen intés formájában, az kösségé egyértelműbben feddészként említődik. Ez mélyebb vizsgálatot igényel, de ebbe itt nem megyünk bele.

²¹² Mint pl. Medgyesi.

²¹³ „[...] már közhelynek számít annak a ténynek a hangoztatása, hogy a Biblia a régi magyar szövegekben *nyelvként* funkcionál.” HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben* = Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, szerk. *A magyar művelődés és a kereszténység*, Bp. – Szeged, 1998, 731.

²¹⁴ A zsidó-magyar sorspárhuzam lényege a történelmi példákkal elmélyíthető *pietas*: dogmatikai épülést és erkölcsi hasznot jelent egyszerre. „[...] a történeti exemplumok mindig valamely teológiai vagy morális gondolat igazságaként kerültek elő.” KECSKEMÉTI, 1998, 85. A magyar történelemből, jelenből vett példák pedig akkor válnak relevánssá dogmatikai és morális kérdések igazolásához, mikor a felvetett kérdések tartalmát és irányultságát az apokaliptikus világszemlélet határozza meg.

igaz hit exegetikai műveletével szükségszerűen összekapcsolódott már korábban is vállalt kötelesség, a tudósítás, kiegészült a politikai meggyőződés befolyásolásával. Propaganda művelése, reprezentációs igények kielégítése természetesen kapcsolódott össze,²¹⁵ és a prédikátori hivatallal is járó feladatoknak számított. Ez nagyban meghatározza, különösen a puritánus elveket valló, prédikátorok prédikációs gyakorlatát is. A prédikáció célja ekkor már nem egyszerűen igemagyarázat, nem az igemagyarázat alakítja a gondolatmenet gerincét, hanem éppen az igemagyarázatot igazítják kívülről vett témák, gondolatok értelmezésére. A prédikáció így olyan többletet nyer, amelyet a műfaji definíciókat összefoglaló homiletikák nem tárgyalnak, ez az elmozdulás a politikai beszédmód egy válfajának képviseletében fogható meg.

Báthori Mihály példájából az is kiderült, mennyire összetett kérdés a megszólalás pozíciója, illetve a megszólítottak összetétele. A (puritánus) prédikátori magatartás nem engedheti meg a társadalom rétegzettségét figyelembe venni, annak ellenére, hogy éppen e rétegzettség teszi lehetővé – Báthori számára (is) – a megszólalást. A különböző társadalmi rendek között közvetítő pozíciót elfoglaló prédikátor propagandisztikus tevékenysége a társadalmi hierarchia mindkét irányába kihat: a közvélemény tolmácsolása egyszerre jelent informálást és befolyásolást. Viszont ez a propaganda nem, illetve nem feltétlenül egyirányú; az előljárók bűnlistájának összeállítását a prófétaságként értelmezett prédikátori magatartás megköveteli, de célja ezen túlmutat: a helyes kormányzás szabályainak felmutatása nem mindig a „felsőbb” rendek ideológiáit fejezi ki. A nyilvánosság terének határai ebben az értelemben válnak rugalmasakká, még akkor is, ha nem volt ide mindenki bejáratos. Báthori, és általában a puritánusok által propagált műveltségeszmény jelenthette azt a megoldást, amelynek segítségével többek is e nyilvános tér részesének érezhették magukat. Hogy kik és hogyan éltek ezzel a lehetőséggel, ennek számbavétele már túlmutat e fejezet keretein.

²¹⁵ „A reprezentáció és propaganda szorosan hozzátartozott a kora újkori kultúrához.” G.ETÉNYI, *i. m.*, 17.

III. Puritán elmélet, puritán gyakorlat

III. 1. A puritánus elvárások

Az előző fejezetben többször volt már szó a puritánus szerzők különféle elvárásairól, másfajta szövegépítő módszereiről, szerepfogalmukról. Arra, hogy mit is jelent ez a puritánus „sajátosság”, mit jelenthetett puritánus szerzőnek lenni, egyáltalán ki tekinthető annak, ezen a helyen kísérlek választ adni.

A puritanizmus irodalma számos megközelítési lehetőséget kínál. Éppen ezért sok csapdát is rejt magában, hiszen a szükségszerű olvasatbehatárolás a teljes rálátás csonkaságát eredményezi. Mivel túlságosan sok szakterület – csak a legfontosabbakat említve: egyháztörténet, történelem, irodalomtörténet – érdekelt ennek az irodalomnak a kutatásában, nem is vállalkozom teljes körű leírására, inkább – sokszor a posztpozitivistának nevezhető módszerrel – a források szoros olvasását tekintem feladatommak.

Az első fejezetben a puritanizmus kutatástörténetét – bár egy kiemelt szempont, kimondottam a Medgyesi-értékelések mentén és az időhatárok korlátozásával – áttekintettem, nem is kívánom ezt most újra elmondani. A puritanizmus kutatásában érdekelt tudományterületek közös pontjainak kiemelésével inkább csak e terület gazdagságára és még mindig kiaknázatlan voltára figyelmeztetnék. Volt már szó arról, hogy a puritanizmus kutatásával nálunk elsősorban az egyháztörténészek foglalkoztak. Közülük Balázs László, Barcza József, Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czegle Imre, Erdős Károly, Kormos László, Zoványi Jenő nevét feltétlenül ki kell emelni, hiszen a téma alapos egyháztörténeti szempontú feldolgozása az ő nevükhöz fűződik és a magyarországi puritanizmus megközelítéséhez mindmáig nélkülözhetetlenek írásaik. Társadalomtörténeti, szociológiai és irodalmi szempontú feldolgozást Makkai László, Molnár Attila, Bán Imre és Berg Pál kísérelt meg, igen eredményesen. Az angol puritanizmus első magyar nyelvű monográfiáját Erdős Károly írta meg. A kora újkori magyar és az angol kapcsolatok feltárása mondhatni folyamatos vizsgálati irány a magyar puritanizmus kutatóinál, akik a 17. századi kapcsolat- és hatástörténet mellett az angol puritanizmus-kutatás lépéseire is figyelnek.²¹⁶

²¹⁶ Elsőként Kvacala János mérte fel az angol és magyar egyházi és eszmei érintkezéseket, *Az angol–magyar érintkezések történetéhez. (1620–1670.)* = *Századok*, 1892. 26. évf. 9–10. Majd Fest Sándor az angol irodalmi minták magyar követőit rendszerezte (FEST Sándor, *Az angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig*, Bp., 1917), majd tanítványa, Berg Pál kimondottan a puritanizmusra vonatkoztatta, eszme- és teológiatörténeti megközelítésében értékelte az angol kegyességi és teológiai irodalom magyar realizációit. (BERG, *i. m.*). A magyar diákok angliai egyetemjárásáról több feldolgozás is készült, ezeknek köszönhetően

Amikor a puritanizmus sok féle szempontú külföldi feldolgozásait nézzük, nyomban szembetűnik, hogy magyar területen (még akkor is, ha más területek kutatási irányai nem mindig vihetők át a hazai anyagra) még sok mindent nem mondtak el róla. A német, angol és holland kutatások könyvtárnyi eredményét tekintve aggasztóan tűnik szembe a terület mostoha magyarországi sorsa, kiaknázatlansága, különösen ha a nemrégiben megjelent, három holland kutatónak, a magyarországi puritanizmust is érintő monográfiáját²¹⁷ tekintjük. Angol tudósok között sem ismeretlen a magyar puritanizmus: Graeme Murdock a szakmai közönség tájékoztatását célzó alapos, a történeti kontextust felölelő ismertetéseivel, valamint forrás-elemzéseivel a szigetországi mozgalomnak a hazai, főleg az erdélyi politikára és társadalmi életére tett hatásait mutatja be.²¹⁸ A külföldi kutatási tendenciák szempontjainak figyelemvétele szükséges és időszerű is, a hazai puritanizmus feltérképezéséhez hasznos támpontokat nyújthat.²¹⁹

A puritanizmus fogalmának meghatározása sem egyszerű, a különféle diszciplínák felől más-más vizsgálati szempontok jelölhetők ki, így más és más aspektusaira helyeződhet a hangsúly. A puritanizmusnak ezért nem a különféle megközelítések alapján megfogalmazott definícióiból indulok ki, nem célozom ezeknek előszámlálása és számonkérése a puritánusnak nevezett szerzőkön.

A vizsgálatban két, egymással szorosan összefüggő irányt követek. A puritanizmus korabeli értelmezéseit felhasználva, a bennük megfogalmazódó elvárásrendszer elemeit feltárva mutatom be ezek alkalmazását a gyakorlati szövegeken. Bár az egyes szövegek szerzőinek kiválasztásában figyeltem a kor egyházpolitikájában elfoglalt álláspontjukra, mégsem ez jelentette az elsődleges szelektálási szempontot, mint ahogyan a puritanizmus megközelítésében is inkább a gyakorlati szövegekre helyeztem a hangsúlyt, kevésbé az idevágó teológiai értekezésekre, disputációkra, kegyességi iratokra. Célozom annak az

viszonylag pontos diáknévsorokat ismerünk. Az angol-magyar kapcsolattörténet vonatkozásában Gömöri György tett fontos megállapításokat és tett közzé eddig ismeretlen dokumentumokat (GÖMÖRI György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., 1989, uő., *Erdélyiek és angolok*, Bp., [1991]). A kimondottan irodalmi természetű angol-magyar kötődéseket Petrőczy Éva vizsgálta több tanulmányában (PETRŐCZI, 2002, 2006), eredményeit angol nyelvű tanulmánykötetben is közzétette, amelyek így nemcsak a hazai szakmai körök előtt válhatnak ismertté (Uő., *Puritans and Puritanicals*, Bp., 2005).

²¹⁷ SPIJKER W. van 't, BISSOP, R., HOF, W. J. op 't, *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer, 2001,

²¹⁸ Graeme MURDOCK, i. m., uő., „*Freely Elected In Fear*”: *Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania* = JEMH, 7. 2003, 3-4, 213-244; uő., *Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism an the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford, 2000.

²¹⁹ A puritanizmus kutatásának új tendenciáit, a bőséges nemzetközi szakirodalmat szemlézi CSORBA Dávid, *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban* = ProtSzeml. 10. (2001) 1, 16–26.

előfeltevésnek az igazolása is, hogy létezett egy sajátos beszédmód, amely másképpen szólt a közösséghez, másképpen ragadta meg tárgyát, illetőleg másfajta dolgokat választott a prédikáció, vagy elmélkedés tárgyául és mindez az egyházi reformok szükségszerűségét valló prédikátorokra volt jellemző.

A század 60-as éveiben működő szerzők szövegeit olvasva két nagyon erős sajátosság tűnik szembe. Az ebből az időszakból fennmaradt prédikációk nagy többségére egyrészt jellemző, hogy elmondásukat/megírásukat valamilyen közéleti (politikai, hadtörténeti, stb.) vagy azzá emelt magánéleti esemény inspirálta, amelyet általában meg is jelölnek. A meghirdetett alkalmon túllépve ezek a szövegek, szinte kivétel nélkül, mindig valami másról szólnak, a jelenlevő alkalmat mindig valami más elmondására használják fel, oly módon, hogy a „kisesemény” mindig a „nagy történetek” keretébe ágyazottan jelenjen meg. Vagyis akár temetésen, akár országgyűlés előtt elmondott beszédéről van szó, az minden helyzetben túlmutat az egyszeri esemény határain, az Isten által szabályozott világban az egyén, a nemzet szerepét és feladatait taglalja. Másrészt, ha e szövegek szerzőit tekintjük, számbavéve az egyháztörténeti besorolásukat, a puritánus szerzők túlsúlyát tapasztalhatjuk. Miért a puritánusok foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, miért köthető hozzájuk az az erős metaforika és toposzkészlet, amelynek mentalitásmeghatározó ereje a 19. században is kimutatható? A következőkben eme témakörök körüljárását kísérelem meg, a puritanizmus vázlatos megközelítésével és a szövegek kínálta tartalmi szempont(ok) kiemelésével.

III.1. 1. Mit jelent az, hogy „puritán”?

Mivel a lehetséges kutatási területek függvényében más és más arcát mutató irányzat teljes lefedésére lehetetlen egy tömör és frappáns definíciót adni,²²⁰ nem kívánok a különböző értelmezési lehetőségek szövevényébe belebonyolódni, ezért a különféle meghatározásoktól eltekintve, lássuk, hogyan nyilatkoznak a korabeli szerzők. A reflexiók sora nyilván még hosszasan bővíthető, néhány relevánsnak ítélt példa kiragadásával az talán megmutatható, hogy a prózastílust felforgatók mit tartottak magukkal kapcsolatosan a legfontosabbnak hangsúlyozni vagy cáfolni.

A puritanizmus egyértelmű meghatározásának nehézségét, a belőle kinövő különféle vallási ágazatok bonyolult rendszerét már magyarországi megjelenésekor regisztrálták. A szakirodalom a puritanizmus egyik első ellenirataként tartja számon Miskolczi Csulyak

²²⁰ „Ook *terminus ad quem* is niet exact te bepalen. (...) Zij hangen samen met de vraag waar men het politieke, ideële, theologische en sociologische centrum van de beweging wil leggen.” SPIJKER et al., *i. m.* 13.

Gáspár kompiliációját.²²¹ A néhol igencsak elragadtatott hangú munka nagy forrásanyagra támaszkodik, kiválóan ismeri az angol és holland puritán szerzők műveit, ezekből szerkeszti össze a sajátját. Nem mentes az elfogultságoktól, viszont kiindulópontként a puritanizmusból kinövő különféle irányzatok összesítését adja. A „régí” és „újabb” puritanizmus megkülönböztetése, valamint az újabbak között is a „iozanab értelműek” és az „eszeveszettek avagy megbodultak” alá sorolt csoportosítással tulajdonképpen a puritán irányzatok szegmentálódásának genézisét vázolja.²²²

Medgyesi Pál először a *Praxis pietatis* első, kiadásában fogalmazza meg a puritánusok definícióját,²²³ majd ezt bővíti ki a véglegesnek tekintett ötödik kiadásban. Az ötödik kiadás meghatározását idézem: „A puritánusok Angliában azok, kik az elegy-belegy ceremóniákat, melyekből az Angliai Anyaszentegyház még ideiglen sem feslett jól ki, bé nem vészik. Egyébként a hitnek főfundamentumiban az Ecclesiával egyet értenek.”²²⁴ Amint azt Fekete Csaba kimutatta Bayle szövegében nincs megfelelője, a meghatározást teljes egészében a Medgyesiének tekinthetjük.²²⁵

Medgyesi Pál egy másik művében kérdés formájában fogalmazza meg a korban kanonizált, a puritán irányzatokra általában értett meghatározást: „(...) mi szidattya *Puritanusok*nak, az az (mint magok-is néha magyarázzák) minden Pápás s-egyéb emberi találmányoknak seprejétől-való ki-tisztulásra, és tsak az egygy szent Irás szerént-való Hit és

²²¹ MISKOLCZI Csulyak Gáspár, *Angliai independentismus*, Utrecht, 1654. RMNY 2558. Miskolczi írására Telkibányai István válaszként lefordította Amesius (eredetileg Bradshaw által írt) művét. A vitára nem térek itt ki, ezt elemezte PETRÓCZI Éva, *Pengeváltás nélkül – Miskolczi Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritanizmusról* = uő, 2006, 110–122.

²²²

		Conformisták	
Régiek		Non-Conformisták	
		Separatisták, avagy Brunnisták	
Puritánusok két felék		Iozanáb értelműek	Antinomosok
	Presbiterianusok		Anabaptisták
Ujjak	Colemannianusok		
	Independensek	Eszeveszettek avagy megbodultak	Enthusiasták
			Chiliasták
			Quaerensek
			Expectánusok
			Familisták
			Antiserip-turisták.

MISKOLCZI, i. m., 13.

²²³ MEDGYESI, *Praxis pietatis*, 1636, 220.

²²⁴ MEDGYESI, *Praxis pietatis*, 1643, 236–238.

²²⁵ FEKETE Csaba, *Praxis praxisa, avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján* = szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, *Medgyesi revidivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Debrecen, 2008, 180.

élet tisztaságára igyekezőknek őket?(...)”²²⁶ Eszerint puritánusok, kik a katolikus „maradványoktól” való megtisztulást sürgetik, akik az életvezetés szabályait csakis a Szentírásban találják meg, és akik a hitben a tiszta élet megnyilvánulását látják. Medgyesi ezzel a puritanizmus néhány olyan fogódzóját nyújtja, amelyek segítségével körvonalazható irodalmának, eszmeiségének lényege: a hagyomány átértelmezése, erőteljes biblicitás, a tiszta élet kíváncsága, illetve szabályainak meghatározása. A puritanizmust így olyan mozgalomnak tekinthetjük, amely társadalmi-kulturális és nyelvi szinten egyszerre fejti ki hatását.

A másik példánk Szathmári Baka Péter Vásárhelyi Péter felett mondott beszédéből²²⁷ való. Itt az 1567-ben elfogadott II. Helvét Hitvallással bizonyítja be, hogy a puritánok ehhez képest semmi újat nem mondanak, elképzeléseik semmiben nem ütköznek a reformáció alapiratával. Ennek bizonygatására a temetési szituációt használja fel, ami éppen azért válhat lehetségessé, mert a puritánusnak csúfolt Vásárhelyi Pétert²²⁸ így védheti meg. Természetesen kitérít a partikuláris esemény kereteit, az elhunyt védelmére és *laudációjára* beállított beszéd valójában, sok helyen erőteljes polémiával átszőve, puritánus mozgalom lényegét boncolgatja. A szöveg gerincét képező *Meggyőző Es Oktató Haszon* teljes egészében a puritanizmus lényegének bemutatása. Vásárhelyi Péternek, a „Haza oszlopának” a halála Isten büntetése. A halotti prédikációkban gyakran előfordul az a Bibliára visszavezethető igen kedvelt toposz, amely a nagy emberek halálát, a haza oszlopainak „eldőlését”, a hálátlan népet sújtó isteni büntetésként értelmezi. Éppen ezért, akik ezen „kacagnak”, azok a büntetés jelenvalóságát és súlyát képtelenek felmérni. A helyzet(ek) hasonlóságára apellálva Ószövetségi példák sorozatával (Mózes, Noé, Lót, Jeruzsálem pusztulása) jut el Vásárhelyi és vele együtt a puritanizmus apológiájáig.²²⁹ A beállításból megérthető a puritanizmus akkori

²²⁶ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare...*, 10.sz.n..

²²⁷ *Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgo* ILLYES PROPHETANAK EL-RAGADTATÁSA. az az Idivességes Tanítás; Mellyet ERDELY Országban lévő IZRAEL ISTENENÉK dicsősslges s’ igaz Tiszteleti mellett, ILLYESSEL mind halálíglan, álhatatoson buzgo CHRISTUS igaz SZOLGAJANAK; most lelkében meg-dicsőült VASARHELYI PETERNEK, hidegedett teste el-takarításának alkalmatosságával; ENYEDEN akkori szép feles gyülekezet előtt, CHRISTUS Lelke vezérléséből alkalmaztatott, 1666. esztendőnek Pünköszt havának 16-dik napján. Méltóságos Kemeny Janosne Fejedelem Aszszony ö Nagysága, Udvari Prédicatora. SZATHMARI B. PETER. Szebenben, Szenczi Kertesz Abraham által nyomtatott, M.DC.LXVI. RMK I. 1045.

²²⁸ Vásárhelyi Péter nagyenyedi tanár Amesius tanításainak hirdetője, a puritanizmus híve. Bod Péter szerint Amesius teológiáját prédikációkban is feldolgozta, mára ezekből nem maradt fenn egyetlen példány sem. Vö. BODONHELYI, 1942, 51.

²²⁹ „Ma avagy nem mondgyáké némellyek? Nagy Puritanus esett egy most-el; egyik fejek el-esett most a’ Puritanusoknak, Presbiterianusoknak: Majd el-fogynak már, az után jól lészen dolgunk; csak gyötörnek bennünket, czivodnak velünk, nem bajoskodunk az után vélek?” (B4r)

helyzete, fogadtatása is. „Gyötörnek minket, czivodnak velünk” hasonló szituációt fest, mint amilyent Medgyesi több, mint tíz évvel korábban, Gelejivel való vitájában megfogalmazott.²³⁰

Szathmári puritanizmus-értelmezése három irányba terjed ki: 1. az alapvetésre – Krisztuson kívül nincs más feje az egyháznak;²³¹ 2. az etikai és morális elvárásokra, itt magyarázza meg a puritánus szó eredetét, amelyet a latin *purus*-ra vezetve vissza és a tiszta életű megfelelőjeként tekinti;²³² 3. az egyházi szervezetre, rendtartásra vonatkozó, az újítás vádját leginkább kiváltó szabályok. Hat pontban foglalja össze ez utóbbiakat: az egyházi szervezet presbiterekből, doktorokból és tanítókból épül fel;²³³ e három tiszt között semmilyen hierarchia nincs;²³⁴ az apostoli egyházat (szervezetet) veszik alapul;²³⁵ a tanítások alapját a Szentírás jelenti, ehhez kell visszatérni;²³⁶ Úrvacsoratan;²³⁷ az ünnepekről.²³⁸ A Szentírást és a Hitvallást tekintélyérvekként működteti, pontos hivatkozásokkal utal rájuk. A puritanizmus elleni, általánosan hangoztatott vádakra adott válasz során egy pillanatig sem téveszti szem elől, hogy nem csak a teológiai tudományokban jártasokhoz fordul, hanem az „együgyű lelkekhez” is. Párbeszédes formában válaszolja meg a felmerülő kérdéseket, így teszi az újítással vádolt puritánus mozgalom lényegét közérthetővé. (Azt persze e mélyen demokratikusnak tűnő eljárás értékelése során sem szabad elfelednünk, hogy a puritán-ortodox vita eldöntése korántsem az „együgyű lelkek” állásfoglalásán múlt.) A puritanizmusra elméleti fejtegetések mellé példaként, egy egész puritánus-névsort ad, olyan személyiségeket sorakoztat fel, kik többé-kevésbé ismert szereplői voltak a kor vallási, politikai és társadalmi életének. Várad elestének előjeleit a kegyes és tiszta életűek halálában

²³⁰ L. MEDGYESI, *Doce nos orare*, 1650, ajánlását. Erre a vitára a prédikáció műfaji újítása tárgyalásakor visszatérünk.

²³¹ A főszövegben az idézett helyet, zárójelben, közvetlenül az idézés után adjuk meg, itt pedig Szathmári hivatkozási helyeit. E hivatkozásokat leellenőriztük, az arab számok a II. Helvét Hitvallás 1999-es kiadásából valók. *Helvetica Confessio* 17. rész; 156.

²³² „Jaj tenéked ha purus és Puritánus nem vagy! mivel 1 Joh. 1. 7. *Es a' Jesus Christusnak vére tisztít-meg minket bűneinktől*. Matth. 5. 8. *Boldogok a' kiknek szívek tiszta*. A' kiket meg tisztított mitsoda puritasra kell igyekezni s' puritánussá kell lenni? Philip. 4. 8. 9. meg-tanulhatod; *A' mellyek igaz cselekedetek, a' mellyek TISZTAK; etc. azokrol gondolkodgyatok, és a' békességnek Istene lészen veletek*.” Itt a Gal. XXX.-ra hivatkozva fel is sorolja, hogy milyen bűnöktől kell megtisztulni, ill. hogy a megtisztulás után milyen erények érhetők el: „*A' testnek pedig cselekedeti nyilván vadnak, mellyek ezek: házasság törés, paráznaság, kevélység, bálvány imádás, büvölés bájolás, haragtartások, versengés, irigységek, haragok, patvarkodások, visszavonások, pártütések, gyűlölségek, gyilkosságok, részegségek, tobzódások, és ezekhez hasonlatosok: Mellyekről azt mondom miképpen az előtt-is mondtam, valakik ilyen dolgokat cselekesznek, Isten országának örökösi nem lészenek. De a' léleknek gyümölcse ez: Szeretet, öröm, békeség, kegyelmesség, joság, hit, alázatosság, mértékletesség. (...) Tudd-meg most Puritanus és Presbiteres volt szent Pál Apostol.*” (B4v)

²³³ *Helvetica Confessio* XVII; 165.

²³⁴ *Helvetica Confessio* 119 lap; 168.

²³⁵ *Helvetica Confessio* XVII, 103 lap; 158.

²³⁶ *Helvetica Confessio* II, 7 lap; 120–121.

²³⁷ *Helvetica Confessio* XXI; 182.

²³⁸ *Helvetica Confessio* XXIV, 172 lap; 186.

jelöli meg: Técsi István, Szikra Váradi István és Lorántffy Zsuzsanna halálát így Isten figyelmeztető üzeneteként értelmezi. A „*Kikre nem volt méltó e' világ*” minősítéssel a prófétaság hálátlan szerepére, a meg nem becsülésre figyelmeztetve a sort Medgyesi Pál említésével kezdi, majd Tolnai Dali Jánossal folytatja, „ki sok Propheta fiakat szült”. Tolnai „leszármazottaiként” említi Verécsi Ferencet(!), Bacsoni Menyhártot, Bisterfeldet, Gidófalvi Jánost, Apáczai Csere Jánost, Enyedi Jánost.

Szathmári rendszerezésében, a Medgyesiéhez hasonlóan, a tiszta egyház és tiszta életvitelvábbiakban alapvetését találjuk. Hogy ez milyen módszerekkel érhető el, azt a kegyes élet szabályait taglaló, a puritanizmus hazájának tekintett Angliában igen elterjedt, magyarra is lefordított²³⁹ *conduct book*-okba foglalták.

Láthattuk, hogy a dogmatikailag Kálvin *Institutio*ján alapuló mozgalom célkitűzése nem új vallás létrehozása, hanem a meglevő beteljesítése, a vallásos élet megújítása volt. A „lelkek felrázásának”, az „ő ember öldöklésének, új ember születésének” kívánalmát nem az egyház belügyeként kezelték. Az egyenlőség és krisztusi szeretet parancsát valló mozgalom a társadalmi rendek alsóbb osztályait is bevonta megcélzott közönsége körébe, ez pedig – elsősorban Angliában – új társadalmi berendezkedéshez (is) vezetett. A puritanizmus szociális érzékenysége természetesen magyar vonatkozásban sem hiányzik, csak nem nyilvánulhatott meg olyan „felforgató” erővel, mint a Szigetországban. Berg Pál nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem „szó szerinti” átvételről van szó, a magyarországi és angliai állapotok különbözősége ezt nem is engedte meg.²⁴⁰ A különbség nem tartalmi elemekben, az elérendő célban mutatkozott meg, tekintetében különbözött, hanem inkább a konkrét helyzetre alkalmazott módszerekben, a megvalósítás eljárásaiban.²⁴¹

²³⁹ MEDGYESI, *Praxis Pietatis*, Debrecen, 1636. Medgyesi fordítását, elterjedtségét már többen méltatták, s nem csak hazai szakmai körökben: „De belangrijkste rol in het puritaniseringproces van het Hongaarse protestantisme was weggelegd voor Bayly's traktaat. De Transylvaanse hofprediker Pál Medgyesi (1605–?) zorgde in 1636 voor de Hongaarse vertaling. Deze werd zes keer herdrukt en was hierme het meest gelezen boek binnen het zeventiende-eeuwse protestantisme in Hongarije op de Bijbel na.” SPIJKER et al., *i. m.* 366. Medgyesi fordítását az eredeti szöveggel Petrőczy Éva vetette össze: *Egy fordítás háttértörténete. Lewis Bayly: The Practice of Piety – Medgyesi Pál: Praxis Pietatis* = (legutóbb közölve) uő.: *“Nagyságodnak alázatos szolgálja”*. *Tanulmányok Medgyesi Pálról*. Bp. – Debrecen, 2007, 7–27.

²⁴⁰ Különösen jellemző e szempontból pl. a fordításirodalom. Számos angol, puritánnak minősített szerző műveit fordították le a korban, sok esetben nemcsak a címet változtatták meg, hanem a főszöveget is teljesen szabadon kezelték. Pl. KÖLESÉRI Sámuel: *Idveség Sarka c.* (RMK I. 1038) fordítása Nicholas Byfield: *The Mason of the Oracles of God c. művén alapul*. A szerző is hangsúlyozza az ajánló levélben: az „Angliai Practicus Theologus” művéből szedegetett, de hozzáadta saját gondolatait is. (Köleséri, 1666, 14) (Az angol mű címét Berg Pál nyomán adjuk meg. BERG, 1946, 174.

²⁴¹ Túlságosan messzire vezetne ennek a kérdésnek a kifejtése, l. ehhez: BERG, 1946, vagy TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai* = Erdélyi Múzeum 61. (1999), 3–4, 210–221, BODONHELYI, 1942, 17.

Mivel a puritanizmust a továbbiakban nyelvi megvalósulásában kívánom megragadni, a továbbiakban a szövegformálás módszereire, a „lelkek felrázogatásának” eszközeire térek ki.

A prédikációtörténeten belül magyar vonatkozásban is fordulópontot jelent a puritanizmus elterjedése. Az első magyar homiletika a legnagyobb magyar puritánnak tekintett Medgyesi Páltól maradt ránk. A Lorántffy Zsuzsannához írt terjedelmes ajánlás egyben prédikációelméleti alapvetés.²⁴² Volt már arról szó, hogy az igehirdetésen belüli elsődleges újítás, a perikópa elvetése, a prédikációk szövegének szabad megválasztásán alapszik. A prédikáció ilyen kötetlensége a tartalmat és a retorikai felépítést egyaránt befolyásolta, s nem utolsósorban előidézte a liturgiai rend megbomlását is. A gyakorlati jellegű igehirdetés az őskeresztény biblicizmus és bibliai humanitás²⁴³ hangsúlyozásával az egyházi szervezet felépítését is támadta, a mindenkihez szóló kívánságnak külső jelei is voltak (adakozás az istentisztelet után, stb.), amelyek az egyenrangúságra apelláltak és kiváltották az ellenfelek támadásait.

Az alkalomhoz és helyzethez illő textusválasztás elméleti szinten is megfogalmazást nyert, előnyeit az Amesiusra hivatkozó Medgyesi így fogalmazza meg: „I. *Az Fel vejendő Igék* 1. legyenek mindenkor ön szintén való Sz. Írás, 2. melyeknek választása igazgattassék az Halgatóknak, Helynek és Időknek állapottyokból: az az, olyak legyenek azok mellyek az Halgatóknak s a'kori Helyeknek és időknek mivoltokhoz illendőképpen meg-kivántatik.

NB. Ama' nagy hirű *Amesius*, azt állattya, hogy nem járnak eléggé el-tiszteken, s- Halgatojoknak épületekre nem elégképpen vigyáznak, a'kik magokat azokhoz a Szakaszokhoz, mellyek Vasárnapi szokott Evangeliomoknak neveztetnek, kötik.”²⁴⁴ A teljes Szentírás tanításra való felhasználása egyben szükséges is. A puritánusok által talán leggyakrabban citált Szent Pál tanításaira hivatkozva védelmezi Medgyesi újszerűnek ható metódusukat: „az tellyes írás hasznos a tanétásra” (2, Tim. 3. 16. 17.).²⁴⁵

A textusválasztás szabadsága természetesen módosítja a prédikáció egyes részeinek hangsúlypontjait. Már többen is felhívták a figyelmet a puritánus prédikáció ama sajátosságára, hogy itt a leggondosabban kidolgozott, a mondanivaló lényegét tömörítő, hordozó részek a *tanuságok* és a *hasznok*. A puritanizmus etikai és teológiai tanításainak előadásmódjára nagy hatással volt Ramus dialektikája. Ramus kulcsszava az *usus*, ennek

²⁴² Medgyesi homiletikájának részletezésére itt nem térünk ki, ezt többen is megtették már előttünk, legutóbb BARTÓK, 1998, 200–210.

²⁴³ KORMOS, 1978, 375.

²⁴⁴ MEDGYESI, *Doce nos...*, 1650, 124. sz.n.

²⁴⁵ *Uo.*, 10 sz.n.

alapján minden tudománynak csakis annyiban van létjogosultsága és értelme, amennyiben az életet szolgálja.²⁴⁶ A puritánus prédikátorok „haszonelvűsége” ezen a filozófiai-retorikai alapvetésen nyugszik, a *hasznok*ban megfogalmazott gyakorlati tanácsok, útmutatások az igemagyarázó részek kárára tesznek szert terjedelmileg is túlsúlyra. Az elméletben hirdetett „szép módos rend” éppen e hangsúlyeltolódás miatt válik sok esetben megvalósíthatatlanná. A *tanuságok* és *hasznok* fontosságát a *praxis* szempontjából felismerő szerzőknél ez néha szerkezeti aránytalanságot szül. Geleji hat pontban felsorolt vádjai közül a prédikáció gyakorlati hasznait kifogásolót Medgyesi egyik legfontosabbnak tartotta, ezért ennek megválaszolása egyike a legrészletesebbeknek (a lelkiismeret „szigolyai” mellett). Ennek megfelelően a *Doce nos orare...* legalaposabban kidolgozott része is a *haszon* lesz: „... a 17. századi protestáns prédikátor a felvett Igéből adódó *Tanuságok*nak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Részabás* révén a jelenlevőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik.”²⁴⁷ A tanításnak ilyen megvalósítását a ráamista logika puritánus adaptációjával szokás magyarázni: „A ráamista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.”²⁴⁸

Geleji vádjaiból mind a puritánus szövegszerkesztésre, mind a stílusra és nem utolsósorban, (morál)filozófiai értékrendre is következtethetünk. A második pontban említett „practice” prédikálás szövegszerkezetet módosító következményeiről már szoltunk, ezzel függ össze az *exordium* elhagyásának elsőként felrótt vádja is.²⁴⁹ Geleji további vádjai a stílus és a szerkezet kérdései mellett tartalmiakat és értékelieket is érintenek, éppen azokat, amelyek a puritánus gondolkodásmódnak, világlátásnak leginkább sajátjai: az állandó lelkiismeret-vizsgálat és a „sémbellődő”, vagyis a sirató-síró hangnemben előszámlált bűnlajstrom, amely természetesen a kegyes életvitel propagálása is volt. A lelkiismeret-vizsgálat az üdvösség eléréséhez vezető útnak, a *via salutis*nak, vagy *gratia gradus*nak első állomása, egyben a megtérés feltétele is. A kegyes élet üdvbizonyosság jellegét hangsúlyozó, dogmatikailag Kálvin teológiájára alapozó puritán teológusok (Perkins, Amesius²⁵⁰) ennek

²⁴⁶ CZEGLE, 1980, 338.

²⁴⁷ BARTÓK, 1998, 235–236.

²⁴⁸ *Uo.*, 236.

²⁴⁹ Hogy a „fejetlen prédikációkat” mennyire nem gyakorolták – az elmélet ellenére – a puritánus prédikátorok, l. BARTÓK, 1981, 10.

²⁵⁰ Amesius és Perkins „gyakorlati” teológiájának ismertetését és magyarországi adaptációjának felmérését l. BODONHELYI, i. m.

gyakorlatbeli megvalósítási módszerét is tanították. Az üdvösséghez vezető út, ill. állomásai bemutatása, megtanítása immár nem csak elvont teológiai fejtegetésekben kapott helyet, hanem a „kösséghez” szóló, azt megcélzó írásokban is. A hangsúly a dogmatikai tanításról az egyéni lelkiismeretre tevődött át: a lelkiismerettel, ill. ennek vizsgálatával egybekötött penitenciatartás a puritánus kegyesség centrális eleme.²⁵¹ Az üdvözülés folyamatában a lelkiismeret szerepe a bűnösség felismerése, ez teszi lehetővé a bűnöktől való megtisztulást is – a lelkiismeret vizsgálatát bonckéshez hasonlító, bibliai eredetű toposszal leírt folyamat az eleven hit bizonyosságát példázza: „Nem hogy oltarlanl kellene azért ez lelki-isméret nyuzást (ha ugyan így szereti nevezni de inkább mindenek felet e're kellene igyekezni.”²⁵² A kegyesség gyakorlása a lelkiismeret megvizsgálásában, a penitencia-tartásban mutatkozhat meg leginkább.²⁵³ A *bűnbánatra/bűnmegvallásra* szólító állandó felhívások szinte természetesen irányítják ezen szövegek gondolatmenetét. Ez határozza meg a szövegek stílusát, hangnemét és egyben behatárolja a szónok feladatkörét és önértelmezését is: „*Sembessek is vagyunk* azt mondja. (...) Nem vagyunk sémbesebek Esaiásnál, Micheásnál, Hoseásnál, Amosnál, etc., kiváltképpen Jeremiásnál... Ha nem volnának minn sémbellődnünk, a' sémbek sem lennénk. Sőt nem hogy vádolna ez aránt lelkünk esméreti, hogy inkább azon félünk, hogy e'ben sokat el-mulatunk.”²⁵⁴ A prófétai szerepkörben való fellépés – a személyes elhivatottság és társadalmi kötelességek összekapcsolásával – jogosítja fel a puritánus szerzőket a Biblia népével meglelt hasonlóságok felmutatására, és az erre visszamenő, a nép, a nemzet sorsának alakulására vonatkozó jóslatok megfogalmazására.

Az egyéni lelki élet fontosságának kiemelt szerepével arányosan változik meg a megcélzott, ideálisnak tekintett olvasó/hallgató közönség, a megszólítottak köre is. A mindenkire szóló kívánság szándékával, az „igazak” nevében fellépő prédikátorok olyan virtuális közönséget feltételeznek, amelyből elvileg senkit nem zárnak ki.²⁵⁵ Az indulatos *vituperatio*któl viszont nem kíméli meg az értetleneket: „A puritanizmus értékszemelete

²⁵¹ TÓTH, 1999, 211–212.

²⁵² MEDGYESI, *Doce nos...*, 1650, 14. sz.n.

²⁵³ „A puritánus lelki életében a bűnbánat, vagy penitencia-tartás a megtérés gyakorlásának a módja. Értelme szerint magában foglalja az egész keresztyén életet, tehát nemcsak a csendes órák, vagy közös bűnvallások tartását, hanem a bűn elhagyását és a jó követését is.” BODONHELYI József, *i. m.*, 92.

²⁵⁴ MEDGYESI, *Doce nos...*, 1650, 14. sz.n.

²⁵⁵ Medgyesi homiletikájában számol a különböző műveltségű hallgatók tudásszintjével: „Medgyesi arányosan érvényesítette homiletikai érvényesítési a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat.” IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről* = *It*, 2001, 131–149, 144. A szövegelmélet és antropológia összefüggéseit Imre Mihály vizsgálta ebben a recenziójában; a praeceptum irodalom alapján tett megállapításait érdemes lenne a gyakorlati szövegeken is ellenőrizni, de ez itt igen messze vezetne tárgyunktól.

szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára”.²⁵⁶ Az egymásért felelősséggel tartozás gondolata így jogosíthatja fel olyan nyíltan ostromozó hangnemre, amely nincs tekintettel a társadalmi rendekre sem. Ha a hallgatói/olvasói kör ideális modelljét alkotjuk meg, a két végpontot az igazak, ill. az „értetlenek” kategóriája alkotja. Elvileg tehát nem társadalmi kategóriák szerint oszlik meg ezen ideális képletben a megcélzott közönség, hanem a hit jelenvalósága szerint, viszont ettől a közösség jövője függ. Miközben a tanítást minden rendhez intézi, ezáltal a nemzet fogalma is formálódik, hiszen az egyénhez, mint az egyház, a nemzet, az ország és a család tagjához szól.

A puritánus prózastílus alapján tehát funkcionális prózastílus.²⁵⁷ Funkcionális, mert a szövegalkotásban oly módon kívánta elérni a kognitív ismeretek átadását, hogy közben az emocionális hatáskeltés teljes eszköztárát is bevetette.²⁵⁸ Mindez pedig Erdélyben egy olyan időszakban történt, amelynek eseményeit „második Mohácsként” emlegették már a kortársak is, ezért a puritánusok elvárásaiknak, a kiszabott feladatoknak egészen más hangsúlyokat is adhattak: itt nemcsak az egyéni üdvözlülés bizonyításáról van szó, hanem a fenn/megmaradás biztosításáról is.

III.1. 2. Az elvárások – avagy miért „sémbesek” a puritánok?

Az ebben az időszakban működő prédikátorok tehát a tragédiaként megélt politikai változások sorának magyarázatára vállalkoznak, ezt pedig a 16. századi örökséghez, a wittenbergi történelemszemlélethez igazodva, a bűn-büntetés fogalompárban kifejezett okfejtő módszerrel teszik meg. A történelem számukra nem feltétlenül és elsősorban a régmúlt eseményeit jelenti. A jelent a tragikus múlt természetes következményként élük meg, s ezen alapvetően tragikus beállítású szemlélet látókörébe csakis az ilyenek minősíthető

²⁵⁶ IMRE, 2001, 145.

²⁵⁷ KECSKEMÉTI, 1998, 92.

²⁵⁸ „A puritanizmus lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben.” IMRE, 2001, 140. Nem tartozik szorosan a témához, de utalni mindenképpen szeretnénk arra, ahogyan a puritánus gyakorlat a klasszikus szónoki hármasság célkitűzést megvalósítja. Természetesen ez mélyreható retorikai vizsgálatot igényel; előfeltevésünk, hogy a *movere* oly módon kerül a *docere* mellé, hogy ennek elérését segíti, ezzel pedig arányosan szorul háttérbe a klasszikus értelemben vett *delectare* célja, pontosabban ez utóbbi a puritanizmus antropológiai modelljében más jelentést kap: az ékesszólás legnagyobb feladata az isteni kinyilatkoztatás közvetítésében a lélek megőlését és újjászületését sürgetni. Ebben a folyamatban a szöveg *elocutiós* eszközeinek jut a legnagyobb szerep: a *movere* nem érheti el célját, ha nem mutatja meg a *docerének* azokat a távlatait, amelyre az állandó igyekezést, törekedést éppen a *delectare* segítheti.

események kerülhetnek be.²⁵⁹ A közélet eseményei iránt érdeklődő protestáns prédikátorok kialakították az annak megfelelő beszéd módját is. Azzal a közvetlenséggel párhuzamosan, amellyel a „profán” eseményekhez nyúltak, kialakult a róla való beszédnek a távolító, általánosító formája: így a magyarázat- és értelemkeresés igényéből megörökített eseményről sokszor csakis úgy lehetett beszélni, hogy az esemény túlmutasson önmagán, olyan beállításba kerüljön, amelyben „rejtett” üzenettel ruházódik fel. Ezt az üzenetet pedig azáltal „kapja” egy-egy esemény, hogy isteni terv részeként, eszközként, intó jeleként értik, miközben ennek hite természetszerűen szabja meg az értelmezés keretét és nyelvét. Vagyis az apokaliptika olyan értelemadó elv volt, amely a múlt és jelen eseményeit értelmezhetővé tette, és a jövőre vonatkozó elképzeléseket fogalmaztatott meg. Az esemény a „bűn jegyében” válik olvashatóvá, így „elveszti trivialitását, szemiotizálódik”.²⁶⁰ Az így teremtetett kontextusban a megtérésre felszólító, azt sürgető prédikátorok elvárásai fokozott hangsúlyt kaphattak. Az igazak, kiválasztottak jelenléte a nemzet egésze fennmaradásának biztosítéka lehet, ennek megértése pedig mindenki ügye. Az elvárások teológiai megalapozottságukon túl a társadalom működésének, a „politikai nyilvánosság higiéniájának”²⁶¹ biztosítékai is voltak, mert éppen a kegyes élet imperatívusza alapján formálhattak jogot a társadalom morális, ezentúl pedig politikai kritikájára is.

A következőkben a prédikátoroknak a néppel, a nemzettel, az országgal és vezetőivel szemben támasztott elvárásait vizsgálom meg, ezeken keresztül mutatom be a puritanizmusnak a társadalmi-etikai és a vallásos életre vonatkozó elváráshorizontját. Ezeket az utilitárius normákat a legszélesebb értelemben igyekeztek minden emberi tevékenységre kiterjeszteni, értékmeghatározásaikkal ideáltípusokat jelöltek ki, melyek elérését a szüntelen munkálkodásban, törekvésben látták. Volt már arról szó, hogy a korban nem beszélhetünk egységes nemzetfogalomról. Amikor a nemzettel szemben támasztott elvárásokról, a nemzet feladatairól beszélnek, azt a meglehetősen differenciálatlan közösséget értjem rajta, amelynek jellemzőit e szövegek szerzői alapvetően a bűnökkel, a bűnösséggel vélnek leírhatónak. Céлом annak az előfeltevésnek a végigvezetése, hogy nemcsak egy korszak egészére

²⁵⁹ L. pl. Medgyesi Pál Ibrányi Ferenc temetésén elhangzott beszédét, ahol a magyarság történelmének jellegzetes eseményeit a várnai, mohácsi csatában, és az 1566-os, illetve az 1594-es tatárjárásban jelöli meg. Ezeknek az eseményeknek az 1657–58-as tragédiák egyenes folytatásaiként érthetők, a bűnös magyarság megérdemelt büntetéseinek.

²⁶⁰ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Bp., 1999, 228.

²⁶¹ „Moralische Kritik (»censura morum«) gehörte zur öffentlichen politischen Hygiene.” KÜHLMANN, Wilhelm, *Wort, Geist und Macht – Unvorgreifliche Bemerkungen zu Formationen frühneuzeitlicher Intellektualität* = HELD, Jutta hrsg., *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit*. München, 2002, 28.

érvényes puritanizmus-definíciót nehéz megadni, hanem egy-egy szerző életművében is nagyon különböző változatok lehetnek. Ez az elvárásrendszer állandóan helyhez, időhöz és alkalomhoz igazodik, mert pontosan így tudja megőrizni rugalmasságát, mert csak úgy léphet fel az egyénhez szólás igényével, ha figyel annak aktuális kérdéseire, problémáira, illetve a válaszlehetőségek irányának behatárolásával együtt tudja ráirányítani figyelmét. .

III.1.2.1. A „kösség/nemzet”²⁶² feladatai

Az üdvösséghez vezető út, a *via salutis* vagy *gratia gradus*, állomásainak megállapításában a puritánok Kálvin *Institutió*jára alapoznak: *elválasztás, elhívás, megigazulás, megdicsőülés*.²⁶³ Olyan útnak a végigjárására szólítanak fel, amelynek végigjárása egy egész elvárásrendszernek való megfelelést tételez fel.²⁶⁴ Az elvárásokból világosan kiderül, hogy a puritánok az egyéni lelki életre való odafigyelést éppolyan fontosnak tartották, mint az egyénnek a kösséggel, a közösséggel szembeni feladatait. Az egymás iránti felelősség olyan szociális érzékenységről is tanúskodik, amely a társadalmi berendezkedés egészét érinti, időbelisége pedig messze túlmutat a jelenen, a feladatok teljesítésének (vagy éppen elhanyagolásának) hatásai a közösség legtávolabbi jövőjének meghatározói. Éppen ezért a megtérés parancsa egyszerre implicálja a közösség, vagy a

²⁶² A *kösség, magyarság, nemzet* sokszor szinonim fogalmak, a szerzők maguk is így használják. Természetesen kérdés, hogy hol vannak egy-egy ilyen kösségnek a határai, kit tudtak magyarnak, kiket értettek a nemzet alatt e szövegek szerzői, ezt a kérdést egy következő fejezetben járom körül. Itt a *kösség/magyarság/nemzet* alatt azokat értem, – talán nagyon is ellentmondásosan – akik nem az „előjárók” csoportjához tartoznak. A nemzetfogalom differenciálását egy szerző műveiben, a következő fejezetben kísérelem meg.

²⁶³ idézi TÓTH, 1999, 215.

²⁶⁴ Az építő, kegyességi iratok közül Pápai Páriz Imre igen népszerű, több kiadást is megért művére érdemes itt utalni (*Keskeny út*, első kiadása: Utrecht, 1647, RMNY 2196; a 2. kiadást használtam, Gyulafehérvár, 1657, RMK I. 920). Az ajánlásban megfogalmazottak szerint a gyakorlati tanácsadást célozza, vallási és morális kételyekre kíván praktikus válaszokat adni: „Nem volt az nekem fel tölt végem, hogy vagy *locus communis*okat a’ mint hijuk, írjak, noha valoban kívántatnék nekünk egyéb nemzetek fölött, vagy akarmi *objectiokat*, azaz, más vallásu ellenvetéseket iminnet amonnat ki szedegessek, és azokra valo feleleteket le irogassak, mert ezektől a’ *Scholakban* szépen tanétanak; vagy hogy e’ mostani időben fen forgo mind két reszre egyaránt lodulo vetekedestől valakivel *disputallyak*. Hanem tsak *in praxi* a’ minémü gondolatok, okoskodasok, elmelkedesek és kételkedések, ottan ottan az embernek elméjébe ötlenek azokra magunk nyelvén noha többire könnyebb volt volna nekem ha ugy itiltem volna szükségesnek lenni Déak nyelv szerént le írnom, azok a mondom rövideden kíválképpen pedig *ratiokkal* de az írásban fundáltatottakkal meg felellyek.” (A2v-r). Pápai művének népszerűségét mutatja az az eljárás is, amellyel Debreczeni János beépítette az *Idevevség uta* (Debrecen, 1663, RMK I. 1000) c. prédikációjába. A szó szerinti egyezések mellett természetesen a mentalitás erős rokonságát érdemes hangsúlyozni. Pápai könyvének 2. kiadását éppen Debreczeni János rendezte sajtó alá és ajánlotta Kecskeméti Ambrusnak, Kecskemét város „eggyik igaz tagjá”-nak.

A puritán kegyességi építő művek említésekor Nógárdi Mátyás művei sem maradhatnak említés nélkül: a *Lelki próbakő*, Debrecen, 1651 (RMNY 2362). A tulajdonképpen öt munkát tartalmazó kötet első részében, a kérdés-felelet formájában összeállított *Rövid elmélkedésben* a Tízparancsolaton végighaladva állítja össze bűnlajstromát, a parancsok be nem tartásáért járó büntetést is ecsetelve. Nógárdinak a puritán elvek terjesztésében, a közéletben játszott fontos szerepéről l. CSORBA Dávid, *A magyar református ...*, 14-16.

nemzet romlását okozó bűnök felsorolását és a teljesítendő feladatok körének behatárolását. Az általánosan jellemző bűnöket – mint ahogyan azt már Szathmárinál láttuk – a Tízparancsolat és a hét fő bűn jelenti, ezeket alkalmazzák egyszerre az egész nemzetre, természetesen változó hangsúllyal, az egyes bűnök, bűncsoportok nem minden esetben kapnak azonos szerepet. Czeglédi István *Az Országok romlásául írott könyvnek Első Resze*²⁶⁵ bevezetőjeként, versbe szedve sorolja fel ezeket:

„Keresztyén Magyarság!	Elötted nem Ujság
Hogy sűrű gonosság,	Ronta a' sok gazság,
Mint szemest a' vakság	Veszte nyomoruság
Mert benned a' joság,	Nem vala buzgoság
A szoros kegyesség	s-szives Keresztyénség,
Vak bectelenség	Elötted semmiség.
Oh mely nagy félszegség,	Szörnyü lelki restség!
Ezért az Istenség,	Busula meg Felség.
(...)	
Nincs itt nyugalom:	Azt mondod te, hallom.
Ezt igen fájlalom	s-Nagy véteknék vallom.
A kegyetlenkedés,	Sok részegeskedés,
A Buja öltözés,	Bűnben bé-merülés,
Az egymásra törés,	Izetlen vesződés,
Babonára lépés,	Lün néked éles kés:
Ha az Urral frigyet,	örök békességet,
Tenni akarsz szívet	Adgy és nem egyebet.(...)” (20–21.sz.n.).

A kösség/magyarság/nemzet megtérését várja, e várakozással/felszólítással párhuzamosan, a zsidóság sorsán mutatja be a felsorolt bűnök megtartásának következményeit.

²⁶⁵ CZEGLÉDI István, *Az országok romlásául írtot könyvnek Első Resze, Mellyet Szerelmes Hazájának békességben való maradhatásáért írt A.C.H.K.G.L.T.C.I.* Kassa, 1659, RMK I. 941.

Báthori Mihály 1658-as prédikációjáról²⁶⁶ volt már szó.²⁶⁷ Láthattuk, hogy miközben az erdélyi had tatár fogságba esését értelmezi, Isten büntetésének okait tárja fel, kétféle bűnt különböztet meg: a „czégéres vétkeket” és a „kiváltképpen valókat”(13). Ezeket pedig a *mi* személyes névmásban értett magyarság egészére, Erdélyt és Magyarországot értve ide, az *ők*, az előljárók, fejedelmek, és a *ti*, mármint a nép, szerint tárgyalja. A nemzet egészére értett vétkek a „czégéres vétkek” két egymással szorosan összefüggő csoportot alkotnak: hitbeli és életviteli kérdéseket érintenek. A vallás helytelen gyakorlása, a szentségek helytelen kiszolgálása, a káromkodás, „hipokritaság”, az Isten ígését hirdetők megvetése azok a csomópontok, amelyek a hit és a vallás gyakorlása terén jellemző bűnöket fogják össze. Az életvitel rendetlensége a tanítás/tanítottatás, a mesterségbeli tudás megszerzésének illetve átadásának elhanyagolásából ered, pedig ez lenne az életre való felkészülés eszköze. Régi hagyománya van annak az elképzelésnek, miszerint az emberi élet teljessége e két terület – a hit és a mindennapi élet – harmonikus összhangjától függ, célja pedig az Isten és önmagunk megismerése. Báthori arra figyelmezteti olvasóját, hogy ez az összhang biztosította teljesség, a cél elérése válik lehetetlenné, ha e két terület bármelyike csorbát szenved, Isten haragját válthatja ki. Az isteni büntetés oka pedig a bűnös emberek számának megnövekedése a nemzetben, s mindezt még meg is tetézi a bűnök megszokása, elhagyni nem akarása (13–15). E piramisszerű építkezéssel mutatja be a bűnök egymásra épülését, vagyis azt, hogy a nemzetet ért büntetésért annak minden tagja felelős. A „kiváltképpen való” bűnöket „a’ nép és kösség között” öt pontban sorolja fel: az „első gradussa az ország romlásának” a meghasonlás, a második az Isten ajándékaival élni nem tudás, mely a ruházatban, ételben, italban és a tánc kedvelésében nyilvánul meg, a harmadik a kevélység, negyedik a tudatlanság, az ötödik pedig a hadakozás, a hadviselés „kívánása és ohajtása” (18–20). Báthorinál ez a szigorú szétválasztás, a részletekbe menő felsorolás, a pontosságra való törekvés összetett bűnrendszert eredményez, így nem egyszerűen felmondja a Tízparancsolatot, hanem az állandó alkalmazás révén életközelségre hozza, s a szóba jöhető közönség körét nagyban kitágítja. A tudatlanság és a „hadakozás kívánása” új elem a bűnrendszerben. Az első a puritanizmus népnevelő programjának meghirdetésével hozható összefüggésbe, míg a második – 1658-as beszédről van szó! – a helyzetértelmezés irányát

²⁶⁶ BÁTHORI, *i. m.*

²⁶⁷ Ebben és a következő alfejezetben újra lesz azokról a szövegekről is szó, amelyeket már az előző fejezetekben is tárgyaltam. Szükségesnek látom visszatérni rájuk, még akkor is, ha esetleg ismétlek megállapításokat vagy idézeteket, mert ebben a részben olyan összegzést kívánok elvégezni, amelyben egy viszonylag rövid, de politikai és társadalmi szempontból egyaránt igen mozgalmas, időszak rendileg megosztott bűn- és elvárásrendszer struktúráját mutatom be.

követi és azt mutatja meg, hogy az aktualitás hogyan befolyásolja az Isten haragját kiváltó bűnök körét.

Medgyesi Pál a jelképeessé vált ótestamentumi történetekkel (Ádám és Éva bűnével kezdődően, Káin és Ábel történetén keresztül Jeruzsálem pusztulásáig) példázza – a *Rohogó Tűz* című kötetindító²⁶⁸ beszéde *oktató hasznában* tíz pontban összefoglalva – az Isten ellen elkövethető bűnöket, amelyeknek a nemzetre való alkalmazásától nem kíméli meg a „tanulni nem akaró nyakas magyarságot”.

A lengyelországi hadjárat után felerősödő bűnbánati felszólítások a szociális visszasságok iránti érzékenységgel, az alsóbb rétegek ellen elkövetett bűnök megfeddésével társulnak, amelyet a puritánus szerzők működésével szokás összekapcsolni. Hasonló bűnlisták tömegét²⁶⁹ lehet olvasni a kor prédikációirodalmában, ezek a bűnkatalógusok minden esetben túl is mutatnak önmagukon: a rendszerezés igénye az isteni büntetés okainak számbavételén túl természetesen a bajok orvoslásának lehetőségét is megmutatja, ugyanakkor pedig az ideálisnak tekintett társadalom képét rajzolja meg, ahol mindenkinek megvan a maga jól kijelölt és Istentől eredeztetett helye, amely hely a másik viszonylatában nyeri el értelmét és jelentőségét. Világos, hogy a bűnök és ezek ellenpárjai, az erények rögzítése szigorú logikai rendet követ, mindig hierarchikusan épül fel. A bűnöket osztályozzák, csoportokba, kategóriákba sorolják, figyelve ezek minőségi és mennyiségi előfordulására.²⁷⁰ E korszak bűnlistáinak első helyén az istentelenség, az Istentől való elszakadás áll, ebből következik az összes többi, és ezeknek a sorrendje függ a szerzőtől, a prédikálás helyzetéhez való alkalmazkodástól stb. Az látszik belőlük, hogy a bűnlista hangsúlyos csoportját azok a bűnök képviselik, amelyek következményei az egyéni sorson túlmutatva kihatnak a társas kapcsolatokra is. E túlságosan általános kijelentés természetesen mélyreható vizsgálatot igényel, itt most érjük be egy nem annyira bizonyító, mint inkább szemléltető értékű példával. Az öltözködés, a nők „rusnya irogatása”, melyeket korábban szinte állandó rendszerességgel felrótak, ebben az időszakban már háttérbe szorul olyan bűnök emlegetése mellett, mint a

²⁶⁸ *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660. RMK I. 960. A hét prédikációból álló sorozat az 1658–59 között elhangzott beszédeket tartalmazza, ezekhez társul az 1655-ös datálású *Istenes és Isteni Synat* kötetzáró prédikáció.

²⁶⁹ A bűn elkövetésére következő isteni büntetés szintén középkori hagyományokra tekint vissza: „A bünt követő isteni büntetés Bibliából kiinduló és Szent Ágoston által is megerősített általános toposzának hangoztatása a tatárjárás kori *Planctustól* a hitviták korán és Zrínyin keresztül a reformkorig (sőt tovább is) állandóan visszatérő motívum történelemszemléletünkben.” HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*. Bp., 2001, 22.

²⁷⁰ A puritánok bűnrendszerének hierarchiájáról l. még BODONHELYI, 1942, 96–98.; a puritánus antropológiai modellel, ill. szövegelmélettel való összefüggését pedig l. IMRE, 2001, 145.

széthúzás, a marakodás, a felebaráti szeretet hiánya. E hangsúlyváltással a prédikátorok olyan elvárásokat propagálnak, amelyek az egymás iránti felelősséggel tartozás érzését erősíthetik. Czeglédi így fogalmazza meg 1660-ban II. Rákóczi György temetésén az egyén társadalmi szerepét: „Az Ember sem magának született, mert másképpen nem volna Társolkodó Allat. Mások javáért köszönt bé e’ Világra. A’ mi szegény Hazánk s-Edes Barátink oltalmazásokért, születünk egyikért. Ighen Beteg Maga-Szeretet az, mely csak a’ maga saját Cselekedetinek *Centruma*. Minden Magános-Embernek meg-maradása, bé-rekeztet a’ közönséges jóban.” (E3r) A hívek Isten előtti teljes egyenlősége gondolatának tudatosításával²⁷¹ az egymás iránti felelősség súlyát is növelik, az egyéni lelki üdv fontossága ilyen kontextusban játszhat központi szerepet, amikor a nemzetért vállalt felelősséggel saját sorsa, élete nyer kiemelt fontosságú helyet.

Prédikátoraink természetesen nem állnak meg ezeknél az általánosságoknál. Gondosan ügyelnek arra, hogy az informálás, tanítás és intés feladatköreinek eleget téve, minden rendhez szóljanak. A „minden rendbéliek” megcélzása megköveteli a feladatok ennek megfelelő lebontását.

III.1.2.2. Fejedelmek, előljárók kötelességei

Míg a nép, az alsóbb rendűek meghatározása szinte változatlanul az alapvetően bűnös voltának rögzítésére korlátozódik, s lényegileg változatlanok a hozzájuk intézett tanítások és intések is, addig az „előljárók” ostromozása vagy éppen dicsérete a fejedelmi tükrökre emlékeztetően reprezentatív és propagandisztikus célzatú – a megrendelő igényeihez is alkalmazkodva –, helyzet- és körülményfüggő. A fejedelmek, előljárók nem egyszerű hívők, hivataluk *isteni elrendeltségének* hite kiemeli őket az köznép sorából. Megjelenítésük sokszor ikonologikus (személyes kegyességükre hivatkoznak, pl. ima-szokásaikra), ezáltal egyrészt a személyüket és családjukat hitelesítik, másrészt, az alattvalók felé, mint az igaz út letéteményesei és biztosítékai jelennek meg.²⁷²

A következőkben alkalmi szövegeken követem végig ennek az elvárásrendszernek a mibenlétét és alakulását I. Rákóczi Györgytől I. Apafi Mihályig, a fejedelmekkel szemben támasztott feladatokat néhány városi előljáró temetésén megfogalmazott intéssel egészítve ki.

²⁷¹ A presbiteri rendszer és a bibliai szövetség gondolatának társadalmi konzekvenciáiról I. RÉVÉSZ Imre, *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban*, Bp, 1948.

²⁷² Vö. SCHILLING, i. m., 577–578.

Medgyesi Pálnak I. Rákóczi György temetésén mondott beszédében (1648),²⁷³ a kegyes fejedelem *laudációja* a példaértékű élet és uralkodás felmutatása. A legfőbb erényként kiemelt *hit* köré szerveződik az összes többi, vallásos és világi erény: kegyesség, józan élet, jó házasság, becsületesség, emberség és a nemzetért vívott jó hadviselés. I. Rákóczi György sikeres hadjáratainak felemlegetésekor nyomatékosan kiemeli, hogy „*hitivel bizony*” (mert nem vala arra való ereje) Országot g’özöt, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta n’omorult Nemzetünk.” (30)²⁷⁴

II. Rákóczi György megítélése már korántsem ilyen egyértelmű. Az *Ötödik Jaj és Siralom*,²⁷⁵ az 1657-ben elmondott beszédében Medgyesi egészen rendkívüli dologra vállalkozik. A lengyelországi hadjáratot követő első katasztrófát (az erdélyi had tatár fogságba esését) értelmezve a korábbi prédikációktól eltérően sorolja fel az Isten haragját kiváltó vétkeket. Nemcsak ennek a beszédnek sajátja a bibliai példákkal megidézett ótestamentumi idők és a jelen idősíkjai közti állandó párhuzam. Itt viszont azon túl, hogy ennek a zsidó-magyar sorspárhuzamnak a megteremtésére és fenntartására törekszik, össze is olvasztja, *a hasonlított és a hasonló Medgyesi víziójában eggyé válik*. Így lesz egészen más súlya az ország iránti felelősségnek, és ez hatalmazza fel arra a példátlan kritikára, amelyet félre nem érthetően a fejedelem felé tesz. Nagyon erős odamondásait²⁷⁶ némiképpen enyhíti a prédikációhoz csatolt könyörgésben. Az *Ötödik Jaj* rendkívülisége ebben a mozzanatban (is)

²⁷³ *Hármas Jaj*. Sárospatak, 1653; Várad, 1653.

²⁷⁴ I. Rákóczi György temetési menetét rekonstruálta Szabó Péter, I. SZABÓ, *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé* = *ItK* 1998/5–6, 744–759.

²⁷⁵ *Ötödik Jaj és Siralom*, RMK I. 936.

²⁷⁶ Az *Ötödik Jaj*nak főleg a második prédikációjára gondolok, a felsorolt kilenc véték felsorolására és ezek applikációjára. Pl. a második vétket így írja le: „... felette keményen tiltatic egy néhány helyen a’ Szent Írásban, a’ régi határoknac, mellyeket az atyák vetettenec, ki-mozdítása. A’ Példa beszédes Könyvben ilyen tilalmat olvasunc: *Ne bontsd-el a’ régi határt, mellyet csináltak a’ te eleid.*” (23) – a határmódosítás (lelki vagy testi értelemben sem) nem jellemző eleme a korszak bűnlistáinak; vagy az „5. Eötödik Vétéc, az Elöl-járóknac, mind ennyi szörnyű *bűnökben Elöl-járások*. 6. Hatodsor a’ Népnek azokhoz *Edesétése, bele vonása és szabados meg-egyezése* abban.” (25), ennek applikációja: „Ha az 5. s 6. Vétkeket forgatjuc; hiszem ha Istennek tartó lélek vagyon az Elöl-járókban, méltán meg-hasadhat a’ szivec, jutván jól eszekben, hogy nagy részént e’ Vétkeknek üzésében ők voltak az elől-járók, és az ő foganatos példájockal, vajha nem parancsolatjockal s’ büntetésekkel-is (mellyet nem tagadhatnac), ők vontác nagyobb részént e’ lelki fertöbe az kezec alatt Lévöket! Kik is megfordítván a’ Péter ama’ szavát, inkább akartac emberbec, mintsem Istennek engedni: és a’ hatalamasockal s’ többekkel a’ veszedelemre vivö tágas úton járn; mint sem a’ világ előtt tekintet nélkül levö kevesekkel, a’ szoros kapun menni az életre.” Nehéz ebből a hihetetlenül intenzív hangú, bámulatosan megkomponált beszéd(rész)ből pár kiemelt mondat citálásával ezt szemléltetni. Az alkalmazás nyelve olyannyira az Ótestamentum nyelvén történik, hogy a jelen állapotai ugyanolyan értékű példává lépnek elő, mint amelyet Jeruzsálem pusztulása képvisel. Egészen rendhagyó az ilyen kritika a 17. század Medgyesiig ismert prédikációirodalmában. Nem találtam olyan helyet, ahol a prédikátor ennyire nyíltan fedné meg a – kenyerét is adó – felsőbb rendeket. Medgyesinek ez a kritikája némiképpen túl is mutat a puritánusokkal kapcsolatban emlegetett szociális érzékenységen: ebben az esetben ennél sokkal többről van szó. Az ország drámai helyzetéért teszi felelőssé a fejedelmet, olyan vétékhalmazt tulajdonít neki, amely miatt népének nemcsak jelenét, hanem jövőjét is kétségessé tette.

megragadható: Medgyesi Pál eddigi ismert beszédei kivétel nélkül valamilyen drámainak ítélt alkalom ürügyén íródtak, de korábban I. Rákóczi György, vagy Rákóczi Zsigmond halála, vagy a munkácsi tragédia, de a későbbi alkalmak (pl. Ibrányi Ferenc, Lónyai Zsuzsanna halála) sem indították meg annyira, hogy a nagyon is érzelmekre apelláló prédikációhoz még személyesebb hangú könyörgéseket is csatoljon. A történeti események és spiritualitás kapcsolata szempontjából talán ez a legkiegyensúlyozottabb beszéd, amikor a lentiekhez (a jelenlevő közönség) és a fentihez (vagyis Istenhez) egyszerre kíván szólni, buzdítani és könyörögni.²⁷⁷

Amikor a két fejedelem, I. és II. Rákóczi György, méltatása közti különbségekre figyelünk, nem szabad elfelejtenünk a szónok hozzájuk fűződő viszonyát sem. Medgyesinek I. Rákóczi György udvari papjaként, mondhatnánk, kötelessége volt az elhunyt fejedelem *laudációja*, de bizonyítható adataink vannak a fejedelemmel való jó személyes viszonyára is. II. Rákóczi Györggyel már korántsem volt ilyen felhőtlen kapcsolata. A fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna feszült viszonyának okai a puritanizmus ügye körüli harcokban is rejlenek,²⁷⁸ legalább olyan mértékben, mint a politikai tekintély körüli rivalizálásában. Medgyesi Lorántffy Zsuzsanna pártfogásában állt, azoknak a köréhez tartozhatott, akik elleneztek a lengyelországi hadjáratot. Az országvezetésre, uralkodóra vonatkozó fejtegetései ekkor már a vágyott, az ideális megfogalmazásai, jelenvalóságuk hiánya pedig a fejedelem bűneiként érthetők: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán meg-kémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fűtve tészik a’ mint szolni szoktac az olyan alá.” (*Ezechias Kir. Hiti*, 30) Nemcsak az *Ötödik Jajj*-ra jellemző, hogy nem válik szét a felsorakoztatott bibliai példák értelmezése és konkrét alkalmazás határa: az ördög praktikáiról szólva Jób kísértésével példáz, ebben a kíséretben: „Igy téged ma, a’ rajtad fekvő nagy nyomorúságokban, s-adná Isten, hogy oly igaztalanul mint Ijobot, de félec rajta hogy igen igazán s-méltán: Hypocritaság volt minden Isteni szolgálatod gyermekséged ulta, csak immel ámmal szolgáltad Istenedet, nem állottál ellene sem a’ Hit, sem a’ kegyes élet inkább inkább meg-vesztegetődésid nec, hanem még pártját fogtad, elő segélletted. (...) Melyek előtt se té se tova nem tekeredhetel: mert a’ magad lelki-esméreti téssen bizonytságot ellened.”

²⁷⁷ Az hazáért mondott könyörgés nyilván nem Medgyesi invenciója, viszont megkerülhetetlen abban a folyamatban, amely ezen a téren egészen Bethlen Miklósig elvezet.

²⁷⁸ L. erről bővebben: LUKÁCS Zs. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése* = AETAS 1995/1–2, 68–93.

(*Ezechiás Kir. Hiti*, 31) A lelkiismeret bírói szerepe más prédikációiban is megjelenik,²⁷⁹ a jogi nyelvet is implikáló szóhasználat az ítélkezés ilyen formáját is konnotálja.

A tékozló fiú történetét feldolgozó, *Kétség torkából kihatló Lélek* (1658) című beszédet (textus: Luk. 15. 11:18) II. Rákóczi Györgynek ajánlja, e beszéd célzatosságát, fejedelemellenes hangjait lehetetlen fel nem ismerni.

Czeplédi István a fejedelem temetésén²⁸⁰ nem volt könnyű helyzetben. Nem írt, vagy nem írhatott, feltétlen *laudációt*, viszont – a fejedelem Istentől kapott küldetésének vállalása miatt, valamint a fejedelmi ház iránti tiszteletből és nem utolsó sorban, mert éppen II. Rákóczi György felesége rendelte meg és adatta ki beszédét – a fejedelem hibáit sem ostromozhatta teljes nyíltsággal. A Báthori Zsófiához írt ajánlásban a fejedelmet a törökverő Hunyadiakhoz hasonlítva alapozza meg a dicsőítés lehetséges irányát: erényként elsősorban a katonai erények jöhetnek számításba. Ezért a prédikáció *Praeludium*ában, az ószövetségi könyvekre alapozva, a fejedelem vitézi attribútumait sorolja fel, s alkalmazás nélkül jut el a hagyományos ház-oszlop/haza-elöljárók, a nagy emberek bibliai eredetű toposzáig: „Migh ezek élnek, *szövétnékek*; de szemekben vér óltódván, e’ földre *setétséget* hívnak. (b) *Isten Szolgái*, ezek, kik által a’ Mennyei nagy Isten, az emberek bünökért való itéletit szokta végben vinni. (c) *Pasztorok* ük; kiknek, az Isten nyájára vérhedet véren futoknak vallyon s-nem szabadé ellenek állani? (...) (d) *Fejek* helyet vadnak a’ jó Fejedelmek, mert ük szokták el-látni eleve, az érkezendő veszedelmet, ük oltalmazták az egész testi-taghot. Bizony merő (f) *Cherubok*, kiknek tiszték vallyon s-nem azé, hogy az Elet-fájának megh-kostolására be-ütendő (g) *Adamoknak* ki-vont fegyverrel-is ellen állyanak? vallyon s-nem ezeké ama (h) *Nagy-fák*, kiknek mind az *ágain* üldögelnek s-mind *árnyékokban* maradnak meg a’ szegény vadacskák s-madarkák? Valóban NAGY-SZÖVETNEK el-alvása hát az oltalmazó Fejedelmeknek szem-hunyások!” (A2v–A3r).²⁸¹ A fejedelem kötelességeinek megfelelően fogalmazza meg az Istennek tetsző hadviselés indokait: hadat lehet indítani az élet oltalmazásáért, az alattvalók védelmében a pogányokkal szemben, a föld és a várak védelmében. A kegyes fejedelmek ennek értelmében „még az Ellenséget-is *meg-kínállyák* békességgel, minek előtte Fegyverhez nyulnának”, Istenhez fohászkodnak a győzelemért,

²⁷⁹ Pl. ebben a kötetben a *Bünön busolkodo Lélek Kenszergesi* címűben: „A’ Magyarok a’ lelki esméretet, igazán s-bölcsen nevezik *Kis Birónak*, a’ Nagy *biró* az Isten lévén, kinek *Vicéje* a’ Lelki esméret,” (13)

²⁸⁰ *Ama Ritka példájú, s-a Pogányt természet szerint gyűlölő Kereszténynek közöt Dicsőséges emlékezetet érdemlet, s-érdemelhető II. Rákoci Györgynek Isten kegyelméből Erdély-országának fejedelmének, Magyar-Ország Részének Uranak, s Székelyek Ispánnának, Magyar-Izrael szövétnekének el-alvásának megh-említése, s-Testének földben tétele felet lött Praedicatio.* Kassa, 1660, RMK I. 947.

²⁸¹ A margón megadott szentírási idézetek, betűjel szerinti sorrendben: (b) *Ier.* 25,9.; (c) *Ier.* 49,19.; (d) *I. Sam.* 17,35.36.; (e) *Solt.* 74,13.14.; (f) *Ezech.* 28,14.16.; (g) *Terem.* 3,24.; (h) *Dan.* 4,20.21.

bíznak Isten segítségével, megtérnek Istenhez és neki tulajdonítják a győzelmet (C1r–C2v). A jó fejedelmet Czeplédi a pelikánhoz hasonlítja. A saját vérével fiait tápláló pelikán a protestánsoknál gyakori jelkép, a Krisztus-szimbólumhoz kapcsolódik. Czeplédinél is az önfeláldozás fejedelmi attribútumaként jelenik meg. A „rossz” hadviselés nem egyszerűen az előbbieket ellenkezője, itt már a háborúval járó kegyetlenkedésekre, a nép nyomorgatására is kitér, a „tábori szilaj élet” veszélyei és Isten segítsége kérésének elmulasztása mellett a szociális következményekre hívja fel a figyelmet. Az összefogásra való felszólítás a tolerancia gondolatát implikálja, a vallási kérdések miatti ellentétek nem a haza javára válnak: „Hadd Istenre a' *Religio* dolgozz; mert ki mutattya ez áldot Nap-fény, az *atomusokat-is* [...] Ved hozzád te-is e' gyógyító *Pilulát: Bizony én igaz Magyar, segitem a' Magyarat.*” (E2v)

II. Rákóczi György mitizációja nemcsak a szokásos bibliai vonalat követi. A Dávid-Rákóczi párhuzam után rögtön az oroszlánhoz hasonlítja a fejedelmet. Czeplédi prédikációs gyakorlatára nem jellemző a világi exemplumok használata, itt azonban ilyenhez nyúl, hogy a fejedelem harci-katonai erényeit példázhassa. A „vigyázás”, állandó résen levés, az életért vívott, akár halálos harc is, a jótevőkkel szemben mutatott hála – ezek azok az erények, amelyeket egy Pliniustól átvett exemplummal mutat be. Az oroszlán tulajdonságai köré csoportosított erények váltják ki a bírálatot is. II. Rákóczi György megharcolta a nemes harcot, de a harc kimenetele tükrében rögtön felmerül a kérdés, hogy talán mégsem jól történt mindez. Az ellenvélemények laudációban történő hangoztatása nem ritka eset halotti prédikációkban, csak hogy itt más hangsúllyal tevődnek fel ezek a kérdések. A cáfolat a fejedelmi hatalom isteni eredetének bizonygatásán belül marad, de a lengyelországi hadjárat ténye és következményei megmászhatatlanok, ezért a szónok állásfoglalása nem válik egyértelművé a válaszáds után sem, viszont az ellenvéleményekkel olyan szöveg alatti üzeneteket juttat(hat) érvényre, amelyek hasonló műfajban Medgyesi Pál prédikációival, politikai röpiratban pedig Kemény János írásával mutatnak azonos irányultságot. Csak míg ők a közvéleményt II. Rákóczi György ellen kívánták befolyásolni, addig Czeplédi már ezekre a megteremtett ellenérzésekre alapozhat meglehetősen kétértelmű kérdéseivel. A „Talám nagy *vak-merőül* [harcoltunk]?” kérdése természetesen rögtön cáfolatot nyer, de az, hogy egyáltalán itt előkerülhet, már nem egyszerűen a figyelem erre irányításáért történik, hanem azért, hogy itt mérlegre is kerüljön. A történelemről való gondolkodást cáfolná meg, ha az erdélyi tragédiákat a fejedelemnek és nem Isten büntetésének tulajdonítaná: „Mi *vétkeztünk, s-engedetlenkedtünk; azért nem kedveltél Istenünk* (Siral.3.41)! Titkos *Decretumában* vagyon a' Felséges Istennek, e' Szegény Haza rongálásának személyes oka; mely *titkot, tilalmas*

nékünk visgálnunk. [...] Köszönjük hát magunknak e' megbecsülhetetlen nagy kárt!" (G3v)
Ugyanakkor nem tekinthet el a fejedelemnek ezekben a tragédiákban játszott szerepétől, de megrendelőinek is tartozik az elhunyt *laudáció*jával.

II. Rákóczi György *laudáció*ja tehát harcos-vitézi terminológián belül mozog, ám nem merül ki ebben. A „Magyarok edgyik Szövétneke”, „Nagy Pais” jelzők mellett Lipóthoz való hűsége is a haza iránti elkötelezettségét jelzi, hogy a fejedelmet a török elleni nemzetközi összefogás részeseként állítja be. Kegyességére is ki kell térnie, ezt a család iránti szeretetével bizonyíthatja. Ezzel együtt a „II. VITEZ RAKOCI GYÖRGY” (G3r) erényei, noha dicsősége híre Velencébe is eljutott, nem a kegyesség körén belül határozhatók meg. Rákóczinak felesége iránti hűsége és fiai iránti szeretete a prédikáció-végi búcsúztatásban kerül szóba, a vigasztalás része, nem az erénykatalógusé, így pedig nem annyira az üdvbizonyosság bizonyítékául hozza fel. Természetesen a fejedelem túlvilági sorsát ugyanakkor nem kérdőjelezheti meg, hiszen a „nemes harcot” megvívta, s „Ha kik ezeket meg-guggolnák: TELLYEK KEDVEK BENNE; HOGY MEGH HOLT MAR A' II-dik RAKOCI GYÖRGY!” (H3r)

A Bethlen Gábor nyomdokait követő Rhédey Ferenc erényei a korszak prédikációirodalmában a nagy fejedelemmel való párhuzamvonásban mutatkoznak meg: a szegényekkel szembeni könyörületesség, irgalmasság és a taníttatás fontosságának felismerése. Rhédey fejedelemségének kedvezően értékelt vonásai az „erdélyi oláhval”, Barcsai Ákossal szemben hangsúlyozódnak. Ez hitbeli és politikai kérdéseket egyaránt érint, amelyek gőg és alázat, a haza java és a személyes érvényesülés fogalompárjaiban írhatók le. A Rákóczi-ház iránti hűségükkel is magyarázható a Rhédey támogatását propagáló prédikátorok állásfoglalása, hiszen így azt az Erdély történelmére jellemzőnek vélt fejedelemképet támogatják, amelybe a románsággal szimpatizáló, azt politikailag felhasználó Barcsai nem illeszthető be. Barcsai kortársi megítélése viszont korántsem volt ilyen egyértelmű; a puritánusoknak tett ígéretei többeket is a pártjára állítottak, egyes feltételezések szerint a Rákóczi-ház bukása után Medgyesi is hozzá csatlakozott. Barcsai kortárs megítélését nem célok feltérképezni, különösen, hogy a vizsgált szövegtörzsből csak Báthori Mihály vélekedésére támaszkodhatom. Személye itt azért érdekes, mert Báthori őt politikai és vallási téren egyaránt ellenpéldaként, kontrasztként használja fel Rhédey reprezentációjához. A Rhédeyt – még életében is, de különösen halála után – övező nagyon kedvező megítélés már egy olyan korszakváltó tendencia jele, amely Apafi uralkodásának legitimálásában fontos szerepet tölt be.

Báthori Mihály az egykori, rövid ideig a fejedelmi trónon ülő Rhédeynek ajánlja prédikációs-kötetét: az előjáróknak járó kötelező tisztelet sablonjait a személyes hála hangjainak érvényre juttatásával tudja élővé, hatásossá tenni: „Mi a’ kik Nagyságod sok költségével és a’ felső Országokbeli Academiákban tartot, táplált, a’ Nagyságod kegyelmessegeről s-irgalmas minket tápláló kezeiről avagy el feletkezünke es halatlanokká legyünke, avagy az el vött joert gonoszszaal es a szeretetert gyűlölséggel fizessünke?”(A3v). Ez a személyes hála kötelezi is Báthorit, hogy a „Magyar Nemzetnek romlásának” okait feltárva vállalkozzék a békepárti Rhédey apológiájára. A fejedelem legfőbb erénye eszerint a béke megtartásáért hozott minden, a személyes érdeket – itt utal Rhédey lemondására – és költségeket nem tekintő, a környezet meg nem értését is vállaló áldozat, olyan erény, amely a Várad eleste utáni válságos időkben a túlélés iránytűjeként szolgált.

A kötetindító prédikáció az 1658 januárjában tartott országgyűlés előtt hangzott el, ennek megfelelően a fejedelmi tisztséggel járó köteleességek, az isteni büntetést kiváltó fejedelmi bűnök tárgyalását nyújtja. Az öt pontban felsorolt bűnlajstrom az elmulasztott köteleességek listája. A nép ellen elkövetett bűnök a kegyetlenség és a bosszúállás; „A’ tudos es tanácsos embereknek meg utalasanak”, „a’ tudatlanoknak, hizelkedőknek és a’ nyalkáknak fel emelésének” az országvezetés látja kárát; az Isten ellen pedig az „Isten dütsőségéhez való hidegséggel, és a’ kegyes életü tudos, igaz mondo Tanitoknak intéseknek meg vetésével és azoknak üldözésekkel” vétkeznek az előjárók (3). Báthori érvrendszerében már tetten érhető az a fordulat, amely az ország romlásának okai között – nem utolsó helyen, hanem az Isten ellen elkövetett bűnökkel együtt – a tudatlanságot is felrója, sőt, a tudatlanságot az Isten ellen elkövetett bűnök okának is megteszi. Ezért tekintheti olyan mértékű bűnnek a tudatlanságot, amely mellett a taníttatásra áldozott költségek, a tanultság, képzettség, a jól ismert Apáczai-programmal is összhangban, az erényrendszer szerves és állandó elemévé válnak, sőt, üdvérdem-szerző szerepet (is) kapnak. Ez a kultúrkritikai attitűd a század második harmadától erősebben és gyakrabban mutatkozik meg, főleg a puritánusnak nevezett táborban.

Rhédey Ferenc temetésén (1667) többen is prédikáltak (Czeplédi István, Eszéki István, Görgei Pál, Szántai Pócs István).²⁸² Mindegyik beszéd alaptónusát „magyar romlás” feletti siralom adja, egyformán a ház-oszlop, haza-nagy emberek hasonlatra építenek. Rhédey Ferenc mitizálása ugyanebbe az irányba hat: a nemzetet ért veszteség felmérését, illetve felmérhetetlenségét hivatott kifejezni, és követendő példát állítani: Eszéki István „második

²⁸² A kötet beszédeit – műfaj és reprezentáció összefüggései szempontjából – részletesen elemzem az V. fejezetben, itt kizárólag a fejedelmi erénykatalógus szempontjából kiemelhető részekre térek ki.

Jób”-nak (28), Görgei Pál Jákóbnak,²⁸³ „szekeres lovagnak” (Illyés) (26) titulálja., Szántai Pócs pedig – a már Báthori Mihály Rhédey László temetésén tett beszédéből ismert – Ábrahám-Izsák párhuzamot emlegeti.

Eszéki István *magyar orációjában*²⁸⁴ Rhédey erényeinek előszámlálása kegyes életének bemutatásáért történik. A nemesi származás, iskolázottság azért jöhetnek erényként számba, mert a haza nehéz szolgálatára való felkészültségét jelzik. Ennek nehézsége emeli ki Rhédey legnagyobb erényét, a lemondani tudását. Ez az erénye természetesen a kegyes élet összes többi erényével összefügg. Rhédey kegyes életvitele mindennapjainak bemutatásával történik. A rendszeres imádkozás és könyörgés mellett az „ama’ minden háznál lenni kellő *Praxis pietatis* nevű könyvet maga minden száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal” (29); I. Rákóczi Györgyöt követte abban, hogy a Bibliát „husz vagy huszonötször-is a’ maga fülei hallására másokkal olvastatta”. I. Rákóczi György kiválósága az idegen nemzetek előtt is ismert, mely dicsőség Rhédey számára választott példaképe által biztosított. Eszéki rendszerében tehát a „bibliás őrálló fejedelem” jelenti az ideális uralkodó képét, Rhédeyn keresztül ezt propagálja. A harcos, vitézi erényekkel büszkélkedő fejedelem ideje ekkorra lejárt, a prédikátor a békét fenntartó, azt kereső uralkodó iránti igényt fejezi ki, illetve Apafi fejedelemsége idején ennek az uralkodóideálnak a reprezentációját képviselhette.

Rhédey lemondása a temetésen elmondott többi beszédben is egyike a leginkább hangsúlyozott erénynek. Görgei Pál a volt fejedelemnek megérdemelt „emlékezetben maradását” „igaz” voltával bizonygatja.²⁸⁵ Igaz voltának bizonyítékai magán- és a közéleti szerepléséből egyaránt felmutathatók. Lemondásával az ország ügyét szolgálta, így volt „igaz” az országhoz, de emellett „igaz” volt jobbágiaihoz, az árvákhoz, özvegyekhez, jövevényekhez, atyafiaihoz, az egyházi szolgákhoz, és nem utolsó sorban önmagához: élete kormányának a mértékletességet tekintette.

²⁸³ Rhédey-Jákób hasonlatra a két élettörténet fordított párhuzama ad alapot: Bethlen Druzsina, Rhédey felesége így lesz Ráchel, fia, László, pedig József. Görgei a temetési pompa létjogosultságát kívánja a párhuzammal bizonyítani, miközben a helyzetek eltéréseire utalva a jelen állapotainak súlyosságát emeli ki. Rhédey Lászlót József-szerepében korai halála akadályozta meg, Rhédey Ferenc is kijelölte ugyan temetkezése helyét, akárcsak Jákob, de az ő esetében félő, mivel a föld idegnek kezén van, ezek megakadályozhatják akaratának végrehajtását: „Oh ne haladgyanak hát meg minket-is Keresztyéneket azok a’ pogányok, hanem a’ mi Jákobunknak meg-hült testét, az ő szerelmes egygyetlen egy rajjának tetemihez csendesen szállítsuk-bé, [...]”.

(6)

²⁸⁴ A címléírást l. a 10. jegyzetben!

²⁸⁵ *Emlekezetnek Oszlopa. Mellyet Néhai kegyes Urának Méltóságos Groff Redei Ferencznek oeroekké-valo dicsiretes emlekezetire, fel-emelt, Kapos Városának Lelki-Tanitoja GORGEI PÁL. Sárospatak, 1668, RMK I. 1074.*

Az „oszlopok eldőlése” feletti lamentációs hang Szántai Pócs beszédében²⁸⁶ a legerőteljesebb. A szöveg a barokk próza²⁸⁷ teljes eszköztárát beveti a borzalom és rettenet kifejezésére és felkeltésére. A prédikáció nagy részét kitevő *feddő haszonban* a jelen nyomorúságait ecseteli, szembeállítva a magyarságot „terror mundi”-ként ismert múltbeli dicsőségével. Ez a fajta nemzet-mitizáció Bethlen Gábor korában még a nemzet dicsőségét emelte ki²⁸⁸, itt csupán az ellenpontosítás funkcióját tölti be. A beszéd terjedelmes részét teszi ki a *feddő haszon*, annak ellenére, hogy a textusból levont *tanuság* a vigasztalást célozza. A *tanuságnak* ezt a jelentésrétegét viszont csak az *usus consolatorius*ban aknázza ki, az üdvözülés bizonyosságának jeleit sorolva itt fel. Az „igazakra figyel Isten” tételben megfogalmazott *tanuság* után azt mutatja meg, hogy kik és miért bizonyulnak igazaknak. A csendes szív, a megpróbáltatásokban való kitartás, a könnyörgés és imádkozás öröme az első, a világi életre vonatkozó „próbakő” kiállítását jelenti. A kiválasztottság másik próbája a lelkiismeret köré szerveződik, a lélek halál utáni sorsára vonatkozik, az elkárhozás és üdvözülés modelljét alkotja meg. Az utolsó nap forгатókönyvét írja itt meg; a lélek sorsa négy kérdés alapján dől el. A gondolatokban, cselekedetekben és beszéddel elkövethető bűnök megbánása itt mérettetik meg az őszinteség mérlegén. Ezen apokaliptikus látomás után Rhédey laudációjában mutatja be a feladatok teljesíthetőségét. A Biblia állandó olvasásával szerzett jártasságot az isteni tudományban, amely a szegények, árvák, özvegyek, jövevények, rabok, egyháziak segítésében nyilvánult meg. A *respublica* és az *ecclesia* iránti kötelesség teljesítése Rhédey üdvözülésének bizonyossága, ezzel nyújt vigaszt és állít példaképet a megmaradottaknak.

Rhédey laudációja tehát a kegyes életű és békeparti fejedelem ideálja köré szerveződik; a fejedelmi méltóságot alázattal viselte, a haza érdekét a magáé elé helyezte. A

²⁸⁶ *Halotti Prédikatio, Mellyet toett SZANTAI POÓTS ISTVÁN Huszti Lelki Tanító, A'maz oeroek emlekezetue, szelid, kegyes, eszes, okos, Istenfélloe, &c. Tekintetes es Nagysagos Nehai Groff Redai Ferencz Urnak; Bihar és Máramaros Vár-megyéknek oeroekoes Foe Ispánnynának, meg-hidegedett Teste felett a' Huszti Várbéli Templomban, minek-eloette a' testet bé-tennék a' sirba; An. 1667. Die 20. Nov. Saros-Patakon, Nyomtatta Rosnyai Janos, 1668-ben. RMK I. 1074.*

²⁸⁷ Protestáns barokkról beszélni mostanában egyre megszokottabbá válik. Éppen e szövegek bizonyítják, hogy tarthatatlan az a vélekedés, mely a barokk jelenlétét csakis katolikus szövegekben fedezi fel, a barokk stílusirányzatát a katolikus megújuláshoz kötik, Pázmány, Nyéki Vörös Mátyás és Zrínyi nevét tartva említésre érdemesnek. Egy stílusirányzat kapcsán a felekezeti behatárolás semmiképpen nem tartható álláspont, mivel nem vet számot kulturális, szociális és történelmi meghatározottságokkal, a gondolkodásnak olyan tényezőivel, amelyek nem feltétlenül felekezetekhez kötődtek (bármennyire is a valláson keresztül gondolkodtak!), hanem a gondolkodás formájának kifejeződéséhez. A siralom-műfaj – bár nem önállóan – de ennek a korszaknak reprezentálását elsődlegesen kifejező eszköze. És ez, a megrendítésre célozva, olyan képalkotást teremtett, amely a fenségesben és rettenetesben megjelölt sajátosságát a barokk stílusnak mindenképpen magán hordozza, kielégíti.

²⁸⁸ Bethlen Gábor alakjával teremtett párhuzamok kapcsán a (vallási) mitizáció és a politikaelmélet, valamint -propaganda összefüggéseit l. HELTAI, 1994, 155-161.

Rhédey temetésén megkreált fejedelmkép megfeleltethető az aktuális fejedelmi reprezentációnak: a négy évig tartó fejedelmválság után uralomra jutó Apafi uralkodásának propagandájaként (is) érthető.

Túlságosan általános kép lenne, ha megállnánk a fejedelmek erényeinek és hibáinak, feladatainak és kötelességeinek a leírásánál. Egy-egy terület (mely lehet egyházkerület, tájegység, vagy éppen közigazgatási egység) sorsa sokban függött az azt vezető főúri-nemesi rendtől. A templomok és iskolák fennállása, ellátásuk mikéntje rajtuk múltott, nem véletlen, hogy a prédikátorok e rendre vonatkozó intéseiket és ostromozásaikat szinte egy körben említik a fejedelmekével, ugyanakkor pedig néhány lényeges elemmel is bővül a velük szemben támasztott elvárások rendje. Éppen a „kösségre” gyakorolt közvetlen befolyásuk miatt, a hozzájuk intézett kérések és elvárások sokszor gyakorlatibb jellegűek a fejedelmekénél. A már említett Báthori Mihály egész prédikációsorozatot intéz a rendekhez, a rendek előtt elmondott prédikációit, más alkalmi beszédeivel együtt jelenteti meg.²⁸⁹

Tolnai F. István a haza békéjének feltételeit keresve,²⁹⁰ elsősorban az előljárók feladatait írja körül. A radnóti udvarnál²⁹¹ elmondott beszéd egy évvel az elhangzás után, kibővítve meg is jelent. A választott igehely (Neh. 2. 18) alapján levont *tanuság* a tendenciózus témakezelést mutat. Az ország vezetését közvetlenül kezükben tartók feladata az országepítés, amely két, egymással szorosan összefüggő területen való munkát kíván meg, hogy a haza, és abban az egyház „el-romladozott köfalait és kapuit fel-építsék”(7). Tolnai a világ berendezését a makro- és mikro szintek hasonlóságában fedezi fel; az országvezetést az életvitel analógiájára írja le, amelyben a „rossz kormányzás” a természetestől való eltérést jelent. Ez a platóni eredetre visszavezethető világképzet, különösen a humanistáknál pedánsan felosztott etikai normarendszert eredményezett, ahol csakis a legmagasabb intellektusban adott „spekulatív erények”, a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet birtokában űzhető sikerrel.²⁹² Tolnainál, bár az iméntihez hasonló felosztást és normarendszert használ ő is, korántsem csak a beavatottak rendelkeznek ezekkel a képességekkel, nála ez inkább az ember teremtetésével eleve adott képességek kifejlesztésének, kifejtésének számonkéréseként

²⁸⁹ L. a megcélzott közönségnek a kötet címében jelzett körét!

²⁹⁰ *Haza Bekessege, Avagy Egyenes Ösvény*, Mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind Hazájok békeségének meg-szerzésére és meg-tartására, mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedet lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett köfalainak fel-építésére vezérel. Szeben, 1664, RMK I. 1017.

²⁹¹ A radnóti kastélyt 1630-ban építette I. Rákóczi György, halála után is vezettek itt fejedelmi udvartartást. Ez a kastély országgyűlések színhelye is volt.

²⁹² Vö. BENE, 1999, 53.

hangzik.²⁹³ Az ország kormányzásának legfelső szintjére az értelmi képességeket helyezte, de az indulatoknak és testrészeknek is egyformán fontos szerepük van ebben a világban. Ahogyan a „Kis-világ” harmonikus működése az egyes tagok összjátékán múlik, úgy ugyanezt az összhangot kéri számon a „Nagy-világ” kormányzótól. A prédikáció jelentős részét kitevő, *Utak és módok* címmel különválasztott részében, az országvezetés *conduct bookját* nyújtja. A *respublica ecclesiastica* államforma ideáljában gondolkodó prédikátor, a „mindnyájan Isten Sáfári vagyunk” tételére alapozva, mindenki kötelességének tartja, hogy az országvezetés fő feladatait, a haza és az egyház védelmét saját ügyének érezze. Tizenhárom pontban sorolja fel ennek methodusát. A romlások okának felismerése, amiatti kesergés és bűnbánat, az Istenhez való könyörgés után tér rá a politikai cselekvés kérdéseire. A szomszédokkal szembeni jó viszony fenntartása, a gonoszakarók eltávolztatása, a nemzeti érzés táplálása, a tanácskozások szükségessége, az igazság, mint minden cselekedet mércéje és alapja, az igazságos fenyítés szükségessége, az iskolák és kollégiumok fenntartása, a béke őrzése, a reformáció védelme, a vallási hagyományok felülvizsgálata azok a csomópontok, amelyek mentén körvonalazható a prédikátor számára ideális társadalmi és politikai berendezkedés. A jó országvezetés legfőbb akadályát a tudatlanságban jelöli meg: ez a vallási tudás és a politikai képzettség hiányát egyformán jelenti; ez utóbbi az „Articulusok”, „Constitutio” és „Decretumok” nem kellő ismeretét foglalja magában. A Szentírás ismerete szükséges a „Constitutio”, stb., megalkotásához, melyek csakis a teljes összhangban válhatnak értelmesekké. A tudás ily módon kap kiemelt szerepet, az ország kormányzásában és az egyéni életvitelben döntő funkciót, Tolnai pedig így kapcsolódik a puritánusok kulturális programjának propagálásához.

²⁹³ Kissé hosszasan, de fontosnak tartjuk idézni ezt a részt: „Az embert a’ természet vizsgáló bölcsek nem hejában hívják *Kis-világnak*; mert valami e’ Nagy Világban fel-találtatik; az egy emberből ki nem rekesztetik. (...) vagy az emberben egész Ország. Lássuk itt mitsoda személyek, és mint igazgattyák az Országot. A’ Fejedelem ez országban az *Akarat*; mivel az okos ember semmi derekas dolgot *akarat* kívül nem mivel. *Cancellarius* ez Országban a’ *Lelki-isméret*. Hop-mester, az *Ertelem*. Tanács Urak ötön vadnak: *Intelligentia*, *Scientia*, *Sapientia*, *Prudentia* et *Ars*; az az *Ertelmesség*, *Tudosság*, *Bölcsesség*, *Eszeség*, és *Mesterség*. *Secretarius* avagy Komornyik a’ *Memoria*, az az Emlekező elme. *Cancellarius-Deák*ok a’ *Spiritusok* az az, leg vékonyab és nemesebb részei a’ vérnek, mellyek az agyvelő körül forgodnak, rakogatnak és szedegetnek elő. Ez Országban két *Generalisok* vadnak, kik Fejedelmek akarattyára ez Országokat igazgattyák, avagy ez Országban léévő vitézeket; ugymint *Amor et Ira*, az az *Szeretet* és *Harag*. Kapitányok, Hadnagyok, és Tizedesek, az *Öröm*, *Vigasság*, *Reménység*, *Buzgóság*: ismét; *Irigység*, *Boszszukodás*, *Bánat*, *Szomorúság*, és sok egyéb indulatok. *Posták* a’ *Szemek*. Bé-járo szolgák negyen vadnak: *Audius*, *Gustus*, *Tactus*, *Olfactus*, az az *Hallás*, *Kostolás*, *Tapasztalás*, és *Szaglás*. Ezek mindeneket serénységgel Királyoknak, Fejedelmeknek bé-visznek, és hűséggel mindenik tagnak személy válogatás nélkül supplicatioját bé-adgyák. Itt a’ Sereg vitézek; *Facultates locomotivae*, az az, az embernek tagjai, *Kezek*, *Lábak*, *Fogak*, *Has*, *Gyomor* és töb tagok. Mint igazgattyák ezek a’ Kis Világban az Országot? Igen jól és modossan.” (11–12).

Czeplédi István a pestisben elhunyt Udvarhelyi György felett mondott halotti beszédében²⁹⁴ a lelki és testi vitézség analógiájára építve, a hasonlóságok teljes kihasználásával az „igaz Hazafi” siratását használja fel a nemzetet ért sorscsapások feletti kesergésre. Udvarhelyi György, aki ugyancsak a haza oszlopa, jó emlékezetben maradását, „testi” nemessége mellett, inkább „lelki” vitézségével vívta ki. Isten büntetésének módját, eszközeit keresve, az „elvétel” és az „adás”, bibliai alapú terminusaiban jelöli meg ezeket, a világi és egyházi szférára, valamint társadalmi lebontásra egyaránt kiterjesztve: „Mit *veszenel*? (1) *A’ Politiából* ezeket: *A’ Birot, vén embert; Tanácsost; Ekessen aszollot; Hadakozot; Hadnagyot; Hatalmast; a Becsületest; a Támaszt.* (2) *Az Ecclesiából: a’ jövődő mondot, s-a’ Prophetát.* (...) (3) A mester emberekről-is szol: *A’ Tudos mester-embert.* Ezeknek-is szűk voltak, elég nagy páltzája Istennek!” (76) A „mester ember” értelme az mesterség, az „ars” konnotációit természetszerűen engedi meg. Így a mesterségbeli tudás a minden területet felölelő képzettség jelentéskörét foglal(hat)ja magában. Az „adás”, a „gyermek fejedelmek”, a tapasztalatlan, uralkodásra nem termett, ezt a tisztelet ellátni nem tudó uralkodó kategóriáját jelenti; itt tehát mindkét terminus a büntetés lefedésére vonatkozik. A hit mint megtartó erő, Isten emberekkel szembeni kegyességének megnyilatkozása, az istenes élet mércéje, a lelki nemesség jele. E felvezetés után természetes, hogy Udvarhelyi György *laudációja* ebben az irányban fut ki, lelki nemessége bizonyítására erényeinek előszámlálását hozza. A pestis okának teológiai magyarázata alapján, a korban egyetlen hatásos gyógymódot – az elmenekülést – a prédikátorok igen elítélték,²⁹⁵ Udvarhelyi György leginkább kiemelt erénye, hogy „lelki vitézként” hősi harcot vívott betegségével. Halálát a *Helvetica Ecclesia*, a templom és iskola egyaránt meg fogja érezni, a velük szemben tanúsított gondoskodás a *laudáció* központi elemeit képviseli.

A „Magyar Izrael” másik „oszlopa”, a már említett Vásárhelyi Péter felett mondott prédikáció a szónok kommunikációs helyzetét kihasználva vállalja fel a tanítás és vituperálás feladatait. A temetési alkalmat puritanizmus lényegének megtanítására használja fel, s a más felekezetűekkel való polemizálástól sem riadva vissza, Vásárhelyiben a puritánusok egyik képviselőjét is siratja. A puritánusokat szinte egyértelműen a „tudósokkal” azonosító

²⁹⁴ *Az jo emlekezetü; Néhai Nemzetes Udvarhelyi György Uramnak; A’ szép hirrel névvel ékes, s-Tekintetes Nemes Aba-Ujvar megyének Kegyes életü Vice-Ispánya-nak, ihaz Háza-Fiának; a’ Cassai Keresztýén Reformata Ecclesiának édes Attya helyet valo Fü Inspectorának etc. [...] végre penig mind ezeknek mennyei szép Éget; kér, s-kiván Istentül; mind Istenes Patrona Aszonyának; édesivel egygyüt. C.I. Kassa, 1662, RMK I. 989.*

²⁹⁵ L. ezzel kapcsolatosan KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Pestis Pestise*, Debrecen, 1663, RMK I 1012., vagy SZEPSI W. András, *Az Döghalál ellen való Orvosság*, Sárospatak, 1662, RMK I. 998. c. prédikációsköteteket, vagy róla: LUFFY Katalin, *Kórkép a 17. században* = *L.k.k.t.* 2001, 21–30.

prédikátor tudós-fogalma nem csak az igaz vallás tudására vonatkozik: „Mivel nem veszik fontba a’ mostani emberek, PLATO ama’ helyes s’ praxisra melto mondását; ki akkor azt a’ népet mondotta boldognak, mellyen Bölcsék uralkodnak, és igazgattyák azt; Avagy a’ kik azon uralkodnak s’ azt igazgattyák, bölcselkednek, (philosophálnak). De hiszem nem kell a’ pogány bölcsékhez mennünk tanács kérdeni; elég tanácsot adott Isten, mikor veszedelemmel fenyegeti a’ tudományt meg-utáló, kevésre becsüllő népet” (D2v). A romlás előjeleit a *Tanítók* halálában látva, ezek feladatainak és kötelességeinek meghatározásával mutatja be, hogy az országnak, közösségnek milyen mérhetetlen szüksége van rájuk: „az igaz kegyes Tanítók”, próféták és jövőendő mondók intéseinek nem engedni a világosság útjáról való letéréssel egyenértékű, mivel ők Isten akaratának hirdetői, így életükben a szabadulás eszközei, mert Krisztus választottai az ország igazgatására, és ők a „vezérek az örök életre” (D3v). A tudás, „tudósság” ebben az összefüggésben a ki/elválasztottság jele, az ország, a nemzet üdvözülésének kulcsa, feltétele. Vásárhelyi/Illyés próféta „elragadtatása”, halála megérdemelten minősíthető a romlás előjelének, életútja bemutatásával fejezve ki eddigi tanításainak applikációját. A prédikáció az *Intő Haszonnal*, a megtérésre való felszólítással zárul.

Ebben a sorban nagyon illenék Komáromi Csipkés György temetési beszédeire is alaposabban kitérni. Különösen, hogy olyan személyeket parentált, mint a Váradnál 1660-ban elesett Rácz Jánost, vagy a debreceni főbírónak, Dobozi Istvánnak a feleségét és fiukat, Biczó Annát és Dobozi Jánost, vagy Böszörményi Mihály feleségét, Bör Katát.²⁹⁶ Komáromi életműve olyannyira gazdag és sokszínű, hogy ebből a kontextusból egy-egy szövegét kiragadni, menthetetlenül erős sarkítással járna. Már csak mint mint puritán kegyességi mű fordítója alapos összevetést kívánna az Amesius-átdolgozást a legkülönbözőbb teológiai értelezéseivel, vagy akár említett temetési beszédeit az *Igaz hit*²⁹⁷ című kötetébe foglalt 241 hitmagyarázó prédikációkkal konfrontálni. Komáromi sokoldalú tevékenysége alaposabb elemzést kíván, mint hogy itt illusztrációképpen idézzük.

Láthattuk, hogy az előjárók, de különösen a fejedelmi tisztséget viselők esetében az elvárások köre sokban válik személyfüggővé. Különösen a temetési beszédekre érvényes, amelyeket egy kielemezett erény köré építenek fel. Ugyanakkor az is világos, hogy a korabeli társadalmi megítélés sokban meghatározza ezeket az erény- (vagy éppen bűn-) katalógusokat.

²⁹⁶ *Szomorú esetek tüköre* (Várad Rácz János felett), Sárospatak, 1661 (RMK I. 980), *Békesseges türés ösztöne* (Bör Kata felett), Debrecen, 1662 (RMK I. 987), *Keseredet lélek tisztí* (Dobozi János felett), Sárospatak, 1666 (RMK I. 1037), *Élet Unandosaga* (Biczó Anna felett), Sárospatak, 1668 (RMK I. 1071)

²⁹⁷ Szeben, 1666 (RMK I. 1042)

A közvélemény leghatásosabb működése éppen a II. Rákóczi György temetési beszédén mutatkozik meg: az elhunyt fejedelem felemás megítélésének éreztetése nyilván nem lehetett csak a beszéd szerzőjének magánvéleménye. A társadalmilag elismert (és megítélt) kiválóság nem, vagy nem feltétlenül jelent vallási, morális-etikai szempontból is kiválóságot; az igazi társadalomkritikának pedig ezen a körön belül van meg a lehetősége. A népet, kösséget ostorozni lehet, sőt kell, de az még nem feltétlenül jelent „igazi” társadalomkritikát, a szerző részéről pedig igazi kritikusi attitűdöt. A fejedelmekkel, előljárókkal szemben támasztott általános elvárásokat (mint kegyesség, bölcsesség, jó hadvezetési képesség, bőkezűség és szigorúság), az egyes személyek megítélésekor természetesen már nem pártatlanul működtetik: a mérleg és a mérce felállításának hogyanja már politikai kérdés is. Ez az elvárásrendszer összetett, még akkor is, ha az egyes szereplők megítélésében más és más erénycsoportot kell is kiemelniük. Az ideális felmutatásáért – itt is, akár csak a kösség, a nagyközönség esetében – előbb lerombolják, majd pedig felépítik a rendszert. A rombolás művelete is sokkal árnyaltabb és óvatosabb eszközökkel történik, mint a nép esetében (természetesen, hiszen szidni egy fejedelmet, vagy akár városi előljárót nem mindig lehetett, még holta után sem), de a mechanizmus hasonló: Isten büntetése nem véletlenül történik, a „valami nem működik jól”-t mutatja. A bűnök miatt történik a büntetés, az előljárók legfontosabb feladatát ezért a bűnök terjedésének megakadályozában posztulálják.. Valamit tehát nem tettek jól, bár ez expressis verbis egyik (főúri) temetési beszédben sem hangzik el, hanem éppen ellenkezőleg: a kösség, a nemzet, a haza tartóoszlopainak kidőlésével büntet Isten. Az előljárók halála magyarázatának ez a toposza oly annyira bevett és állandósult, hogy a szöveg addigi logikájának sokszor teljesen ellentmondóan, ugyanakkor meg nagyon is hatásosan találják meg a helyét az elrettentés és az intés eszközei között.

Az alkalomra írt beszédeken belül a temetési beszédek sajátos altípust képviselnek: ebben a beszéd típusban az önéletrajzi elemek olyan mértékadó formában és erővel kerülnek elő, hogy átalakítják a temetési beszéd laudációs eszköztárát. Az elhunyt életének példaképpé való avatása nem új gesztus, viszont az egyénített életút megrajzolása már igen: a kegyes életvitel sajátosan egyedi vonásai mutatják fel, az isteni megszenteltségnek számos jelét bizonyítják, és ezek fénye az egész családra kiterjed: az elődökre éppúgy, mint az utódokra. Természetesen nem általános érvénnyel működik ez így, és nem is minden puritánusnak nevezett temetési beszédre álló megállapítás ez, mint ahogyan az is kérdés, hogy a toposzokból táplálkozó, azokra nagyban támaszkodó laudációs eszköztárát hogyan tudják az életutak felvázolásában, a példakép megrajzolásában személyessé, bensővé tenni.

A gyakorlatiasságra törekvő prédikátorok a tanítás elméleti részét – amelyet a részekre osztás után következő *explicatio* egysége jelentett – erősen leredukálták, és az alkalmazás területét jelentő *hasznokra* fektették a hangsúlyt. Nyilvánvaló, hogy az *applicatio* a prédikációhoz hozzátartozott, különösen a temetési beszédekben a halott dicséretét tartalmazó részt tartalmazza, de éppen a temetés jelentett olyan különleges alkalmat, amikor az igéből levont következtetések aktuális kérdésekre, problémákra irányíthatták a beszéd gondolatvezetését. Viszont a szónoknak nem, vagy csak ritkán volt lehetősége arra, hogy ilyen alkalmakkor saját belátása szerint beszéljen. Végakarataiban az elhunyt rendelkezett arról, hogy milyen textus alapján prédikáljon a pap, vagy a hozzátartozók döntötték ezt el. Ez nagy részben meghatározta a propagált igazságok körét is. A szónok tehetségén, és nem utolsósorban a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyén múlt, hogy ennek mennyire engedett, illetve mennyire játszotta azt ki. Tekintve, hogy a „kösség” körében ekkoriban a pap jelentette az egyetlen „médiát”,²⁹⁸ a szószékről elhangzott tanítás volt az egyetlen olyan információs forrás számukra, amely országos eseményekről „hiteles tudósítást” adhatott. E tudósítás iránti igény, különösen egy olyan korban, amikor a hatalmi-politikai kérdések hatását, következményeit mindenki saját bőrén érezhette, érthetően megnövekedhetett. S mivel elsősorban a főúriak temetésén elhangzott beszédek maradtak fenn, a bennük megfogalmazott igazságok köre igencsak köthető a megrendelők és körük igazságához, reprezentációjához.

III. 2. Konklúziók helyett. A vallási elkötelezettség tematikus kifejezhetősége: puritán-e, aki puritánus szöveget ír?

III.2.1. Verécsi Ferenc

A világ Verécsi Ferencet sem érdekelte meg; Szathmári egy sorban említi őt Medgyesi Pállal és Apáczaival. Azt a Verécsi Ferencet, akiről az egyháztörténészek mint Medgyesi sárospataki ellenfeléről emlékeznek meg és akit az ortodox táborhoz sorolnak.²⁹⁹ A szakirodalomban már többször is elhangzott megállapítás, hogy a puritánus-ortodox

²⁹⁸ „Ebben a hírlap nélküli korban a szószék teendői között [...] mindig ott szerepel a közérdekű hírek terjesztésének ősrégi funkciója.” BERG, 1946, 42–43.

²⁹⁹ pl. Nagy Géza: „A konzervatív ellentábor vezérei Miskolci Csulyak István olaszliszkai lelkész és esperes, Tolnai István és Verécsi Ferenc sárospataki lelképásztörök. Miskolci és Tolnai Heidelbergben tanult. Verécsi meg Leidenben, Franekerben és Angliában, de sem a pfälzi, sem a holland presbiteriánizmus, sem az angol puritánizmus nem tett rájuk érezhető hatást. Konok védelmezői az ortodoxiának, a hagyományos egyházkormányzatnak és liturgiának, s az »új reformáció« esküdt ellenségei.” NAGY, 1985, 207; 2008, 156.

szembeállítás nem tartható, ezzel az ellentéttel nem írható le ennek a korszaknak sem az irodalma, sem egyházi mozgalma, mert a vegytiszta képletek mindig is általánosításon, sarkításon alapulnak. Céлом nem is ennek bizonygatása. Veréczinék egyik, ebből az időszakból való beszédét választottam ki annak bemutatására, hogy az egyházi reformokkal szembeni állásfoglalás gyakorlatilag semmiben nem befolyásolja a szószerűen hirdetett igazságok tartalmát és módját: a közösséghez való szólás az uralkodó/hivatalos diskurzus (íratlan) szabályainak megfelelően történik, a propagált igazságok, a közvélemény befolyásolása csakis ebben a beszédmódban lehetett hatásos, s a puritánus-ortodox vita nem a közösséghez szóló tanításokban jutott kifejezésre. A puritanizmus jelentéstartalmainak és fogalmainak differenciáltságára is példa Veréczinék ez a szövege: a puritánusok fogalmait és eszméit ismerhetjük fel benne, viszont ezek kissé más szövegméleti kontextusba ágyazódnak.

Verécsi Ferenc Tarjáni Margit feletti prédikációjában,³⁰⁰ a lelki harc megvívásának szükségességét és módját tanítja. A választott téma jellege és tárgyalása, praxis-elvű módszere puritánus szellemre is mutathat. Elvárásai elméletibb jellegűek az eddigi szövegekben tapasztaltaknál, a megcélzott közönség sem bontódik le társadalmi rendekre, a „keresztény lélekhez” intézi mondandóját. Aki Krisztus katonája, annak kötelező a próbatételek kiállása, ez pedig az elválasztás bizonyítéka, az üdvözülés első lépésének megtétele. A vitézség csak a harcban mutatkozhat meg, ennek analógiájára a próbatételekben, a kísértéseknek való ellenállásban, nyilvánulhat meg az elválasztottság jele. Csak az nyerheti el a bűn megölése által az újjászületés esélyét, aki megvívja ezt a harcot.³⁰¹ A *mortificatio-vivificatio* középkori eredetű terminuspár a puritanizmus gondolkodásmódját mélyen áthatja. Sőt „a kései puritanizmus olyannyira azonosul ezzel a gondolattal, hogy a *penitenciatartás* néha azonos jelentésűvé válik a *megtéréssel*”.³⁰² A bűntől való megtisztulás sürgetésekor Verécsi nem áll meg elméleti igazságok fejtegetésénél, hanem nagyon is precízen meghatározza a legyőzendő ellenségek körét, a használatos fegyverek mibenlétét. Pontokba szedve, könnyen áttekinthető

³⁰⁰ *Lelki Hartz, Avagy olly Halotti Praedikációs rövid Tanítás; Melyben a' Keresztény Léleknek Ellenségivel való kemény tusakodása, erre való fegyveri, baj viadallyának modgya, és végre minden Ellenzőin vehetendő igaz győzedelme, szem eleiben adatik.* Várad, 1666, RMK I. 916.

³⁰¹ „[...] az halál semmi nem egyéb, hanem a' léleknek Istentől való el-szakadása melly a' bűn által vagyon, (...) A' hol halottakon nem azokat érti [Krisztus] kik immár a' koporsóban bűszködnek: hanem azokat kik a' gonosz világban lattatnak élni, de lelkekben meg-holtak, mert a' bűnnel magokat Istentől el-szakasztották, és mind addig-is meg nem elevenednek, míg az Urnak élesztő igéje által a' bűnből fel nem támadnak.”(53) „[...] az halál semmi nem egyéb, hanem az hitetlen és poenitentia tartás nélkül meg-halo istentelen embereknek örökké való haláluk [...]” (54) „*Doctrina secundus: Valaki ez életben lelki ellenségein győzedelmet vészen, annak bizonynyal és minden kételkedés nélkül örök élete leszen.*” (55)

³⁰² TÓTH, 1999, 212.

szerkezettel, világos útmutatásokat ad. Az ördög, a világ és a test jelképezi azt a három ellenséget, amely a bűnre való csábítás eszköze és területe. A lélek és a test harca, a lélek testtől való fenyegetettségének képzete már több évszázados hagyományra megy vissza, a makro-mikro világ felépítésének analógiája pedig az alapvetően hasonlatokban kifejezhető világszemléletben jut érvényre. Hasonló megfogalmazással találkoztunk már Tolnainál is, csakhogy Veréczi más összefüggéseket láttat, a teremtésnek nem annyira nagyszerűségére, hanem inkább csapdáira figyelmeztet: „A’ mi lelkünknek leg fellyeb valo vára a’ sziv, ennek külömb külömb kerítési bástyái vadnak, külsök és belsők. Első a’ külsök közzül a’ látás, Másik a’ hallás, harmadik a’ szaglás, Negyedik a’ kostolás, Eötödik a’ tapasztalás. A’ belsők közzül, Első az okos értelem, Másik az akarat, Harmadik az indulatok” (32). A megtérés lehetőségét Veréczi Krisztus követésében látja, s ennek lépéseit, az erre való felkészülés módjának tárgyalását teszi ki beszédének nagy része. A teljes szöveg gondolatmenete ennek kifejtésén alapszik, kérdés-felelet formában való építkezés a felmerülő ellenvetések cáfolatát is lehetővé teszi. A lelki harcban bevethető fegyverek meghatározása és alkalmazásuk módja is a praktikus tanácsadást szolgálja.

Veréczi az ismeretek átadásában elsősorban az intellektusra apellál, az érzelmekre való ráhatás ebben a folyamatban másodrangúvá válik. Azok a szövegelméleti megfontolások, amelyeket itt érvényesít közelebb állnak a Gelejiéhez, mint a Medgyesiéhez. Veréczi modelljéből a befelé forduló, a közéleti szerepléstől elzárkózó, egyéni vallásos cselekvés mintáját látjuk. Ennek megfelelően mellőzi az ostromozó hangnemet, ehelyett sokkal inkább a *docere* megvalósítását célozza.

Veréczinek nem ez az egyetlen beszéde, melyben a puritánus kegyeségi élet mibenlétének világos kifejtésével találkozhatunk. Iktári Bethlen Péter felett mondott halotti prédikációja is ide kapcsolható, s az „üdvbizonyosság külső jeleiről mondottak alapján pedig nemcsak a puritánus meggyőződésre következtethetünk, hanem a puritanizmus jellege is világosan áll előttünk”.³⁰³

Veréczi szövegei tehát igen releváns példái annak, hogy a puritanizmus lényegi sajátosságai nem feltétlenül csak az egyháztörténeti szempontból puritánusnak minősített szerzőkre jellemzőek. Veréczi kortárs megítélése – úgy tűnik – rugalmasabban kezelte a besorolást, az egyházszervezeti reformokkal szembeni állásfoglalást nem tekintette a megítélés egyedüli mércéjének.

³⁰³ KECSKEMÉTI, 1998, 157.

III.2.2. Miskolczi Szenczi János³⁰⁴

1669-ben Sárospatakon Rosnyai János kiadott egy, az oktatás támogatását sürgető orációt, *Együgyü Hasznos Tanácslás Avagy Javallo Magyar Oratio*³⁰⁵ címmel. A beszéd szerzője Miskolczi Szenczi János, akinek neve sem a bibliográfiákban, sem a lexikonokban nem fordul elő, művét nem ismeri az RMK. Miskolczi nevét Takács Béla emlegeti a sárospataki nyomtatványok felsorolásánál, viszont úgy tűnik, hogy nem tud az orációról.³⁰⁶ 1998-ban pedig Hörcsik Richárd azonosítja Miskolczit, mint a sárospataki iskola retorikai osztályának 1664-ben *praeses*-ét (előljáróját), majd 1669-ben *ductus*-át (rektorát),³⁰⁷ erről a szövegről viszont ő sem tud.

A szerző működési helye és köre alapján tehát viszonylag jól azonosítható a szakirodalomban, ezt erősíti a beszédének címe, valamint kiadási helye is; a szöveg kézbevételekor ezek az ismeretek mindjárt egész sor előítéletet, feltételezést indítanak el: vajon a választott téma, tárgyalásmódja mutat-e olyan sajátosságokat, amelyek a felekezeti hovatartozáson belül határozott irányzatra utalnának. Újabb puritánus szerzővel van vajon dolgunk?

Miskolczit, mert éppen Sárospatakon működött, és mert éppen az oktatás ügyét választotta orációja témájául, talán puritánusnak is címkézhetjük, hiszen megszoktuk –, és ilyenkor természetesen mindig Apáczai jut elsőként eszünkbe, hiszen ebben a kérdésben az ő neve valamiféle tekintélyérvként működik – hogy ez a téma elsődleges fontosságú a protestáns reform hívei körében.

Kérdéseim így a következők: az ilyen előítéleteink mennyiben olvastatják puritánusként a szöveget, illetve, vannak-e a szövegnek olyan jellegzetességei, amelyek alapján puritánusnak minősíthetjük, vagyis létezik-e olyan, hogy puritánus beszédmód?

³⁰⁴ Miskolczi Szenczi János orációjára az RMNy IV. kötetének munkálatai közben bukkantak az OSzK dolgozói. 2004 nyarán az OSzK-ban kutattam orációkat keresve, ekkor adta ezt a szöveget P. Vásárhelyi Judit a kezembe, a következő szavak kíséretében: „A szerzőről *semmit* nem tudok, a példány a Sárospataki Ref. Koll. Könyvtárából került elő. Nálunk az erkölcsi oktatás műfajába volt sorolva, pedig ORATIO, a beszédrészek jelölésével.” Nem lehetek elég hálás P. Vásárhelyi Juditnak, amiért erre a szövegre felhívta a figyelmem és fénymásolatban tőle megkaptam.

³⁰⁵ A teljes cím: Mellyet Az egész Magyar Országban el-széledett, igaz Apostoli Vallásban meg-öröködött *Reformatusoknak Ecclesiájiban* lévő; de sok helyen többire majd örök Arvaságra menendő Keresztyéni *Schóláknak, Gymnasiumoknak* meg-éppítettéseknek; és újjobban helyre állattatásoknak fel-indítására s-buzítására, illy formában ferkeztetvén, minden buzgó Lélek, eleinkben terjesztett: és Saáros-Patakon 1669. Feb. 6. *celebrált* közönséges Szent *synatnak* idejére alkalmaztatott MISKOLCZI Szenczi János. *Az Ekessen szollásnak közelebb el-folyt Esztendőbeli együgyü Tanítója.*

³⁰⁶ TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., 1978.

³⁰⁷ HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki kollégium diákjai*, Sárospatak, 1998, 103.

Elegendő-e önmagában egy-egy választott téma ahhoz, hogy a kifejtésére vállalkozó szerzőnek vallási és egyházpolitikai meggyőződésére megnyugtató választ kapjunk?

Ez utóbbi kérdésre – mivel Miskolczinak csak ezt a szövegét ismerjük – a választ már az elemzés elején is megfogalmazhatom: a választott téma ugyan nem feltétlenül határolja be a szerző felekezeti hovatartozását, és egyházpolitikai meggyőződésére sem ad megnyugtató választ, de jelezhet irányt. A puritánus elvek melletti meggyőződést viszont önmagában nem bizonyítja. Ennek eldöntését ez esetben legfeljebb a szövegelemzés eredményezheti.

A címben orációnak nevezi a beszédet; oráció, vagyis műfaja szerint olyan beszéd, amelyet a világiak tiszte volt mondani, még akkor is, ha ez a szabály – éppen a kora újkori értelmiség differenciálatlansága miatt – nem mindig betartható. A szerző öndefiníciója (*Ekessen szollásnak közelebb el-folyt Esztendőbeli együgyü Tanítója*) sem véletlen: tanítói hivatása téma- és műfajválasztását egyszerre indokolja, erre fel is jogosítja, ily módon jelezheti hozzáértő/szakavatott pozícióját.

A beszéd hatása nem utolsó sorban feszes és nagyon arányos felépítésében rejlik. *Exordium*, *propositio*, ennek bizonyítására felhozott három *argumentum*, végül pedig *peroratio*, lapszélen is kiemelt beszédrészek, nemcsak nevükben pillérei a világos és áttekinthető szerkezetnek; a tagolás Miskolczi számára nem egyszerűen technikai kérdés, hanem a mondanivaló hatásos elosztásának eszköze is.

A tudomány haszna és dicsérete, a tudományt támogatók *laudatio*ja, az azt nem támogatók *vituperatio*ja beszédének témája. Az *exordium*ban a téma létjogosultságát alapozza meg. Hat oldalon keresztül a legkülönbébb példákat és érveket sorakoztatja fel bizonyításképpen; a beszédrész ilyen szokatlan terjedelme is mutatja, hogy a tudomány pártolásáért beszédet mondani nem feltétlenül egyértelmű szokás a korban. Serkentésre vállalkozik Miskolczi: a buzdítására hallgatóknak kiválasztott voltuk felmutatásának lehetőségét ígéri: „Serkeny-fel, serkeny-fel, és valami fényes jellel, magadat az Isteni ábrázatnak részesének lenni, valójában mindenekkel hitesd-el!”⁽¹⁾ A tét tehát nem más, mint az üdvözülés bizonyossága. Ugyanakkor ennek másik vetülete is van: az emlékezetben való megmaradás. A felvonultatott példák, Jason és Medea története az okosság/agyafúrtság, Herkulesé az erő és a merészség példái, ők ezek megmutatásával érhatték el örök emlékezetre méltó voltukat. Nagy Károlyban mintegy összegződni látja ezeket, sőt ő *plus ultra* ment, nyilvánvaló az utalás keresztény voltára. A múltbeli példák nem annak bizonyítékai, hogy a jelenben ne lenne alkalom és lehetőség a kiválóság bizonyítására. A „mostoha szerencséjű magyarság” sorsát változtathatja meg, ha levetkőzve „restségét” iskolák építésére, a tudomány

pártolására szánja el magát. A külföldi peregrináció nem lehet megoldás a hazai iskolázás helyett, ezért említheti meg a külföldi egyetemjárás nehézségeit és „veszélyeit”: idegen országokban ismeretlen nyelven kell tanulniuk a tanulásra vágyóknak, „idegen erkölcsöket és szokásokat” ismernek meg, ami ugyan önmagában nem rossz, ezt tetézi az is, hogy sokszor háborúzó országokon keresztülmenve állandóan veszélyben forog életük, de nem utolsó szempont a hatalmas költségekre való hivatkozás sem. Egy-egy gondolati egység lezárásaként versben foglalja össze az addig mondottakat.³⁰⁸ A magyarság sorsának tragikus alakulása nem egyszerűen a szerencse változásának eredménye: a kortársaival némileg ellentétben Miskolczi egyáltalán nem látja dicsőségesnek a magyar múltat, különösen az oktatás története szempontjából nincs mire büszkének lennünk. Így nála a múlt felelevenítése nem a jelen siralmas állapotának ellenpontosításáért történik, hanem sokkal inkább a siralmas jelen magyarázata. Az előjáróknak szánt *vituperatio*val így éppen a múltból eredő hiányosságokra figyelmeztet: „Az igazat ki-mondani nem merem. Ki kell ugyan még-is mondanom. Oh vajha amaz csak hirrel-is két füleinket meg-csendítő, sziveinket keserítő, Eden kertében lött eset által meg-setétedett elménknak, és el fordult akaratunknak, kiváltképpen-való hűséges orvossának, ugy-mint a’ tanító Oskoláknak használatos és szükséges vóltoknak meg-gondolásában, s-fundálásának és plántálásának kívánságában, sziveink annyira, vagy inkább, oh! bár csak ugy gerjedezenek volna valaha, mint a’ Felsőségre való vágyódozásban, és Uraságnak rendetlen vadászásában: most, most ez illy véghetetlen siralmok, jajos zokogások, füleinkben nem jutnának, és ez igaz panaszok, mi házainkban s-uczáinkban e’ mai nap nem hallatnának” (4–5). A külföld megvetése ezért lehet jogos: „Mert nincs köztünk Minós Királynak Leánya / Ariadne, kinek okosság fonala / Minket mint Theseust ez ügybül ki-hozna, / Astraea-is nálunk szállást nem találna.” Az ókori mítoszok ilyen alkalmazása nem ritka az egész beszéd során, ez a vers mutatja a hivatkozások kezelésének logikáját.

A beszéd tétele következőképp az egészen egyértelmű felszólítás „Scholáknak, Gymnasiumoknak fel-éppítettéseknek javaslására”. Három érvet hoz fel meggyőzőképpen. Elsőként: a hivatásból eredő érv – az előjárók a nemzet oszlopai, Istentől rendelt feladatuk a nemzet (jól)létére való vigyázás. Az pedig, hogy az oktatás támogatása a nemzet létének biztosítója, az előbbiekből egyenesen következik. Az argumentum logikája egyenes és egyszerű: Ádámmal indít, akit Isten az isteni „méltóság”, vagyis az isteni tulajdonságok részesévé tett, ugyanilyen „tulajdonságokkal”, feladatokkal ruházta fel Isten az előjárókat is.

³⁰⁸ Ezek a versek nyilvánvalóan Miskolczi szerzeményei, az RMKT egyiket sem ismeri.

A hivatal/hivatás ilyen értelmezése a kiszabott feladatoknak nemcsak a súlyát, hanem az ezzel járó felelősséget is más dimenziókba helyezi: a vállalás heroikus, hiszen a nemzet léte függhet tőle, emellett pedig mivel éppen Isten büntető haragját szüntetheti meg, üdv történeti távlata is van.

Második érve szintén bibliai alapú: a *Jó* és a *Kegyesség*, vagyis a rájuk való törekvés az a mérce, amellyel minden cselekedetet mérni lehet. A *jó* (igazság/igazságosság) és a *kegyesség* jutalmául nyerte el Józsué a pusztában való bujdosásból való szabadulást, Dávid a királyságot, ezért magasztalták Salamont, ezért dicsérték Asát, tisztelték Josaphátot, így válhatott híresség II. Agrippa, a zsidók kedvelt királya, vagy Theodosius, a kereszténység terjesztője/elrendelője, kegyességét és adakozását nem feledhették Tiberiusnak. A próbatételt kiállók példái az első argumentumban megfogalmazottakat erősítik: a vállalt méltóságnak isteni eredetét nyomatékosítja, a mondanivaló teleologikus távlatait bővíti. A feladatvállalás vallási tétjének értelmezése az érvelés tulajdonképpeni középpontja, ez ugyan a beszéd más részeiből sem hiányzik, következetes végigvezetésére azonban itt vállalkozik. A reformáció nyújtotta ajándékok elvetése, a „pogány maradványok”-hoz való ragaszkodás mind a megtérés akadályai, ezek elhárításának eszköze az igaz isteni tudomány elsajátítását segítő *scholák, gymnasiumok, academiák* építtetése és fenntartása. Az ország és az egyház egyaránt érezheti a múzsák elalvásának gyászos következményeit: „a *Musáknak* számtalan helyeken elhánytatott s-tapodttatott s-tapodtatott szállásokat: mellyeket ámbár senki magában ne érezzen-is, mind-az-által érzi, s-igen nagy kárával érzi a *Respublica*; érzi lelki bánattyával s siralmával az *Ecclesia*.” (12)

A harmadik argumentum összefoglalja az előző kettőben mondottakat, illetve azokat tágabb világtörténelmi, és szűkebb hazai összefüggésekbe helyezi. A *respublicák* felemelése mindig bölcs és tanult emberek munkája volt, akik a *Tudománt* és az *Eszességet* mint valami „két Isten Aszszonyokat” tisztelték és akiknek barátságát keresték, illetve akik ezeknek „forrásait”, az iskolákat nemcsak „látogatták”, hanem „ápolták” is. Így tehette naggyá Julius Caesar a Római Birodalmat, így válhatott örök emlékezetűvé Marcus Aurelius vagy Cicero, Nagy Theodosius is az iskolákban tanulta meg a törvényeket és a históriákat, de Bölcs Róbert is azzal büszkélkedett, hogy az ország-igazgatás tudományát az iskolákban tanulta, Bölcs Alfonz, Aragónia királya pedig azt hangoztatta, hogy mindenétől megfoszthatják, csak tudománya megmaradhasson. A tanulás, tanulni akarás persze nem öncélú, hanem a *respublicának* hasznára fordítják, és ez a használni akarás ösztönző erő az erős megpróbáltatások kiállításában. A még több tudás megszerzéséért hozott áldozat példája a

peregrináció, a különféle országok iskoláinak megismerése tette nagygyá Pithagorászt, aki tudása bővítéséért bejárta Egyiptomot, Perzsiát, Krétát és Lacedemóniát. A peregrináció témájához való visszakapcsolás az eddigiek alkalmaztatásának lehetősége is: a hosszú és saját megítélése szerint nem haszontalan beszéd után elérkezettnek látja az időt arra, hogy az eddigiek fényében vegye szemügyre a hazai állapotokat. Hazai példákban nem tobzódhat, és nem azért, mert a história-írók elfelejtették volna feljegyezni az emlékezetben őrzésre érdemeseket. Kevesen voltak, akik a tudomány pártolására fordítottak, ezért csak Mátyásról és Bethlen Gáborról emlékezhet meg. Bölcsességükkel és iskolaépítő tetteikkel a görög és a római, valamint a zsidó történelemből kiemelkedő alakok töredékének említése mellett is eltörpül a magyar „felhozatal”. A példaanyag nyilván nem esetleges vagy véletlenszerű, a szinkretizmus iskolapéldájának is beillő felkiáltásban minden eddig elhangzottat összefoglal: „Vajha ilyen Ezechiások, vajha ilyen Nehemiások, vajha ilyen Alphonsusok, vajha ilyen Hunyadiak, ilyen Bethlenek Országunkban teremnének: vólnának nyilván a’ *Scholáknak*, *Acadamiáknak*, *Gymnasiumoknak*-is hűséges *Fautori*, vólnának szorgalmatos *Curatori*, vólnának kegyes *Inspectori* és *Praeceptori*; vólnának belső tagjai, Tiszteletes Tudós Tanitói, és alkalmas Tanuló Iffiaknak seregei.”

A *peroratio* a serkentésre való felszólítás ismétlése: csak az tarthatja Atlasz módjára a nemzetet a vállán, aki nem hagyja végső romlásra jutni az iskolákat. Miskolczi egész beszédére jellemző a finom és áttételes fogalmazás, utalásai a jelentés egysíkúságát oldják fel. Az antik hivatkozások nem pusztán az *ornatus* vagy a tanítói szándék eszközei, hanem rajtuk keresztül a velük való szellemi azonosulást propagálja. Az így összekapcsolt vallási tanítás nem keretfunkciót tölt be, hanem ennek a szellemi magatartásnak adja meg a lényegét és értelmét, a megfogalmazott feladatok értelme ezáltal teljesezhet ki. Éppen ezért tudja Miskolczi annyira harmonikusan egymás mellett működtetni az antik-humanista példatárat a bibliai történetekkel, hogy a hazai példákkal illusztrált állapotok ne a hatalmas szakadék áthidalhatatlanságát sugallják.

A szöveg vázlatos bemutatása talán sejteti, hogy miért léphettek működésbe azok az előítéletek, amelyek elsőre puritánus szövegnek láttatták Miskolczi beszédét. Közudott, hogy a puritán értékrendszerben válik erénnyé a tudás, az értelemre való képesség, sőt, explicit módon, ennek támogatói, elősegítői is ezen erény birtokosaiként tűnnek fel. Ennek az erénynek a birtoklása azon túl, hogy a vallási és a társadalmi elismerés lehetőségét jelenthette, a tudományos munkálkodás lényegét és értelmét is megváltoztatta.

Nemcsak a témaválasztás alapján rokoníthatjuk Miskolczit Apácaival, a szöveg célja, a benne felbukkanó toposzok, vagy a gondolatvezetést nagyban meghatározó beszédmód ugyanígy eszünkbe juttathatja Medgyesit, vagy akár Szántai Pócs Istvánt. Miskolczi orációja nem képviseli valamely *genus* vegytiszta típusát. *Demonstrativum*, amennyiben a hazai elmaradott állapotokat bemutatja, de a beszéd célját tekintve – serkentetés, vagyis rábeszélés – inkább a *deliberativumba* sorolható. A Medgyesi terminusával „ráintés”-nek megfogalmazott cél egyszerre jelenti – amint az a szöveg során kiderül – a lelkiismeretre, az érzelmekre és a tudatra való ráhatást, ily módon szónoki feladatának Miskolczi elsősorban a *moveret* tekinti. A feladat teljesítése során ennek minden használható eszközével él: az elrettentéstől a megindításig. Ezt szolgálják nem utolsósorban azok a toposzok is, amelyek nemcsak mint a beszédmód szerves részei, hanem a gondolat-kifejezést mélyen átható, annak rögzült elemeiként egyszerre határozzák meg és jellemzik ennek a nemzedéknek a mentalitását, egyben pedig az értelmes beszéd feltételeit is rögzítik.

A kispénztudat kifejeződése Miskolczinál is a kortársaitól megszokott módon történik, azzal a különbséggel, hogy nála a nemzetről való beszéd nem implikálja a zsidó-magyar sorspárhuzamot is, vagy legalábbis annak minden megszokott elemét. A „maroknyi Magyarág” ébresztését Miskolczi több szempontból is indokoltnak látja: egyrészt sorsa, szerencséjének „változandósága” indokolja, hiszen nincsenek már olyan oszlopai, amelyek fenntarthatnák (látható, hogy a nemzet, mint valami épület képzelhető el Miskolczi számára is, a nemzetnek ez a metaforikus felfogása a korszak alkalmi prédikációiban számtalan helyen előfordul), másrészt múltjából sem meríthet olyan erőket, amelyek a jelen keserves állapotain átsegíthetnék. Az iskoláztatás elhanyagolását rója fel erőteljesen a nemzetnek, de különösen előjáróinak. A nemzetsors szerencsétlen változásának okát a műveletlenségben látja, és ez váltja ki a szomszéd országok megvetését, emiatt viseli magán a nemzet a szégyen bélyegét. A tudomány-nélküliség okát Miskolczi elsősorban a restségben látja, ezt bűnként definiálja, és egyszerre használja szellemi és a fizikai értelemben: az érdektelenség a szellemi lustaságból és a tudomány-ápolásra fordítható költségek sajnálásából fakad. A bűn miatt alakul Miskolczinál is kedvezőtlenül a nemzet sorsa, bár nem emlegeti az isteni büntetést, a kiút-javaslatából egyértelműen kiderül: a nemzet maga felelős sorsáért, bűneinek megszüntetésével sorsa jobbra fordulását remélheti. Ennek a logikai láncnak így egyenes következménye, hogy a tudomány pártolása, iskolák építtetése, valamint az iskolák látogatása üdvérdemként tételeződik, az exordiumban ennek a tételnek világos kifejezését láthattuk. Az apokaliptikus látásmód Miskolczira is jellemző: ő is a végső állapotba jutott „magyarság

kisdéd seregét” látja, ahonnan az oktatás ügyét felkaroló előjárók „ránthatják ki” a nemzetet kormos vásznak módjára beborító rossz szokások és megromlott erkölcsök közül. A gyásznak ezt a szimbólumát a legszuggesztívebben talán Medgyesi alkalmazta a nemzethalál víziójában.³⁰⁹ Miskolczi – Medgyesivel ellentétben – nem prófétaként beszél, ő elsősorban kultúrkritikát gyakorol; bár ostromozza elmaradottsága és műveletlensége miatt a nemzetet, de *vituperatio*ja leginkább az előjáróknak szól, az ő műveltséggel szembeni érdektelenségük, *restségük* jutatta a nemzetet abba az állapotba, hogy most jövőjét féltetni kelljen. A *fertilitas Pannoniae* toposzt is ennek megfelelően alakítja át Miskolczi: nem múltat idéz vele, hanem inkább állapotot jelöl az alvó természet képével. Az *ars*, a mesterség keltheti életre, vagyis taníthat meg a természet kínálta bőséggel való élésre: „holott, nincsen semmi ez életnek gyönyörűségére tartozandó, és valami jónak szükségére kívánandó dolog, mellyet ez mi áldott Hazánk, kicsiny *Pannoniánk* nagy bövséggel, kedvességgel nem teremne; csak hogy az elalult s meg-szomorodott *Természetnek* az ötet követő *Mesterség* lenne fel-serkentő fáklyájává, és vezető Hadnagyává. ... Oh elméket setétítő, komor kedvet szerzőre mérdek *restség!* oh másokat hátra-vető, magának tetcző dölyfös *negédség!* oh világi hivatásokat tenyésztető, menybül ki-rekesztő, szeretetbéli nagy *hidegség!*” (21) A túlfokozott érzelmi intenzitást a puritánusokra jellemzőnek mondott „jajj-os” stílus mutatja: a nemzetféltés kifejezésének legadekvátabbnak tekintett hangja ez, a megértetés eszköze. Az oktatás kérdését Miskolczi a nemzet fennmaradásának kérdéseként aposztrofálja, ily módon veti be és használ fel mindent, amivel a kérdés meghallgatását reméli. Egyben ez is jogosítja fel a korszak „nagy témájának” – vagyis a politikai zsákutcákból való kikerülés módozatainak – tárgyalására, és a „nagy témáról” való beszédmód használatára.

Újabb puritán szerzőt üdvözölhetünk Miskolcziban? Valószínű, de talán mégsem az a legfontosabb kérdés, hogy beilleszthetjük-e Miskolczit ezek után a Medgyesi-Szántai, stb. sorba. Sokkal inkább beilleszthető az erős kultúrkritikát gyakorlók sorába, amely Sárospatakon Comeniustól, Erdélyben pedig Apáczaitól kapott lendületet, és olyan nyelven szólalt meg, amely a puritánok nyomán vált a 17. század második felére-végére az „értelmes beszéd” feltételévé, ez pedig olyannyira „hivatalossá” vált, hogy sokszor az újitónak nevezett tábor ellenzői is ezen a nyelven szólaltak meg.

³⁰⁹ *Hármas Jajj*, 55–56.

IV. „mint valami aczél tükörben élőven láttatom” – a nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben

IV.1. A számbavétel indokai

A vizsgált időszak politikai eseményeit tragikus sorsfordulókként megélt kortársak számára az írásos megnyilatkozás felelőssége a közösségformálás tétjét is magában hordozta. Miközben a közösség megmentésének módozatait keresték, a nemzet túlélésének módjaira tanítottak. Két dologról van tehát itt egyszerre szó: egyrészt a 17. századi történelem-felfogásról, másrészt az ebben szerepet játszó nemzet identitástudatáról, illetve – ezzel szoros összefüggésben – nemzeti önszemléletről.

A prédikátorok ezirányú tevékenységének vizsgálatát céloztam dolgozatomban, itt pedig arra a kérdésre keresem a választ, hogy az írásokból kiolvasható (legalább) háromféle közönség/közösség (az ország, a nemzet, a nép, stb.) milyen tartalmakat fednek, fedhetnek: vagyis a prédikátorok nemzet, stb. megszólításai kire/kikre vonatkoztathatók. A 17. század második felében szinte nem találni olyan protestáns prédikációt,³¹⁰ amely valamilyen szinten és mértékben ne érintené a nemzeti sorsnak, a nemzet létének kérdését. Túlfeszítené e fejezet kereteit, ha az e korban működő összes szerző nemzettel kapcsolatos megnyilatkozását bevonnám a vizsgálatba.³¹¹ Végigolvasásuk arról győzött meg, hogy ebben a korszakban a protestánsok esetében a nemzet létének kérdéseiben többé-kevésbé egységes tartalmakat tételezhetünk fel, bár variációk is kitapinthatóak. Ebből a szempontból is hasznosnak bizonyulhat Medgyesi Pál kiválasztása. Mint a fentiekben már már kiderülhetett, Medgyesi mint a puritanizmus egyik leghatásosabb képviselője, prédikatori pályájának igen változatos

³¹⁰ Ebben a kérdésben csakis protestáns prédikációkra hagyatkozom. A katolikus prédikációk két okból nem vonhatók be egy ilyen szempontú vizsgálatba. Egyrészt, Kiss Imre jezsuita páterén kívül a század második feléből nem maradt fenn egyetlen erdélyi katolikus prédikáció sem; az erdélyi katolikusok Erdély határain kívül jelentették meg műveiket: Lőcsén, Nagyszombatban, Bécsben, és – Báthori Zsófia rekatolizálása után – Kassán. Az erdélyi vallásszabadság kérdése a 17. század második felében is mindenképpen újragondolandó. Az első időszak vonatkozásában megtette ezt BALÁZS Mihály, *„A hit hallásból leszön”. Vallásszabadság és bevett vallások (recepta religiones) Erdélyben a 16. században* = uő., *Felekezeti és fikció*. Bp., 2006, 11–36). Másrészt a katolikusok egyetemességet célzó törekvése miatt, a közvetlen eseményekre való utalás, a hallgatóság megszólítása kevésbé jellemző, mint a protestáns íróknál. A katolikus szerzők megszólítottjai, olyan kivételes alkalmakkor is, mint egy főúri temetés, a „keresztények” a „pogányok” ellenében: lásd pl. TYUKODI György: *Eghi Zenges, avagy mennyei vigasztalo szokat: Mely alá-szállott a' Méltóságos Fejedelmi Rakoczi és Bathori [...] Udvarhoz*, Kassa, 1677, RMK I. 1211, vagy KISS Imre: *Midön A' Méltóságos Rakoczi Ferencz, Valasztott Erdélyi Fejedelem Halotti Temetésével a' Nagy hirrel Tundöklö Fejedelmi Rakoczi Hazanak Czimeres Sassa Szomorú Szárnyait le-eresztette*. Lőcse, 1677, RMK I. 1217, temetési beszédeit.

³¹¹ A 17. századi puritánus prédikátorok metaforahasználatát már mások is vizsgálták. L. pl. PETRŐCZI Éva, *A magyar puritanizmus metaforakészletéből* = uő., *Fél-szentek és fél-poéták*, Bp., 2001, 59–67.

alakulása során, a demokratikus egyházpolitikai elveket nemcsak az elmélet vagy az egyházi felsőbbbségek, a fejedelmi udvar felé tett konkrét követelés formájában fogalmazta meg, hanem saját írói működésével is megmutatta, hogyan lehet a közösség problémáinak megoldásában a szélesebb társadalmi rétegeket érintetté tenni. Bár II. Rákóczi György uralkodása alatt Medgyesi szereplési lehetőségei nem szorultak teljesen vissza, immár nem fejedelmi papi minőségben értekezhetett az ország vezetésének, s a nemzeti létnek fontos kérdéseiről, ennek pedig feltételezhetően két szempontból is voltak következményei: egyrészt a megszólított és a szövegekben érintett közönség, közösség összetételére nézve, másrészt pedig a fejedelmi hatalomhoz való viszonyulását tekintve. Késői írásaiban ennek már igen erős kritikájával találkozhatunk, s ez nyilván nem független Medgyesi puritánus meggyőződésétől és II. Rákóczi György köztudottan puritanizmus-ellenes magatartásától, emellett pedig – politikai szinten – azoknak a táborához kapcsolódik, akik a fejedelmet hibáztatták az ország állapotának tragikusra fordulása miatt, így talán a vizsgált fogalom tartalmában is kitapinthatóak a módosulások. De Medgyesi szövegeit nemcsak azért választottam a vizsgálat tárgyául, mert a „kegyvesztettség” következtében a nézőpontváltás megragadására nyújtanak lehetőségét. Aligha hagyható figyelmen kívül ugyanis, hogy Medgyesi igen hatásos és elismert szónok volt, s nem csupán az irodalom- és egyháztörténészek értékelése, hanem kortársai és a közvetlen utókor tanubizonysága szerint is, s ezt leginkább prédikációinak páratlanul gyors korabeli recepciója bizonyítja.³¹² Korának tehát igen ismert szereplője volt, legalábbis értelmiségi, írástudó körökben. Éppen a kortársak nyilatkozataiból következtethetünk arra, hogy eszméi, elvei, az egyház és a társadalom reformjára vonatkozó tanításai legszűkebb környezetén túl is ismertek lehettek.

A korszak nemzetfelfogásának és nemzeti önszemléletének egyik igen meghatározó variánsát látom Medgyesi írásaiból kibonthatónak, melynek tartalmát a nemzet fogalma körül kialakult/kialakított metaforák és metaforaszerű kijelentések elemzésével fejtem ki.

³¹² Medgyesi-recepció történetét lásd az I. fejezetben.

IV.2. Metafora-értelmezések, metaforák

Nem tekinthetem át a metafora több évszázados történetét,³¹³ inkább csak néhány lényegi vonását emelem ki, amelyet a későbbiekben hasznosítani tudok. Az áttekintést nagyban nehezítené az is, hogy a metaforával foglalkozó számos társdiszciplínán belül (filozófia, pszichológia, nyelvészet, stb.) sem beszélhetünk egységes, de sokszor még egymáshoz közeledő álláspontokról sem. Nincs különben ez az irodalomtudomány esetében sem: „A metaforák elméleti megközelítését az irodalomtudomány Balkánjának is nevezhetnénk.”³¹⁴ Csak szemrevételezésük a már-már közhelyesnek ható szent ágostoni gondolatot³¹⁵ erősítette fel, így jutván arra a legkézenfekvőbb megoldásra, hogy – az előző fejezetek gyakorlatához igazodva – ezúttal is a vizsgálat tárgyául kiválasztott szöveganyag formálja elemzői magatartásomat. De nem a 17. századi metafora-elméletek alapján keresek valamiféle egyezést a korabeli szerzők metafora-alkotásának gyakorlata között, tehát nem arra figyelek, hogy mennyire volt összhangban a korabeli praeceptum irodalom elméleti alapvetése a szerzői gyakorlattal. Annak ellenére, hogy Medgyesinek legalább két olyan megnyilatkozásáról tudok, amely tropológiája elméleti megnyilatkozásának is tekinthető, mégsem azt keresem, hogy Medgyesi mit érthetett metaforán, amikor a nemzettel kapcsolatos metaforákat írt.³¹⁶ Sokkal inkább érdekel az, hogy mit fed a különféle metaforikus szerkezetekben használt nemzet szó jelentése, ezt a jelentést strukturáló különféle metaforák miért éppen azok, amelyek, és nem másak, illetve mi motiválja ezeknek a metaforikus jelentéseknek a használatát. Ha a nemzet-metaforák szerveződésének logikai, szemantikai, valamint retorikai hátterét feltárjuk, a nemzet fogalmának jelentéstartalmaihoz juthatunk el.

³¹³ A metafora történetének, Arisztotelésztől a kognitív nyelvészeti szempontú megközelítésig igen jó összefoglalását nyújtja a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, UEDING, Gert, hrsg., Tübingen, metafora-címzeve (5. kötet, 1099–1083 old.).

³¹⁴ Douwe DRAAISMA, *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Bp., 2002, 17.

³¹⁵ „Mi is tehát a metafora? Amíg senki se kérdezi, addig tudom, de ha a kérdezőnek meg akarom magyarázni, akkor már nem tudom.”

³¹⁶ „a' Képebeli tudjuc annyiban, nem a' fő, nem az első. Az Ország Gyűlése Országnac mondati, noha a' deréc Ország otthonn vagyon” (Isteni és Istenes Synat, 25.); „Meg-térés: mely hasonlatosság szerint valo szollás, vétetett az Uton-járók állapotjokból, kik ha utjokban el-tévelyednec, vissza térnec, s' mennec, míg az igaz utat fel-találjác. Görög nyelven az idvességes Meg-térés Metonaianak neveztetik, mely annyi mintha mondanád, *elme által változtatás*. Innen az Írásban az eő nevei igaz és valóságos, s' még pedig felette igen nagy változást jelentenec. *Ezechielnél kösziv el-vételnec*, és *hus sziv adásnac*, hivattatic [Ezech. 36, 26]: az 51-dic Soltárban *tiszta sziv teremtnec* [Ps. 51, 12], melyhez képest Pál Apostol, a' meg-tért embert *új teremtetett állatnac* [2. Cor. 5, 17] nevezi: a' Meg-térést penig *ó ember le-vetkezésének és új ember felöltöztetésének* [Eph. 4, 22–24]. Mellyec mind derék nagy változást tésznek” (Istenhez való igaz Meg-térés, 33.) Mindazonáltal, hogy – mint látni fogjuk – a Medgyesinek a „képebeli”-ről, valamint „elme által változtatás”-ról szóló mondatai nagyon is összhangba hozhatóak a metaforának azzal az értelmezésével, amelyre az alábbiakban sor kerül, mégsem vonom itt be az elemzésbe. Azért nem, mert ezek a megnyilatkozások egészen más mélységeket is megnyitnak, hiszen olyan teológiai tropológia felállításának a lehetőségét rejtik magukban, amelynek feltárására jelen keretek között nem vállalkozhatom. Ezért az észrevételért Oláh Szabolcsnak tartozom köszönettel.

Mindez pedig azért tarom lehetségesnek, mert úgy látom, hogy a metafora-használatban szerzőjük világának legfontosabb mozgásai fedezhetők fel. Ennek az alapvetésnek megfelelően keresem ezeknek a metaforáknak a megértéséhez, elemzéséhez a legalkalmazhatóbb metafora-elméleteket.

Az „átvitt”, a „képes” beszéd művészetének kérdése már az ókorban is központi problémája volt a retorikáknak, poétikáknak, tehát elsősorban az irodalmi nyelvhasználatához kötődött. Arisztotelész óta úgy tudjuk, hogy a metafora a hasonlat egy formája: „a hasonlat is metafora, csak egy kicsit különbözik tőle”, „a hasonlatok olyan metaforák, amelyek kifejtésre szorulnak”.³¹⁷ A hasonlóságon Arisztotelész elsősorban értelmi hasonlóságot ért, mert „mint a metafora első leírója, elsősorban filozófiai alapon kívánta megragadni”,³¹⁸ ugyanakkor hangsúlyozza a metafora stiláris kiaknázhatóságát is, az érzelmek felgyújtásában és az etikai nevelésben való használhatóságát.³¹⁹ Arisztotelész az analógiával is rokonságba hozza a metaforát, és figyelmeztet arra, hogy az azonos nemű terminusok kölcsönös viszonyát ez esetben mindig be kell tartani.³²⁰ Az „átvitel elméletével” Arisztotelész a metaforának olyan meghatározását fogalmazta meg, amely minden későbbi retorikában megtalálható: a metafora lényege eszerint „a szó más jelentésre való áttétele” vagy „a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy a fajról a fajra, vagy pedig analógia alapján”.³²¹ A „jó metafora” használata szerinte „a hasonló vonások felismerésén alapul”,³²² és nem feltétlenül a beszéd díszességét szolgálja, hiszen a köznapi beszédnek is lényeges eleme. Arisztotelész óta minden metaforával kapcsolatos elmélet hangsúlyozza, hogy a metaforára ott és akkor van szükség, amikor a köznyelvnek egy bizonyos dologra nincs szava.³²³ A metafora mint átvitel-meghatározás jelzi azt is, hogy nem alárendeltséget fejez ki, hanem a „másként mondás”, a „szem eleiben hozás” eszközéként értik. Vagyis Arisztotelész „szándékosan nem a hasonlat a segítségével magyarázza meg a metafora mibenlétét, hanem a hasonlatot magyarázza a metaforán keresztül”.³²⁴ Ebben ragadható meg Arisztotelész metafora-értelmezésének azon egyedi vonása, amelyben különbözik az összes őt követő latin retorikáktól: a metafora nem lerövidített hasonlat, hanem ellenkezőleg, „a hasonlat valójában kifejtett metaforának

³¹⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Retorika*, Bp., 1999, 146–147.

³¹⁸ ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek*, Bp., 1998, 62.

³¹⁹ Vö. ADAMIK, *u.o.*

³²⁰ *Uo.*

³²¹ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, Bp., 1994, 39.

³²² *Uo.*, 44.

³²³ „Seit Aristoteles wird formelhaft wiederholt, daß die M. gerade auch dann notwendig ist, wenn in der Umgangssprache für eine bestimmte Sache kein Wort vorhanden ist.” *Uo.*, 1103.

³²⁴ Paul RICOEUR, *Az élő metafora*, Bp., 2006., 41.

tekintendő”.³²⁵ Nem lényegtelen különbség ez, hiszen éppen a retorika, a tropológia és a gondolkodás viszonyának lényegi kérdését érinti. Az alakzat pusztán stiláris eszközként való kezelése nagyjából Quintilianusnál kezdődik, a retorikának tropológiára való lecsupaszítása a 18. században megszülető stilisztikához vezet.

A latin retorikák tehát a metafora tárgyalásakor már nagyrészt a stilisztikai-retorikai használhatóságra helyezik a hangsúlyt, elhagyva belőle azt a filozófia és logikai – ismeretelméleti és kognitív – alapozást, amely Arisztotelésznél megtalálható. A metafora így a latin retorikák nagy részében az *amplificatio* és az *ornatus* eszköze, és az analógiával sokszor összemosva, a névátvitel, a *translatio* együttes alakzataival közösen tárgyalják.³²⁶ Cicero a névátvitelt a hasonlóság alapján definiálja, használatát egyrészt a díszítés szándékával, valamint a nyelv fogyatékoságával magyarázza.³²⁷ Az *Orator*ban kifejtett retorikai elméletéből világosan mutatja, hogy a retorika fő területét számára az *elocutio* jelenti, vagyis a „tökéletes szónok tökéletessége a stílusban van”,³²⁸ ez is jelzi a retorikának azt a státusváltását, amely az arisztotelészi filozófiai alapozású retorika stíluselméletté való átfarmálásához vezetett.

Quintilianus az analógia – és vele együtt a metafora – központi helyét hangsúlyozza a trópusok közt, Arisztoteléstől átveszi az „átvitel elméletét”, és a hasonlat alapján, „rövidített hasonlatként”, a szóképek leggyakoribbja és legszebbjeként határozza meg a metaforát.³²⁹ A metafora használatát egyrészt a szükségességgel,³³⁰ másrészt a világosságra, szépségre való törekvéssel magyarázza.³³¹

Az ókori retorikák rövid és nagyon vázlatos áttekintéséből is látható, hogy Arisztotelészt kivéve a metaforának elsődlegesen stilisztikai funkcióját hangsúlyozzák, a „másként mondáson” elsősorban a beszéd díszességét értik. A metafora-alkotással előidézett

³²⁵ *Uo.*, 44.

³²⁶ Első elméleti kifejtése, a terminus technicus megalkotása Cornificiusnál, a *Rhetorica ad Herennium* feltételezett szerzőjénél.

³²⁷ CICERO, *A szónok*, Bp., 1987, 231.

³²⁸ ADAMIK, 1998, 127.

³²⁹ „Azzal kezdjük, tehát, amely a leggyakoribb és messze a legszebb, *névátvitel*nek nevezem, görögül pedig metaforának mondják.”; „Lényegében azonban a metafora rövidebb hasonlat; abban különbözik tőle, hogy az hasonló ahhoz a dologhoz, amit ki akarunk fejteni, ezt viszont helyette mondjuk.” QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, Pozsony, 2008, 547, 548. Ugyanitt hangsúlyozza azt is, hogy a metafora annyira „természetes” trópus, hogy használata nem kizárólag a műveltek körében jellemző. Az allegória és a metafora rokonságának kifejtésekor újra a hétköznapi beszédben való jól alkalmazhatóságukat és jelenlétüket emeli ki: a rejtett értelem, a homályos kapcsolatok megvilágítására alkalmasságukat.

³³⁰ Szükségességen általában azt értik az ókori retorikusok, amikor egy dologra nincs a nyelvben megfelelő szó, ilyenkor egy másik dolog nevét használják rá. A két dolog között formai, tartalmi hasonlóság kell legyen ahhoz, hogy a névátvitel lehetséges legyen.

³³¹ *Uo.* 547.

szemantikai változás logikájának kiaknázása sokszor fedve maradt az értelmi, logikai dimenzió, amely majd a modern metafora-elméletekben kap központi szerepet.³³² Három mozzanatot ragadok ki az ókoriak elméleteiből: 1. a metafora hasonlóságon alapszik; 2. a nyelv tökéletlensége miatt (is) alkotunk metaforát, olyankor, ha egy dolognak nincs neve a nyelvben; 3. a metafora nem(csak) a költői beszéd sajátja, prózában igen jól alkalmazható szóalakzat, sőt a köznapi beszédben is gyakran használatos. A nyelvi hiány és a díszítés eszköze, mint a metafora lényegi funkcióját említik a kora újkori szerzők is. Emanuele Tesauro pl. így értekezik róla: „A metafora [...] segítségére jő a nyelv szegénységének, és midőn a megfelelő szó hiányzik, szükségből az átvitt értelemmel segít, mint például, ha ezt akarnád mondani saját szóval: *A szőlővesszők gyöngyöznek*, vagy *A nap fényt áraszt*, nem volnál képes. Jól figyelte meg Cicero, hogy a metafora öltözethez hasonlít, amelyet szükségből találtak ki, de gálára is való.”³³³

Az ehhez hasonló megnyilatkozások további sorolása helyett inkább arra kérdezek rá, hogy a nyelvi hiánypótlás funkciójának betöltésekor mennyire kíván ez összetettebb mentális műveleteket az egyszerű hasonlóság felismerésén kívül. Vagyis van-e összefüggés a metaforákkal való beszéd, a metafora-alkotás és a gondolkodás között, és ha van, akkor mivel tudunk meg többet a gondolkodás mechanizmusával, a világlátás természetével kapcsolatban. Nyilván nem véletlen a kérdésfeltevés, világos, hogy igen is van összefüggés, és ennek az összefüggésnek a lényegére, működésének logikájára a modern nyelvelméletekben találtam választ. A metaforát először mint nyelvi és nem stilisztikai kérdést a 19. századi nyelvelméletek tárgyalták.³³⁴ Ezekről a nyelv és a kognitív folyamatok szoros összefüggéséig természetesen számos elmélet született. Azt, hogy a metaforának stilisztikai behatároltságával szakítani kell, már 1910-ben megfogalmazta Csűry Bálint: „A metaforát újból kell

³³² A retorika történetét a metafora szempontjából, a szofistáktól a XIX. századig Ricoeur hat pontban foglalja össze, kimutatva így, hogy a metaforának elsődlegesen díszítőelem-funkciót szántak, a szemantikai újítás lehetőségét nem mérték fel benne. Vö. Paul RICOEUR, *Bibliai hermeneutika*, Bp., 1995, 91.

³³³ Emanuele TESAURO, *Arisztotelészi messzelátó=A barokk*, szerk. BÁN Imre, Bp., 1962, 166–168.

³³⁴ Az írásmagyarázat során a metaforával természetesen a keresztény retorikák, az egyházatyák is sokat foglalkoztak; a kora újkori retorikák közül a Ramusé volt az, amely szakított az ókori hagyománnyal és a középkori bibliaértelmezéssel, egészen újszerű rendszerezést teremtve. Éppen a retorika újfajta szemléletmódjából következően a metaforát is más módon definiálja: eszerint a metafora a négy trópus (metonímia, ironia, metafora, szinekdoché) egyike, hasonlatosságon alapuló szóátvitel, és mint minden tropikus beszéd, olyan tartalmi változást idéz elő, amely a szóban megy végbe (HWdR, 1124.). Antik és kora újkori összehasonlító metaforaelemzéshez l. Klaus Weimar tanulmányát, aki a kora újkori metafora-használat filozófiai, poétikai és hermeneutikai perspektíváit néhány kiemelt metafora előfordulásain keresztül vizsgálja, főleg a praeceptum-irodalomra támaszkodva. Klaus WEIMAR, *Von barocken Sinn der Metapher* = MLN, 1990, 105/3, 453–471. Ezúttal azért nem tudunk kitérni ezekre a metaforaértelmezésekre, mert egyrészt parttalanná válna gondolatmenetünk, másrészt pedig a metaforának olyan elméletét keressük, amely a jelenséget inkább létrejötté logikája felől közelíti meg, nem a stílus, hanem a nyelv kérdéseként kezeli.

értékelünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt vagy talán félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem pusztán díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike a beszédben.”³³⁵

A kognitív grammatika volt az a nyelvészeti irány, amely a metaforát nem csupán nyelvi jelenséggént tárgyalja, nem (irodalmi) fikciós tevékenységet lát benne, hanem a gondolkodás és a megismeréshez eszközként, a hétköznapi nyelv sajátjaként érti: „A fogalmak, amelyek gondolkodásunkat vezérlik, nem csak az értelemhez tartoznak. Mindennapi cselekedeteinket is vezérlik, a legköznapibb részletekig menően. Fogalmaink strukturálják azt, amit észlelünk, azt, hogy miként boldogulunk a világban, és miként viszonyulunk más emberekhez. Tehát fogalmi rendszerünk központi szerepet játszik a mindennapi realitások meghatározásában. Ha igazunk van abban, hogy fogalmi rendszerünk jórészt metaforikus, akkor a mód, ahogyan gondolkodunk, ahogyan megismerünk valamit, és amit mindennap cselekszünk igenis összefügg a metaforával”.³³⁶ Ez az elmélet tehát nem azt kívánja megmagyarázni, hogy mit értsünk metaforán, ez hogyan viszonyul a többi alakzathoz, milyen hierarchikus rend állítható fel közöttük, hanem a környező világ nyelvi reprezentációinak tekinti és működésének logikájára mutat rá. Vizsgálatom szempontjából ezért igen használhatónak bizonyult a kognitív nyelvészet strukturális metafora-elmélete és terminológiája. Ez a metafora-fogalom részben fedi másrészt pedig kiegészíti, pontosabban hatáskörét kiterjeszti a retorikákban tárgyalt metafora-fogalomnak, megalkotása a Lakoff–Johnson szerzőpáros nevéhez fűződik. Ők strukturális metaforának azokat az eseteket nevezik „amelyekben valamely fogalom egy másiknak a terminusai révén strukturálódik metaforikusan”.³³⁷ Hasonlóság szükséges ahhoz, hogy strukturális metafora létrejöhessen, még akkor is, ha ez a hasonlóság inkább a két dolog tulajdonságai, belső szerkezete közti hasonlóságot jelenti. Ennél még többet fed a fogalomnak az az értelmezése, ahogyan azt Szilágyi N. Sándor használja: ő ezt a hasonlóságot a két dolog közötti „közös észlelési feltételnek” nevezi, melyeknek a strukturális metafora szerveződéséhez nem kell ezeknek

³³⁵ CSÜRY Bálint, *Az ige*, Bp., 1910, 48.

³³⁶ Idézi saját fordításában FAZAKAS Emese, *A fel, le és alá igekötők használati köre az ómagyar kortól napjainkig*, Kolozsvár, 2007, 11. Ugyanitt az idézet eredetije is: „The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do everyday is very much a matter of metaphor” (LAKOFF–JOHNSON 1980, 3).

³³⁷ SZILÁGYI N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Kolozsvár, 1996, 53. Nem térek ki Lakoffék két másik metafora-kategóriájára, a tér- és az ontológiai metaforára, későbbi írásukban már ők is lényegtelennek tartják a hármas felosztást. Vö. SZILÁGYI, *uo.*

mindenben egyezőnek lenniük: Ezért „lappangó metaforának” is hívja, mert mint olyan sokszor nem is jelenik meg a nyelvben, viszont számos kifejezést csak az ilyen metaforák segítségével tudunk megmagyarázni.³³⁸ Szilágyi a metaforát még inkább a kognitív struktúrák felől közelíti meg, nyelvi szintű vizsgálatuk pedig ebből a perspektívából történik. Mivel mindenek előtt kognitív szinten észleljük a dolgok közös vonásait, ezeket vetítjük nyelvi szintre (is): vagyis a metafora a kognitív folyamatoknak az a sajátossága, amely nyelvi szinten (is) kitapintható. (Azért *is*, mert a későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy a nyelvi kifejezésen túl legalább ennyire fontos következménye lehet az érzelmi viszonyulás irányítása a metaforikusan használt dologgal szemben.)

Az előbbi elméletekben azt láthattuk, hogy a metafora egyik legfontosabb funkciójának a nyelvi hiány betöltését tekintették. Ha viszont kognitív szemszögből közelítünk a metaforához, akkor azt láthatjuk, hogy a strukturális metaforát nem elsősorban a nyelvi hiány betöltésének igénye hívja létre, annak ellenére, hogy ekkor is valamiféle kiegészítő/pótló/helyettesítő igénnyel kell számolnunk. A strukturális metaforák létrehozásakor nem arról van szó, hogy az egyik dolognak ne lenne neve és egy másik dolog nevét ruháznánk rá, mint pl. az *egér* szó metaforikus jelentése – a számítógép billentyűzetéhez tartozó eszköz – esetében. A strukturális metaforában mindkét dolognak megvan a maga neve, mely meg is marad; a kapcsolat megteremtésére köztük azért van szükség, hogy „egy világosan körvonalazott belső szerkezetű fogalommal” „egy másik, kevésbé világos belső szerkezetű fogalmat” strukturáljunk,³³⁹ vagyis érthetőbbé, érzékeink számára megfoghatóbbá tegyük. Ennek következtében a metaforizált fogalomnak azok az aspektusai kerülnek előtérbe, amelyek az őt metaforizáló fogalom sajátjai. Ez pedig a viselkedésünkben, a hozzáállásunkban is változást idéz elő: annak megfelelően kezdünk viselkedni a fogalommal szemben, ahogy azt a metafora sugallja.³⁴⁰ Különösen az elvont fogalmak esetében jellemző ez az eljárás: „Az elvont fogalmak – melyeket érzéki tapasztalás útján nem is tudunk megragadni – nincs élesen körvonalazott belső szerkezetük; az ilyen fogalom a belső

³³⁸ Uo.54.

³³⁹ CZIER Andrea, *A nemzet szó szemantikája a magyar nyelvben*. 1995. Szakdolgozat, kézirat, 10.

³⁴⁰ Lakoff–Johnson ennek szemléltetésére a vita-háború metaforát elemzi (a rengeteg idézett példából csak egyet emelek ki: *szócsata*). Ismertetését lásd. CZIER, *i. m.* 9–10, vagy SZILÁGYI, 1996, 57.

szerkezetet a metafora útján »kapja«.³⁴¹ Lévéen a nemzet is ilyen elvont fogalom, ezen elméleti keretek között talán közelebb jutunk megértéséhez.³⁴²

IV.3. Medgyesi nemzete és nemzetmetaforái – a számbavétel szempontjai

Ha azt akarjuk megtudni, hogy egy-egy korszakban, egy szerző, vagy egy csoport mit értett a nemzet fogalmán, nyilvánvalóan azt kell megnézni, mit és hogyan beszéltek róla. A nemzet fogalma nem állandó valami, hanem azt jelenti, amit egy adott korszakban gondoltak róla, ahogyan beszéltek róla, vagyis azt, amit annak a közösségnek a számára jelent. Hosszas elméleti kutakodás után arra kellett jutnom, hogy a választ csakis maguktól a források szerzőitől, a „beszélőktől” tudhatjuk meg. Azt pedig, hogy éppen miért beszélnek róla úgy, ahogyan beszélnek mindig szorosan összefügg azokkal a tapasztalatokkal, melyek a vele kapcsolatba hozott fogalmakat, a felfedezett hasonlóságok természetét meghatározza: „A nemzet ugyanis egy *mondva csinált* dolog, akár maga a nyelv is. [...] És mert ilyen értelemben még az eredetnél is igazabb, hogy »nyelvében él a nemzet«, a *nemzet* szó jelentésének éppen ilyen strukturálódása befolyásolni tudja magát a nemzethez való viszonyulást is.”³⁴³

Fentebb vázoltam már, hogy melyek a történelem – a múlt, a jelen és a jövő látását egyaránt felölelő – felfogásának jellemzői a 17. században, most tehát azt vizsgálom, hogy ez hogyan mutatkozik meg a nemzet fogalom jelentésében. Ez pedig azért is indokolt lehet, mert ennek a kora újkori nemzettudatnak legalább három rétegével már előljáróban is számolhatunk: egyrészt tehát – és a szakirodalom elsősorban ezt említi – *hungarus-tudat*, másrészt *magyarság-tudat* – a közös hazát és nyelvet szokták ez alatt érteni –, sőt a 17. század második felétől, már Szalárdi, de különösen Cserei műveiben *transzilván-tudattal* is számolni kell. Nyilvánvalóan más és más tartalmakat fed a nemzettudatnak ez a három változata, és mégis, több esetben nem dönthető el egyszerűen, hogy melyikről is van éppen szó.

Medgyesi nemzetének metaforikus jelentései számbavétele során több kérdés is felmerült. Elsőként mindjárt az, hogy mi tekinthető metaforának. Mert ahány elmélet,

³⁴¹ CZIER, *uo.*

³⁴² Szilágyi N. Sándor éppen a „nemzet mint ember” strukturális metaforát hozza fel példának, ezt elemezve mutatja ki a metaforikus konceptualizáció működését az elvont fogalom esetében. L. SZILÁGYI, 1996, 54–57.

³⁴³ *Uo.*, 56.

annyiféleképpen értelmezi a metaforát, és annyiféleképpen határozza meg a helyét a többi trópushoz képest, így jutottam arra, hogy nemcsak vizsgálándó metaforák elemzéséhez kell megtalálnom a legadekvátabb elméleti háttérrel, hanem magának a vizsgálati anyagnak az összeállításában is ez kell iránymutató legyen. A vizsgálándó szöveganyag nyilván nagy mértékben behatárolta, hogy értelmezése milyen elméleti keretbe „tűr meg”. A stilisztikai számbavétel nemcsak azért hiányzik, mert meggyőződésem, hogy a metafora nem eltérés a nyelv „normális” működéséhez képest. Hanem azért is, a vizsgált szövegek éppen erről győztek meg, hogy a metafora annyira a nyelv mélyrétegéhez tartozik, hogy „lappangó” voltának felismerése nem történhet meg, ha csak a stilisztikai értelemben vett „eltérés”-re figyelünk. Amikor viszont a metaforikus konceptualizáció logikáját kívánjuk megfejteni, ez nem lehet anélkül, hogy annak a korszaknak a kultúrájára, eseményeire is ne figyelnénk, amelyben a szövegek születtek. Ez pedig egyértelműen arra vezet, hogy ezeket a metaforikus képződményeket a diskurzus szintjén kell vizsgálni. Ricoeur metaforaelméletének egyik legfontosabb következtetése, hogy a metaforát nem a szintagma, hanem a mondat szintjén kell analizálni, hiszen a mondat tekinthető „annak a kontextuális környezetnek, amelyben az értelemváltozás egyáltalán végbemehet”,³⁴⁴ éppen mert a metafora esetében „nem a szavak egyszerű eltolásáról, hanem gondolatok közötti cserekereskedelemeiről, azaz kontextusok közötti tranzakcióról beszélhetünk inkább”.³⁴⁵ Ricoeur elméletének hatására még nagyobb súllyal merült fel a kérdés, hogy hol húzhatók meg a metaforikus szerkezetek határai, és világossá vált, hogy nem tudok egy, a tankönyvek példaanyagához hasonló, szintagmán alapuló példatárat összeállítani. Elsősorban azért, mert a kontextus ismerete nélkül, az abból kiragadott metaforikusnak ítélt részleteket esetleg ma már nem is érzünk metaforikusnak (vagyis *halott metaforák*), és azért is, mert esetenként ugyan érzékelhetjük, hogy túlmutat ugyan a denotatív jelentésen, ám tájékozódás kulcsát, a logikai kapcsolódás irányát elzárjuk a kontextus eltakarásával. Anélkül, hogy partalanná válna a vizsgálándó szöveganyag, annyit emeltem be a kontextusból, amennyi a metaforával létrehozott kép pszichológiai konnotációinak felismeréséhez szükséges.³⁴⁶ Természetesen szubjektív eljárás ez, viszont a

³⁴⁴ RICOEUR, 2006, 101.

³⁴⁵ *Uo.*, 123.

³⁴⁶ Arisztotelészről kezdve a metafora alapvető funkciójának tartották a láttatás, szem eleiben tárás. Ricoeur a „-nak látni” Wittgenstientől eredő fogalommal fejezi ezt ki, számára ez egy aktus, amely „félíg gondolat, félíg tapasztalat”, soha nem szabad, hanem kötött pszichológiai konnotáció eredménye, mert a „-nak látni» irányítja a képzőt, ez szabályozza az ikonikus kibontakozást”. Vö. RICOEUR, 2006, 314–315. A metafora ikonikus tulajdonságaira nem térek ki, bár hasznosítható is lehetne, de eltérít a választott elemzési módszertől.

láttatáshoz szükséges konnotációk kötöttek, így a metaforikus mondat határai is bejelölhetők, és a kontextus sem változik szövegegységről szövegegységre, lévén egy szerző írásairól szó.

Az itt idézett példaanyagot több esetben is érheti az a kritika, hogy egyes példák sokkal inkább tekinthetők metonímiának, szinesztéziának, vagy valamilyen más trópusnak, nem pedig metaforának. Nemcsak azért nem az alakzattan felől közelítem meg a metafora fogalmát, mert elriaszt a trópusok osztályozása és hierarchikus viszonyainak megállapítása körüli nagy bonyodalom, hanem mert a metaforát *átviteli elv*nek tekintem, ami akkor léphet működésbe, amikor megvan a megfelelő *észlelési háttér* ahhoz, hogy a nemzet fogalma más – esetünkben, mint látni fogjuk, főleg az ember és az épület – fogalmak belső struktúrája segítségével ragadtassék meg.

IV.3.1. A nemzet fogalmi jelentései

Amikor Medgyesi olyan kifejezéseit gyűjtöttem össze, amelyekben szerepel a nemzet szó, hamarosan szembe találtam magam a terminológiai zűrzavarral. Ez pedig nem egyszerűen azért állott elő, mert a 17. században a nemzet szónak nem volt meg az a fajta fogalmi jelentése, amelyről a 18. századtól úgy tudjuk, hogy megvan. Az eligazodás megkönnyítéséért szögletes zárójelbe írom a kontextusból megértett latin terminust, Szenczi szótára alapján.³⁴⁷

A nemzet szót Medgyesi többféle kontextusban és jelentésben használja, természetesen nem mindig metaforikus jelentéssel felruházva, vagy pedig más, például metonimikus szerkezetekben. Egyik ilyen eset, amikor a nemzet szó jelentése az, amit – sokak szerint – elsődlegesen fedett is a korban: vagyis a nemesi nemzet-fogalom, amikor tehát a nemzeten a nemesek rendjét, vagyis az ország képviselőit érti. Egyetlen ilyen példával találkoztam: „A’ Magyarok-is meg egyveledtec sok más nemzetségeckel: mint *Szászockal*, az elébb említett *Oláhockal*, *Rácsockal*, *Oroszockal*, *Tótockal*, *Horvátockal*, *Székelyekckel*,³⁴⁸ kiket Hunnusok Maradékinac hisznek lenni, és mind ez oráig, a’ Magyaroktól külön-valo Nemzetnek-is iratjác s’ vallyác magokat az országos nevezetekben s’ levelekben, *három nemzetnec* [gens], Magyarnac, Székelynec, és Szásznac neve alat szokván azokat ki-adni.” (Sok Jajjok; Elöl-Járó Beszéd, 2v–3r) Ez tehát a „hivatalos” nemzet-fogalom, és igencsak feltűnő, hogy a majdnem

³⁴⁷ SZENCZI Molnár Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604 (MTA Irodalomtudományi Int., Bp 1990)

³⁴⁸ A dőlt betűs kiemelés a Medgyesi kiemélése, a vastagított az enyém. A Medgyesi idézetekben az általam kiemelendőkre ezzel a móddal élek.

nyolcvan példamondatból egyetlen helyen szerepel. Medgyesi nemzet-fogalmának ezt a tartalmát így itt le is zárhatjuk.

Egy másik példa azt mutatja, ahogyan a „magyar nemzet” az „országot” jelenti: „Nem lehet magamat tovább tartoztatnom, hirtelen itt szavamat rejád fordítom, oh **nyomorult Magyar nemzetben** [patria] **letelepedett Isten nyája!**” (Negyedik Jajj, 11–12.) A nemzet jelentése ritkán fejezhető ki ennyire pontosan egy latin terminussal. A nemzetnek más jelentéstartalmaira (mint pl. nemzetség, nép, magyarság) a metaforák elemzése során térek majd ki.

A nemzet szó Medgyesinél sokszor szinonim, de részben mindenképpen fedi a haza, a nép szavakat, és sokszor ezek úgy szerepelnek, hogy a nemzet szó nincs is a szövegkörnyezetben. Ezért az olyan kifejezéseket is összegyűjtöttem, amelyekben a szinonim fogalomkezelés következtében a nemzet szóról is megtudhatunk valamit. Nemcsak azért tartom tehát fontosnak, hogy releváns esetekben ezekre a szavakra is kitérjek, mert a nemzet szóhoz hasonlóan strukturálódna, hanem azért, mert a nemzettudat olyan összetevőire, mint az etnikai tudat, eredettudat, vallási hovatartozás, patriotizmus világítanak rá, amelyek nélkül hiányos maradna a nemzet szó tartalma.

IV.3.2. A nemzet mint élő organizmus

A nemzet élő organizmusként való elgondolása – és itt elsősorban a nemzet-ember struktúrára gondolok – olyannyira régi és közkeletűvé vált elképzelés, hogy sokszor nem is érezzük metaforának, amikor valaki a nemzetről, mint egy emberről beszél. A nemzet organikus szemlélete természetesen már az ókoriaknál is megvolt, és manapság is szívósan tovább él. Egészen természetes dolog ez, és semmi különös nincs abban, hogy Medgyesi a nemzetről elsősorban mint egy emberről tudott beszélni, hiszem „Nyelvünk eredendően nem arra van kitalálva, hogy olyan absztraktumokról beszéljünk vele, mint amilyen a nemzet, hanem hogy olyan reálisan létező, legtöbbször vizuálisan megtapasztható dolgokról szóljon, mint a piruló galóca.”³⁴⁹

Az organikus szemlélet értelmében elsősorban az emberrel hozzák kapcsolatba a nemzetet, de igen gyakori az is, amikor valamilyen állat struktúráját viszik át a nemzet szóra. Szilágyi N. Sándor éppen ezért javasolja, hogy találóbb *zoomorfizmus*ról, mint

³⁴⁹ SZILÁGYI, *Nyelvében él a nemzet* = *Regio*, 2002/4, 166.

antropomorfizmusról beszélni.³⁵⁰ Ezekhez hasonló az is, mikor a növények „tulajdonságait” visszük át a nemzetre: „Az Tündöklő BETLEN *Familia*, ki alat **ki tépődött szárn’ad** [a hazának] **nőjni kezdet** vala, mel’ hamar **el en’eszék.**” (Rákóczi Zsigmond felett, 55); „**Virágzó Nemzetség** [gens] vala” (Bethlen István felett, 74); „**Nemzetünknek** [natio, gens] leg-nagyobb része sőt **virága, dicsősége**” (Ötödik Jajj, 2. préd., 46). A Medgyesinél ezzel kapcsolatosan előforduló példákat akkor is érdemesnek tartom idézni, ha nem kizárólag a nemzetre, hanem a (hasonlóan elvont értelmű) hazára, vagy a sokszor kétes értelmű nemzetségre vonatkoznak is. A nemzet/haza/nemzetség állapotát, valamint változásait Medgyesi a felfedezett hasonlóságok alapján ragadja meg. Az első esetben nyilvánvalóan a szabadságvesztésre, korlátozottságra utal, a második két eset „növényi” utalása szintén nem kíván különösebb magyarázatot. Annyit mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a „virágzó”, „virág” szavak esetében – a nemzettel, nemzetséggel összekapcsolva – tünetszerű az, ahogyan ezek csakis múlt időben levő kifejezésekben fordulnak elő.

Medgyesinél egyik leggyakoribb metafora az, amikor a nemzetnek, akárcsak az embernek *teste, testrészei* vannak: „kön’ hullatásokat Nagyságod törölheti el, meg-keseredett **Nemzetünknek** [natio, populus] **szeméről.**” (Hármas Jajj, A2); „Gondolkodoban ejthetne ez Elmélkedés téged, magad feledett czondorlott szegény **Magyar Nemzet** [natio, populus]! **ha szemeidet be nem huntad, füleidet bé nem dugtad, s’ lelked neki nem kövéredet volna** (...) hanem hiszem **fejeden is telék** a’ sok profetia,” (Istenhez való igaz megtérés, 27); „ezer esztendőben fordult (...) miulta Nemzetünk Pannoniában derék és végképpen meg telepedet: (...) Első László Király idejében, kezde a’ kegyetlen Török Nemzet [natio] **nyakunkra** ülni, (...)” (Hatodik Jajj, 4); „a’ **Magyar Nemzetnek** [natio, populus] **mind két fülét** bé-töltötte, e’nek hírével” (Dialogus, 4v).

Teste pedig nemcsak a nemzetnek, hanem hozzá hasonlóan a hazának is van: „S’ az a’ nagy Isten csudája, hogy még-is nem veszi eszében magát [**Magyarország** – patria, natio, populus], hanem **mind két fülire bátran aluszc, öröl, vigad, vendégeskedic, tombol**, mintha semmi gondja nem volna.” (Sok Jajjok, 3); „Szegény el-romlott, s’ ha Isten nem könyörül, annál-is inkább el-romlandó **ERDELY, meg-neveled** vala hiszem sok szép ifju népidet **kebeledben**” (Ötödik Jajj, 2. préd., 37); vagy ahogyan I. Rákóczi György felett mondott beszédében nevezi az elhunyt fejedelmet: „Tenéked, keserű változások alat **n’egő**

³⁵⁰ „Zoomorfizmusnak fogjuk nevezni, nem pedig antropomorfizmusnak. Ha antropomorfizmusnak hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokszorta többen vannak, mint mi emberek.” SZILÁGYI, 1996, 86.

n'omorult Haza, talán nem-is fontolod, *Fejed ékes Coronája esett-el*,³⁵¹ sőt a'ki **saját édes fejed vala**.” (I. Rákóczi György felett, 8)

Mint ahogyan teste, testrészei vannak a nemzetnek, úgy különféle cselekedetekre is képes: „még vigan laktanak, mint im e' mi maga feledett, és **végső romlására vigasággal s-tombolva közelítő nemzetünkben-is** [natio, populus] nagy sokan.” (Joseph Romlása, 13–14); vagy a már idézett Sok Jajjokbeli helyen is (Sok Jajjok 3); „**Gondolkodban ejthetne ez** Elmélkedés téged, magad feledett czondorlott szegény **Magyar Nemzet** [natio, populus]!” (Istenhez való igaz megtérés, 35) – vagyis a nemzet gondolkozhatna is, ha akarna, akárcsak a haza, Erdély, is kifejthet „intellektuális” tevékenységet: „Mert valahova **gondolkodtál szegen' ERDÉL'**,” (I. Rákóczi György felett, 6); „n'egő n'omorult **Haza**, talán **nem-is fontolod**,” (u.o., 8); „forgó szegén' szerencsétlen **Haza, ERDÉL' s'-egész MAG'AR NEP**, hog' itt meg-bötsülhetetlen **nag' kárvalásodrol gondolkodjál**,” (u.o., 30). A cselekvést, tevékenységet meg is tagadhatja a nemzet, ezt pedig nyilván bűnként rója fel neki Medgyesi: „ez a' **tanulni nem akaro Nemzet** [natio, populus]” (Rohogó Tűz, 32) (a hasonló kifejezésekre az erkölcsi-etikai jellemzőknél még visszatérünk).

A példákat talán nem is szükséges értelmezni, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzetről való beszédet a közvetlen tapasztalat szabja meg és irányítja. Ezekből egyenesen következik, amint az emberi test akkor működik rendesen, ha minden tagja, szerve egészséges, ugyanígy van ez a nemzet esetében is. Mint ahogyan az embernek lehetnek betegségei, sőt előbb-utóbb meg is hal, ugyanígy érvényes ez a nemzetre is: létét tehát belső és külső bajok egyformán veszélyeztetik, végső esetben pedig meg is halhat: „oh **temető sírodhoz közelgető édes Nemzetem** [natio, populus]!” (Hatodik Jajj, 6). A sírjához közelítő nemzet képe ilyen metaforikus formában ebben az egy esetben fordul elő, annak ellenére, hogy Medgyesi apokaliptikus prófétizmusa folyamatosan (de különösen az 1657 után írt beszédeiben, vagyis a *Sok Jajjok* kötetével kezdődően) a „végső stádiumba érkezett” nemzetről beszél,³⁵² mint például ebben az idézetben: „**végső romlására vigasággal s-tombolva közelítő nemzetünk** [natio, populus]” (Joseph Romlása, 13–14). Ebből a példából viszont az derül ki, hogy a nemzet, ha akarná, nem kellene neki az utolsó stádium felé közelítenie, tehát nyilván tehet arról, hogy állapota megváltozzon, és Medgyesi nyilván meg

³⁵¹ Az idézet Jeremiás Siralmaiból való (a lapszámon feltünteteti pontos helyét: 5.16); példáink között említjük annak ellenére, hogy nem Medgyesi saját metaforája, de a gondolattal nyilvánvaló azonosulást fejez ki, amelyet megerősít a idézetben megfigyelhető ismétlés is.

³⁵² Ezt fejezi ki a köteté szerkesztett prédikációk közös címével, címeivel is. A bibliai hét trombitaszó analógiájára adta ő is utolsó kötetének a *Hatodik Jaj* címet.

is mutatja ennek módjait. Ennek az általa mutatott útnak a nem követését jelzik a nemzet „állapotát” kifejező metaforák is. Míg prédikációinak első kötetében Medgyesi vakmerő, nyakas, stb. nemzetről beszélt, a Sok Jajjokban a végső romlására vigadva közelítő nemzet képe a domináns, addig utolsó kötetében a nemzethez már a sír képét konnotálja.

A *betegség* Medgyesinél olyanformán fejeződik ki, hogy „valami, ami elromlott, megromlott”, tehát amikor nem rendesen, „normálisan” működik. Különbféle szöveghelyeken fordul elő, sokszor nehezen lehet eldönteni, hogy (beteg) állapotként vagy éppen tulajdonságként, esetleg érzésként értendő. Ezért az ilyen kifejezéseket a tulajdonságok, jellemzők, illetve az érzelmek kategóriájában tárgyalom.

A nemzet *tulajdonságai, erkölcsi-etikai jellemzői és érzései* sok esetben egymást fedő metaforikus kifejezésekben mutatkoznak meg. Kedvező értékminősítés ritka esetben fordul elő: „Minemő Ágakon terjedett tovább osztán sok ideig **e’ becsülletes Nemzet** [gens],” (Joseph Romlása, 23) vagy „**Fén’ es RAKOCI Nemzet** [gens]” (Rákóczi Zsigmond fölött, 55) – nyilvánvalóan „nemzetség” jelentésben – a temetési beszéd *laudatio* részében a család nemzetségét természetesen dicsérő jelzővel illeti. A nemzet, nemzetség szavak felcserélése kétirányú Medgyesi nyelvében, a nemzetség szó is előfordul nemzet jelentésben, mégpedig kedvező megítélésben: „... szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság öksék (sic!) elmedben, régi és mái állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag’? Tell’es, bő, erőss, hatalmas Oroszlán szivő **Virágzó Nemzetség** [gens, natio] vala, mell’ felé fordultál, mindenüt szerentséssen s diadalommal jártál!” (Bethlen István fölött 74–75).³⁵³ Kedvező minősítés a nemzetet tehát csakis azokban az esetekben illeti meg, ha nemzetség értelemben használja, vagy ha múltbeli jellemzését adja. Az összegyűjtött kifejezések nagy része a jelenbeli nemzet tulajdonságairól, jellemzőiről szól, lássuk most ezeket, először is a nemzet „érzelmeit”.

Medgyesi nemzet-embere elsősorban és alapvetően boldogtalan: „[I. Rákóczi György] hitivel bizon’, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özött, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta **n’omorult Nemzetünk** [natio, populus]” (I. Rákóczi György felett, 30); „gondviselésünknek nehéz sulja, **szegén’ nemzetünkben**, [natio, populus]” (Rákóczi Zsigmond felett, 56); „Oh **ig’e fog’ott Mag’ar Nemzet** [natio, populus]! Oh n’omorult

³⁵³ Rögtön ellenvetés merülhet fel a nemzet-nemzetség szavak kétirányú felcserélésével kapcsolatban. Hiszen az idézet azt is mutathatja, hogy a nemzetség itt inkább a *népet* jelenti, és ez talán így is van. Viszont, ha a tágabb szövegkörnyezetet is megnézzük – magyarság, aki nagy hírű nép volt, akinek a jóindulatáért, barátságáért a „szomszéd Nemzetek” versengtek – látható, hogy nem következetes a nép, nemzet, nemzetség használata, szinonim, illetve egymás jelentését átfedő, kiegészítő fogalmakként használja bizonyos esetekben Medgyesi. Még egy példa erre: „hog’ éjjel nappal siratnók **el-fog’ott édes Nemzetségünk** ör-állóinak, Oszlopinak, Istápinak, Pasztorinak, sőt szerelmes Att’áinak el-eséseket, el-fog’iásokat!” (Bethlen István felett mondott prédikáció = *Hármas Jajj*, 77–78).

Erdél'!” (Bethlen István felett, 77); „Olvasd és vedd a' végre **szegény édes meg-keseredett Nemzetem** [natio, populus]!” (Sok Jajjokban, B); „Mellyel **Szegény csak nem elfogyott, lelkében el-fojlodott MAGYAR NEMZETET** [natio, populus]” (Ötödik Jajj, cím); „Adja a' Kegyelmes UR Isten, ne tudomány-tételül légyen **szegénj Nemzetünk** [natio, populus] ellen” (Dialogus 5v). A boldogtalanság sokszor állapotot is kifejez, az „elromlott” jelző betegséget, nem „normális” működést fejez ki, akárcsak az 'elrongyolódott' jelentésű „czondorlott” kifejezés, amely a 17. században szinte kizárólagosan a kisméltóságra utaló „maroknyi” jelzővel együtt jelenik meg: „magad feledett **czondorlott szegény Magyar Nemzet!** [natio, populus]” (Istenhez való igaz megtérés, 35); Melyben több keserves meg-becsülhetetlen romlásinc között, **szerelmes édes marokni Nemzetünknek** [natio, populus]” (Ötödik Jajj, 2. préd., 19); „... és ha ez öt Jelek-is, nem mutatkoztatnaké ki bővön a' veszedelemnek előtte, **meg-romlott szegény nemzetünkben** [natio, populus]?” (u.o., 36); „... **szegény romlott edess Nemzetünk** [natio, populus].” (u.o.); „*gyűlhessen sok gyümölcs* (Jan. 4. 36.37.38.) **tzondorlott szegény Nemzetünkben** [natio, populus]” (Dialogus, 9r); „szintén **el-fogyatkozott édes Nemzetünk** [natio, populus] keserves romlásinak fel-építésére szenteltye ez közül.” Ezek az állapot-kifejezések világosan mutatják, hogy ezekben az esetekben Medgyesi a nemzet szón az egész „magyar nemzetet” érti, a nép és a nemzet rokonértelmű kifejezései egymásnak, a rokonértelműséget az azonos sors engedi meg. A nemzet és a nép szinonim használata a kisméltóság kifejezéseiben újra megfigyelhető: „**s-szintén elfogjandó marokn'i MAG'AR NEP** [populus, natio]” (I. Rákóczi György felett, 6.); „... **szegén' marokni Mag'ar nép** [populus, natio, patria], Erdél' s-Mag'ar Ország,” (Rákóczi Zsigmond felett, 54); „Im hagyot azért még Isten, szintén **el-fogyando Nép** [populus, natio],” (Rohogó Tűz, 34); „**szegény magyar nép** [populus, natio], **meg-kezdél hiszem oszlani, s-félő hogy annál-is inkább meg-ne oszoly s-fogy!**” (Joseph Romlása, 17); „Mint mi szegény meg-romlott, utolsó veszedelmünkhöz közelgető, **czondorlott Magyaroc** [populus, natio]”(Ötödik Jajj, 14). A kisméltóság a nemzet fogalmának egyik lényeges tartalmi összetevője, ezekben az esetekben Medgyesi egyértelműen szinonim értelemben használja a nép és a nemzet szavakat.

A nemzet *tulajdonságait, erkölcsi-etikai jellemzőit* a protestáns prédikátoroktól megszokott módon Medgyesi is a bűnösség gondolköre alapján határozza meg. Még a dolgozat elején említettem, hogy a bűnlista szinte soha nem hiányozhat a protestáns egyházi beszédből, és fentebb arról is volt szó, hogy a nemzet boldogsága, kedvező értékelése csakis olyan esetekben fordul elő Medgyesinél, mikor a nemzet szót 'nemzetség' értelemben használja vagy amikor múlt időben beszél róla.

A nemzet tulajdonságainak, jellemzőinek igen koherens része a zsidósággal vont párhuzamból adódódik. Lévén, hogy a hasonló sors kialakulásának okait is a zsidósághoz mérik, ennek megfelelően pedig a nép, nemzet vagy a haza sorsának kedvezőtlen alakulását, Isten büntetésének okát a bűnösségben fedezik fel. Itt újra a haza és a nép kifejezésekben előforduló minősítésekkel közösen kell vizsgálnunk a nemzet jellemzőit, hiszen a hazának, az országnak több helyen felelteti meg valamely szimbólummá vált bibliai országot, várost: „kiknek kedvéért kedvez a’ **mi Sodománknak**,” (Rákóczi Zsigmond felett, 54); *Mint a’ délczeg üsző, olyan az (Israel) Magyar Nemzet* [patria, natio, populus,],” „**Magyari Juda!** tanulj e’ régi Juda példáján,” (Negyedik Jajj, 21); „*Térj-meg vissza-vono (Israel) Magyarság* [patria, natio, populus] (Hatodik Jajj, 6–7), *azt mondja a Jehova*”,³⁵⁴ „**Merő Sodomává Gomorává lött Országunk**”³⁵⁵ (Rohogó Tűz, 32–33). Hasonlóan metaforikus értelemben használ bibliai neveket a nemzetre vonatkoztatva, a zsidó-magyar párhuzam keretein belül; kissé hosszasan idézek, a kontextus átlátásáért: „Alig volt ki-folyobb, a Cananaeusok istentelenségének pohára, a’ miénknél. Ugy bántunc **Achábként**, sok igaz *Possessor*okkal, az ő javaiknac dolgában, mellyeket meg-kivántunc, mint a’ méheckel a’ mézért (...) Igazság üldözők, s-annak Hirdetőjinec buzgóságos Valloinac kergetőji, nyomorgatoji és fogyatoji voltunk **Jezebel**lel. És noha a’ nagy tűrhető, s-nagy kegyelmő Isten, számtalanszori mind kérésű s-áldási; s-mind sűrű menydörgő fenyegetési és kemény oston által serkengetet, s-ingatot a’ meg-jobbulásra; de soha *nem akartuk eszünkben venni a’ nyakas Sido Nemzetként* [natio, populus], *a’ mik békeségünkre valoc* voltak: a’ mint hogy még ma *sem esmérjük-meg a’ mi látogatásunknak napját Jerusalemmel*.” (Rohogó Tűz, 33) Az idézetet talán nem is szükséges magyarázni, hasonlóan a hazával kapcsolatos metaforákhoz, a jellemzés lényege itt is ugyanaz. A nemzet további tulajdonságai is bűnlajstromba illőek: „az N. édes Att’a, ez **gonosz Nemzetben** [natio, populus] rag’agot” (I: Rákóczi György felett, 32); „**szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság** (Bethlen István felett, 74); „**háládatlan magad felejtett Nép** [populus],” (Bethlen István felett, 78); „Avagy nem azonnal

³⁵⁴ A zsidósággal való párhuzam tudata olyannyira erős, hogy Medgyesi még azt is megteszi a párhuzam kiemelése és hangsúlyozása érdekében, hogy a bibliai idézetekbe „beleír”, kiegészíti, aktualizálja annak mondanivalóját, mintha Isten „szólna” egyenesen a magyarsághoz.

³⁵⁵ Nem strukturális metafora, de fontosnak tartom idézni: „Mikor az *Israel s-Judah* Nemzetének, az Assyriai s-Babiloniai fogság előtt való állapotjokat szemlélem és gondolom, abban *mint valami aczél tűkörben* élővel láttatom én magamnak, Nemzetünknek félelmes állapotját nézni. Uram kedvez a’ te Népednek!” (Bethlen István fölött = *Hármas Jajj*, 79), vagy „Példa a’ Sidók nyomorult sorsa, mind Judában, s-mind a’ Tíz Nemzetségeben. Melyből-is *mint egy tűkörből*, élőven nézhetjük mai szomorú állapotunkat.” (Hatodik Jajj, 6) mert éppen a párhuzamvonás logikájára mutat rá, s világosan mutatja, hogy Medgyesi a zsidók sorsában nemcsak rokonságot, hasonlóságot, hanem azonosságot fedez fel.

panaszolkodhatiké **vakmerő Magyar Nemzet** [natio, populus], a' te Urad Istened itt ez aránt ellened, a'mivel régen Jeremiás által a' Judah ellen?" (Negyedik Jajj, 14); „ez **el allyasodott Magyarság** [natio, populus] ellen vagyon helyye, az Istennek Hoseásál lévő amaz keserves panaszsának" (Negyedik Jajj, 21); „Im hagyot azért még Isten, szintén **el-fogyando Nép, nyakas Magyarság** [populus, natio]!" (Rohogó Tűz, 33); „mert mi sem szűnünk **nyakas vakmerő voltunkat** szaporétani s-felette el-sokasítani" (Hatodik Jajj, 3)

Egybe vettem itt a nép, a magyarság és a nemzet jellemzőit tartalmazó szövegrészeket, mert hasonló helyzet ahhoz, amilyennel az állapot kifejezéseinél találkoztunk; sőt egy olyan kifejezést is idéztem, amelyben az egyik kérdéses fogalom sem szerepel, de az itt megjelenő jelzők alapján érthetjük bármelyikre a három közül. A nemzet tulajdonságai, jellemzői tehát az ember tulajdonságai, stb. alapján strukturálódnak, jelentéstartalmuk igen egyértelmű.³⁵⁶ Hiszen a strukturális metaforának egy másik jellegzetes, az eddigi példák alapján is megfigyelhető tulajdonsága, hogy olyan, „mint egy – olykor igen-igen túlbeszél, könnyű megfejtésű – találós kérdés.”³⁵⁷ De nem is az volt a célom, hogy ezeknek a metaforáknak a jelentését megfejtsem, vagy létezésüket a nyelvben bizonyítsam, hanem az, hogy segítségükkel a nemzet szó Medgyesinél előforduló jelentéstartalmait felkutassam. Ezek a példák világosan mutatják, hogy a nyelvteremtést, a beszédmód kialakítását mennyire mélyen áthatja a bibliai nyelv. A metaforaszerveződésnek mikro- és makroszintjeit markánsan meghatározza a Biblia, elsősorban az Ótestamentum nyelve. Ennek megfelelően alakul a nemzeti jellemzők köre is: a kiválasztottság tudata Medgyesinél a visszájára fordul – az ótestamentumi zsidóság „tulajdonságaiból” kizárólag az elítélésre méltóak maradnak meg és alkalmaztatnak a magyar népre.

Részleges összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy a nemzet elvont fogalmának megragadásakor a metaforikus konceptualizálás a leggyakoribb és legkézenfekvőbb mód, ez pedig a megszemélyesítés, vagy zoomorfizmus alapján jön létre. A nemzetet eddig legalább négy értelemben láttuk előfordulni: jelenti az országot, mint lakóhelyet, előfordul a nemesi nemzet értelemben, a nemzetség jelentésében (és ez, mint láthattuk, fordítva is működik), és

³⁵⁶ Más nemzetek tulajdonságainak leírása, különösen a „mi-tudat” kiemelésének, a tőlük való elhatárolódás szándékával, Medgyesi beszédeire nem jellemző. Három utalást találtam, egy a lengyelekre, kettő pedig a törökökre vonatkozik, amelyekben karakterizáló megjegyzés van: egy helyen a lengyeleket „Lengyel Latroknak” nevezi, de hát ezt épp a munkácsi lengyel beütés apropójára írt beszédben teszi, tehát nem tekinthetjük „meggyőződésnek” (különösen, hogy néhány évvel korábban, I. Rákóczi György halálakor Lengyelország szomorú sorsával való párhuzamra hívja fel a „kösség” figyelmét), a „Török Nemzetet” viszont kegyetlennek nevezi, az ördöghöz hasonlítja, és emögött viszont már meggyőződés is áll, ennek taglalásától talán eltekinthetnek.

³⁵⁷ SZILÁGYI, 1996, 55.

a példák legtöbbszörében a nép és a nemzet szó szinonim használata volt megfigyelhető, sőt, a haza jelentését is magába foglalhatja. A nemzet (vagy a nép) jellemzői pedig minden esetben a szakralitás felől értelmeződnek,³⁵⁸ így nem egyszerűen állapotot fejeznek ki, hanem előírásokat hordoznak magukban, magatartási mintát propagálnak. Erős érzelmi viszonyulást követel meg, az együttérzésre és együvértartozásra appellál azért, hogy olyan cselekvésekre buzdíthasson, amelyekkel elkerülhető az a sors, amelyet a zsidóság történetéből ismerni lehet. Ez a történet (pontosabban történet-sorozat) egyfajta mátrixként működik, melynek eddig minden elemét felismerte és felismertette abban a közösségben is, amelyhez tartozónak vallja magát, és az együttérzés felkeltésével és állandó erősítésével a sors megfordításának lehetséges útjaira való rátérést reméli megvalósulni.

IV.3.3. A nemzet mint épület

Egy másik módja a nemzet metaforizálásának, amikor úgy beszélnek róla, mintha tárgy volna, és metonimikus kiterjesztés alapján egy tárgy tulajdonságait fedezik fel benne. Ennek az elképzelésnek a hátterében az a gondolat áll, hogy a nemzet olyasforma mesterséges alakulat, mint amelynek szerkezete, (tartó)oszlopai vannak. A 17. századi prédikációirodalomban, elsősorban a temetési beszédekben igen erőteljesen jut kifejezésre ez a gondolat, amikor az elhunytat³⁵⁹ ennek a gondolatnak a jegyében siratják el. A nemzet oszlopai tehát a nagy személyiségek, ő rajtuk múlik a nemzetnek a fennállása, fennmaradása, haláluk pedig a nemzet „összeomlását” eredményezheti.³⁶⁰ Medgyesinél kevés tiszta metaforikus szerkezetet találtam ezzel kapcsolatosan, annak ellenére, hogy halotti prédikációinak gondolatmenetét alapvetően ez a toposz határozza meg.³⁶¹ Ezekben a szerkezetekben is a nemzet/nemzetség és a haza szavak párhuzamos egymásmellettiességben

³⁵⁸ A nemzetfogalomnak a szakralitás felőli értelmeződésére, ennek a jelentésnek a fontosságára, kiemelésre méltó voltára Imre Mihály hívta fel a figyelmemet.

³⁵⁹ Néhány kivételtől eltekintve csak a vezető személyiségek felett mondott temetési beszédek maradtak fenn: fejedelmek és rokonaik, egy-egy város, tartomány életében kiemelkedő funkciót betöltő személyiségek mint a nemzet, a haza oszlopaiként való elsiratása toposzszerűen jelenik meg a temetési beszédekben. Ez a toposz a magyar és a latin nyelvű halotti beszédeknek egyaránt szövegszervező eleme. Mégis a *haza oszlopa* nem ugyanaz, mint a *columna patriae* toposz a latin beszédekben. A magyar és a latin nyelvű halotti beszédek közti különbségnek ez csak az egyik, lényeges része. Külön vizsgálat tárgya lehet, hogy ugyanaz a szerző mennyire más és másképpen, más alapokról beszél, amikor magyarul prédikál vagy ha latinul orál. L. erről bővebben a IV. fejezetet.

³⁶⁰ Medgyesi ki is fejti ezt a metaforát: Egy helyen kifejti ennek a metaforának az értelmét: „*Oszlopok* ök: gondoljuk el, mikor a' Háznak Oszlopi dőléngezni kezdenek, hiszem az épület-is nem sokkára utánna még'en.” (Bethlen István fölött = *Hármas Jajj*, 72.)

³⁶¹ Különösen az I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond, Bethlen István (*Hármas Jaj*) és az Ibrányi Ferenc (*Joseph Romlása*) felett mondott beszédek építenek erre a toposzra, a Lónyai Zsuzsanna (*Igazak sorsa e' világon*) felett mondott prédikációban szinte a nyoma sincs jelen ennek a toposznak.

jelentkeznek, újból arra híva fel a figyelmet, hogy ezeknek a fogalmaknak jelentésszerkezete hasonlóan strukturálódik: „Oh **buban merült, oh n’omorult szegén’ Haza** [patria]! (...) Oda vannak már tölled régen, régi erőss Oszlopid!” (Rákóczi Zsigmond felett, 55); „Oh **ig’e fog’ott Mag’ar Nemzet** [natio, populus, patria]! **Oh n’omorult Erdél’** (...) No ez ill’ jó, ill’ irgalmas, istenfélő szükséges **Oszlopunk**-is el esék már mellöllünk!” (Bethlen István felett, 77); „hog’ éjjel nappal siratnók **el-fog’ott édes Nemzetségünk** [gens] ör-állóinak, **Oszlopinak**, Istápinak, Pasztorinak, sőt szerelmes Att’áinak el-eséseket, el-fog’iasokat!” (u.o.); „Ihol ez két hónap alatt minemő csapást-is tön ismét Isten! Minémő **Oszlopokat** csak csapodsa ki hirtelen halállal közzülünk! Oda e’ napokban Kun István, Veselényi Sigmond, Becski Susánna, Tekéntetes és Nagyságos Uri Rende; Oda Nagy Mihályi Gábor, Bánfi György, s-im ez szomorú szelvényében előttünk fekvő Ibrányi Ferenc, (....)” (Joseph Romlása, 17–18.). Ebből az utóbbi idézetből az derülhet ki (és számos, más helyeken előforduló felsorolás is hasonló képet mutat), hogy kik, a társadalmi hierarchiában milyen helyet elfoglalók számíthattak „oszlopoknak”, ezzel együtt kissé egyszerűsítő kép lenne, ha kizárólag a „felsőbb rendhez” kötnénk a nemzet, a haza fenntartásának feladatát. Ezért inkább úgy fogalmazok, hogy elsősorban nekik volt („hivatali”) feladatuk a nemzetre való vigyázás (nem utolsó sorban azért is, mert katonai szinten valóban őrjük hárult elsősorban a haza védelmére). Ezek az idézetek tehát nem azt mutatják, hogy kik tartoztak a nemzet fogalmába, hanem azt, hogy kik voltak az „oszlopai”. Itt tehát főleg a nemzet rombolásáról van szó, és ezek az idézetek csak a korábbiakkal szerves összhangban magyarázhatók, a kifejezések lényegüket tekintve az előbbiekhöz képest a nemzet fogalom belső struktúrájára nézve nem mondanak újat.

IV.3.4. Két haza – egy nemzet

A nemzet szó tartalmának van még egy – és egyben utolsó – része, vetülete. Ez pedig a magyar-magyar kapcsolatokat, vagyis Erdély és a királyi Magyarország viszonyát illeti: Medgyesi nemzet-fogalmában ennek a kérdésnek szerepe van. Medgyesi „két hazáról” beszél már első kötetének címében is: „... Mell’el e’ Ket keseredett Hazat (...) siratta s’ siratatta.” (Hármas Jajj) Kérdés, hogy Magyarország feldaraboltságának ténye járt-e valamilyen következménnyel Medgyesi számára a nemzet tartalmát és a haza fogalmát illetően. Az összegyűjtött metaforikus szerkezetek talán válaszhoz vezetnek. Medgyesi prédikációi erős Erdély-tudatról tanúskodnak. Ebben nem is lehet semmi különös, hiszen számára a fejedelemség volt a „szűkebb” haza, elsősorban az őt ért tragikus fordulatokkal foglalkozott,

de természetesen figyelt a „tágabb” haza eseményeire is. Így az 1657-es munkácsi lengyel beütés után így szólít segítségre: „a’Kiken ez esett gondolándod: ugy mint **édes nemzeteden** [natio, populus], **sőt szomszédidon**, s-még penig **a’ leg-közelb valokon**, kiknek veszedelmeknek füstit és langját innen lathattad sőt **veled azon egy valláson lévő szerelmes Atyádfiain. és kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztséged, egy sön kenyeren neveledtél, terjedtél!**” (Negyedik Jajj, 14); „Meg-emlékeztvén, mind a’ közönséges sorsrol, hogy ma ő rajtoc, holnap mi rajunc; mint hogy **mi testünc csontunc, mi szerelmes atyánkfiain, nem csak a’ közönséges hitben; hanem vérség szerént-is** azok.” (Ötödik Jaj. 2. préd., 20.). Innen már az is látszik, hogy a nemzethez tartozás feltételeit a közös leszármazás, vérségi kapcsolatok és a vallás jelentik, még akkor is, ha a nemzetnek egy része „szomszéd”, vagyis a „kinti” haza területén él. A közös leszármazás, az eredettudat a történelmi események – amelyek közül igen kiemelkedő helyet kap a mohácsi csata – folyamatos felidézésével bizonyítja és nyomatékosítja,³⁶² a vallás szerepének pedig igen nagy fontosságot tulajdonít a magyarság együvé tartozásában (ezt a „keresztény magyarok” megszólításban több helyen is megfigyelhettük). Sőt, a nép, a nemzet alapvető jellemzőjének tekintetében, a bűnösség szempontjából sincs semmilyen különbség a két hazában élő magyarok között. A büntetésként értelmezett munkácsi beütés kapcsán írja: „Azt vélíteke (...) hogy azok a’ szegény romlott keresztyén Magyarok, a’ több Magyaroknál bűnösbe löttek volna? Mondom nektek semmiképpen sem.” (Negyedik Jajj, 15.)

A nemzet területi szétszortottságát állandóan szem előtt tartja Medgyesi, de közönsége behatárolásakor, tanításai címzettjeinek megnevezésekor vigyáz arra, hogy a felsorolásokból ne maradjon ki senki: „**szegén’ szerencsétlen Haza, ERDÉL’** [patria] **s’-egész MAG’AR NEP** [populus, natio]” (I. Rákóczi György, 30.); 14. **szegén’ marokni Mag’ar nép** [populus, natio], **Erdél’** [patria] **s-Mag’ar Ország** [patria]” (Rákóczi Zsigmond fölött, 54.); „Bizon’ságul hijlak én erre tégedet **n’omorult Erdél’** [patria], **s-Mag’ar Orzágnak** [patria] **jó része.**” (Bethlen István fölött, 63.). A felsorolás sorrendjén nem lepődhetünk meg, hiszen – mint már volt szó róla – Medgyesi hazája elsősorban a fejedelemség. A területi feldaraboltság a haza fogalmát osztotta meg, de nem a nemzetét. Ez a folyamat meglátásom szerint

³⁶² Számos erre vonatkozó példát lehet találni Medgyesi szövegeiben (pl. a Joseph Romlásában írja: „Ne emlékezzem régi siralmink meg-ujétásával, Mohács veszedelméről-is, mely esett ez előtt 130 esztendőkkkel holot ama’ nagy reménségő jo Lajos Király, az urakkal és nemességgel oda vesze; s-oda az ulta Nandor Fejér-Vár, oda Buda s-nagyrészént Hazánknak a’ javai: el-halgassam a’ sok Tatár járást, az 1566 esztendőbójit, a’ 1594 esztendeit, mikor Husztnál ki-jöve; s-egyéb sok pusztulásit ez siralmas Hazának; el-halgassák s-felejesék mondom minden régibb romlásokat:”) itt most ezekre nem térünk ki különösebben, mivel elsősorban metaforikus szerkezeteket keresem.

nagyjából a lengyelországi hadjárat után kezdődött, sokszoros összetevők állnak a háttérben, politikai, gazdasági és társadalmi tényezők egyaránt. Beható vizsgálatot igényel annak felderítése, hogy pontosan mivel hozható összefüggésbe ez a nézőpont-alakulás (pl. a 16–17. század fordulójához képest), a szakirodalomban erről megfogalmazott elképzelésekre itt nincs módomban kitérni.³⁶³ Az bizonyos, hogy az országrészek különállóként való kezelése immár a szóhasználat szintjén is megkülönböztetődik: két hazáról beszél Medgyesi, de egyetlen nemzetről. Úgy tűnik, hogy ezidőtájt kezdődött el az a folyamat, amely a század második harmadára már széles körökben regisztrálható: „[...] az ország három részre hullása a 16. század folyamán, illetve ennek az állapotnak hosszú időkre érvényes fennmaradása jelentősen hatott az akkori kortársak haza képzeletére, nemzettudatukat viszont érintetlenül hagyta. A két, keresztény kézen hagyott országrész külön-külön hazává alakult. A hódoltságot – hallgatólagosan – hozzájuk számították. A két hazában viszont a kortársak tudata szerint végig egy magyar nemzet élt.”³⁶⁴

A két haza hasonló állapotára (és politikai céljaik közös voltára) egy keresztmetaforás szerkezetben mutat rá. A metaforikusan értett bibliai helynév jelentését terjeszti ki magyarországi városokra, mint akik „kintiek” ugyan, a „romlott állapotba” jutott „bentiekhez” képest, de azonos sorsúak – ezt teszi félre nem érthetővé *Constantinápoly* és *Krim*, a felsorolást záró említésével: „De a’ mi mind ezeket meg-tetézi; ki-ment mind ez sok romlásinknak hire, szájokban vagyon, körös körös környül, Gyűlölőinknek. Fő csóválással kaczagják ezt s-meg lötték örömét **Gáthban, Egeren, Budán, Nandor Fejér Váratt, Constantinápolyban, Krimben:** (...) *Comoediákkban*, s-példabeszédekben költ dolgunk, s-mi vagyunk mindenütt a’ mulato beszéd és ujságok!” (Joseph Romlása, 18–19.). Meglepő lehet, hogy milyen más városnevek közt említődnek a magyar városok, említésükkel a magyar romlás kezdeteire mutat rá. Nem valamiféle királyi Magyarország-ellenes Erdély-tudatról van itt szó, hanem éppen ellenkezőleg: a közvetlen, és abban a pillanatban fennálló politikai-katonai berendezkedésről. Bár a korszak történetíróinál lehet olvasni olyasféle Erdély-tudatról, amely különbözőnek tartotta magát a „többi” magyaroktól, vagy netán az Erdély határain túl élő magyarokban esetenként ellenséget látott volna, vagy nem tartotta volna őket igazi szövetségesnek.³⁶⁵ Medgyesinél erről nincs szó: Buda, Eger és Nándorfehérvár három

³⁶³ A két hazában való gondolkodás folyamatát Péter Katalin követi végig, l. PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotára idején = Folio Historica*, 1993. 18. kötet, 13–29.

³⁶⁴ *Uo.*, 27.

³⁶⁵ A transzilván tudatnak természetesen többféle változata, megnyilatkozása lehetséges. Erdély mint a „szűkebb haza”, a királyi Magyarországgal szembeni ellenérzés, sőt ellenségesség, aminek alapját főleg a vallási

olyan szimbolikussá vált vesztesége Megyesi magyar nemzetének, amely az ő erdélyi jelenét is sokféleképpen meghatározta.

IV.4. Konklúziók

A nemzettel kapcsolatos, metaforaként kezelt kifejezések vizsgálata több tanulsággal is járt. Egyrészt láthattuk, hogy a nyelv és a mentális tevékenység közötti szétválaszthatatlan kapcsolat milyen mélységeiben határozza meg a környező világ észlelésének és megismerésének, vele együtt pedig a szerzett tapasztalatok kifejezésének módját. A metafora így nem pusztán retorikai vagy stilisztikai jelenség, vagy alakzat, hanem ennél több: a világ konceptualizását szolgáló eszköz, eljárás. Azért is tekinthetem a nemzet-ember, nemzet-épület körökbe sorolt kifejezéseket metaforáknak, még akkor is, ha egyes megfogalmazások tropológiaiailag esetleg másként minősíthetők, mert úgy vélem, velük nem hasonlóságot kíván kifejezni Medgyesi, hanem hasonlóságot teremt meg. Ez akkor is így van, amikor egyes kifejezések nagyon is ismerősnek tűnnek, több szerzőnél is előfordulnak. Nem Medgyesi metafora-teremtő képességeinek mond ez ellent, hanem éppen arra világít rá, hogy mennyire érzékenyen mutatja egy korszak legfinomabb rezdüléseit is a benne élők nyelvhasználata.

Ugyanakkor ez kísérlet is volt Medgyesi nemzetfogalmának megértésére, s így néhány következtetést megfogalmazhatunk. Termékenynek és hasznosnak látszik az olyan fogalmak szétválasztása és külön-külön szem előtt tartása, mint az etnikai tudat, eredet-tudat, patriotizmus. Ezek természetesen mind-mind a nemzettudat szerves részei, de éppen mert igen labilis és szerteágazó a kora újkori nemzet-fogalom jelentése, az elemző részéről szinte külön entitásként kezelendők, mert a köztük levő viszonyok csakis így térképezhetők fel. Nem arról van szó, hogy ezeknek együtteséből, mint valami matematikai számítás eredményéből, kapnánk meg a nemzet fogalmának jelentését, hanem inkább arról, hogy ezeknek külön megértése és a nemzetfogalom tartalmi körén belül való elhelyezése nélkül nem tudjuk megragadni a nemzet szó kora újkori jelentését. Medgyesi a 17. századi erdélyi értelmiség egyik reprezentánsának tekinthető, nemzet-fogalma tehát részben lefedi azt, amit erről a

különbségek képezik, elsősorban a politikai elitre vonatkozik. A transzilván tudat korai megnyilvánulásának klasszikus példaként Cserei Mihályt szokás emlegetni: ő még ennél is messzibbre megy: a „kétféle” magyarság közti jellem- és tulajdonságbeli különbségtévesztés. Történetíróknál viszonylag pontosan kitapintható ennek a tudatnak a jelenléte, prédikátoroknál – eddigi olvasmányaim alapján – ebben a század második harmadában ez nem jellemző.

„nemzetről” tudhatunk (azért részben, mert a nemzet fogalma bizony ekkor igencsak kötött a különféle, eszmei-, politikai- és nem utolsó sorban vallási körökhöz. érdekekhez³⁶⁶).

Medgyesinél láthattuk, hogy a nemzet fogalmát sokszor szinonim értelemben használja a nép, nemzetség, ország, haza szavakkal, sőt ezek értelmét sokszor meg is felelteti egymásnak. Ennek a szinonim szóhasználatnak az oka kettős: egyrészt valóban nem váltak szét, nem rendelkeztek egymástól jól megkülönböztethető jelentéssel ezek a fogalmak, másrészt, és ez természetesen az előbbiből következik, a nyelvi hiányosság, illetve bizonytalanság. Hogy mennyire nem egyszerűen Medgyesi szóhasználatának következtetlenségéről van itt szó, bizonyítja Misztótfalusi Kis Miklós jó néhány évvel később, 1697-ben, a biblia-kiadása védelmében keletkezett írása: „Hiszen bárcsak lehetne a magyar nyelv szűkös és szegényes volta ellenére ezeket a fogalmakat: *natio*, *populus*, *gens*, *tribus* eléggé találó szavakkal kifejezni, hogy ne kényszerülnénk ugyanazzal a nemzetség szóval nevezni a *populust* és a *genst* is. Mint például *populus* Israel=Izrael *nemzetsége* és *tribus* Levi=ugyancsak *Lévi nemzetsége*; továbbá, hogy a *nép* és a *nemzetség* között is különbséget (héberül *sevet*, *goj*, *leum*) tudna tenni.”³⁶⁷

A nemzet tartalmának, a nemzetbe tartozók körének átlátásához egyrészt éppen ez a szinonim fogalomhasználat vezetett közelebb. Láthattuk, hogy amikor a „hivatalosan” értett nemzetről van szó, Medgyesi is a nemesi nemzetfogalom értelmében használja a nemzet szót. Viszont amikor a nemzet „testéről” beszél, ezt már a „bűnös” nép alkotja, ebből épül fel, vagyis itt már a fogalom kiterjesztéséről van szó, még akkor is, ha ez a kiterjesztés nem járt ekkor még komolyabb politikai következménnyel. Persze ez még mindig eléggé labilis fogalom, nem világos, hogy egészen konkrétan kiket is ért a nemzeten, azt viszont mindenképpen jelzi, hogy a nemzet fogalmába azokat is beléptetni kívánja – még ha nem konkrét politikai megfontolással, szereppel is –, akikről addig nem vettek tudomást ezen fogalom tárgyalása kapcsán. Mivel Medgyesi – hivatalának megfelelően – nem politikai oldaláról közelíti meg a nemzet fogalmát, megtehetette, hogy ennek nem politikai, hanem inkább a szakralitás alapján értelmezhető tartalmait tartja szem előtt. Medgyesi

³⁶⁶ A nemzettudat vallási alapú megosztottságát Bán Imre tényként kezeli: „(...) volt-e katolikus nemzettudat? Természetes, hogy igennel kell felelnünk rá, noha ez a protestáns magyarságéval szöges ellentétben állott, a Habsburg-ház iránt érzett lojalitás és ellenreformációs irányultság jellemezte, nem nélkülözve persze a magyar nemesi öntudat és bizonyos, legalább látszólagos függetlenségi eszme elemeit sem.” BÀN, 1997, 235–236.

³⁶⁷ A Biblia lefordításának módjáról, a vele kapcsolatos nehézségekről szólva írja, hogy a következtetlen szóhasználat értelmi zavarokat idéz elő, ezért fontos a szavak megfelelő használata. A nép és a nemzetséghez hasonlóan tisztázandónak tartja Misztótfalusi a törzs, az ország szavakat is. MISZTOTFALUSI Kis Miklós, *Apologia Bibliorum = Magyar gondolkodók*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1979, 792–793.

nemzetmetaforáinak vizsgálata azt is mutatja, hogy egy szerző művein belül is ez a sokféle értelemben használt fogalom tartalmi összetevői a legkülönbözőbb változatokat fedheti le, vagyis egy szerző művein belül is kitapinthatóak azok a diszkontinuus pontok, amelyek az egységes fogalomtörténetől térítenek el. A változatosság okát elsősorban az érzelmi irányítás eltérő céljaiban látom megragadhatónak, amelyet természetesen befolyásol a beszéd elhangzásnak alkalma. Például a *gens* értelemben használt nemzet-fogalom, amely elsősorban (ne nem kizárólag) a temetési beszédekben fordul elő, ilyenkor nyilván a vele kapcsolatos jelzőkkel a tisztelet megadása és a gyász kifejezése a cél, nyilván az egész országot ért gyászé, hiszen az ilyen esetekben a temetés alkalma messze túlmutat a partikuláris kereteken. A metaforikus szerkezetek tartalmaiban némiképpen az időbeli változások is kitapinthatóak, bár nehéz erre pontos statisztikai adatsort felállítani.³⁶⁸ A sokszor ismétlődő, majdnem egyforma metaforikus szerkezetek megfejthetőségét és lefordíthatóságát a szövegkörnyezet segítheti, Medgyesinél e tekintetben az figyelhető meg, hogy próféciái beteljesülésének egyre erősebb tapasztalatai, a nemzet fogalmi bonyolultságát is eredményezik: utolsó kötetében szinte nem fordul elő a nemzet kifejezés úgy, hogy ne érthetnénk alatta egyszerre a *natio*, *populus* és *patria* tartalmait. A fogalomnak ez a széttartása pedig egyértelműen az érzelmi irányítás szándékával van összefüggésben: az ország megmaradását népének megtérésétől várja, csak ez lehet a biztosítéka nemzet túlélésének.

Medgyesinek a nemzetre vonatkozó elképzeléseit nem tarthatjuk a prédikátor-társadalom sajátjának, sajátosságának, Comenius hasonló elveket fejt ki Sárospatakon írt egyik művében. Ő így határozza meg a nemzetet: „A nemzet vagy nép azon emberek közössége, akik ugyanazon törzsből származnak, a világnak ugyanazon helyén (mintegy közös házban, melyet hazának neveznek) laknak, egy nyelvet beszélnek, és ezért a közös szeretet, az összetartás és a közjóra való törekvés kötelékei fűzik össze őket.”³⁶⁹ Medgyesinél hasonló nemzet-fogalommal találkozhattunk, és igen meglepő az a nyitottság, amellyel ezek a szerzők a nemzet fogalmát kezelik. Medgyesi a nagyközönség számára írta prédikációit, Comenius

³⁶⁸ Nem számoltam ugyan egészen pontosan össze, viszont az itt is idézett szöveghelyek azt mutatják, hogy míg az első kötetben, a *Hármas Jajj*-ban viszonylag kiegyensúlyozott a nép, nemzet, magyar(-ok, -ság), haza kifejezéseknek az előfordulása, addig a *Sok Jajj*-ban a magyar(ok, -ság), míg a *Hatodik Jajj*-ban a nemzet szóé a vezető szerep, ezek lényegesen többször fordulnak elő, mint a velük sokszor párhuzamosan értett többi fogalom.

³⁶⁹ COMENIUS, Amos, *Gentis felicitas = Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből*, összeáll., bev., jegyz. KOVÁCS Endre, Bp., 1962.

pedig II. Rákóczi György fejedelemnek ajánlotta ezt az írását,³⁷⁰ ezzel együtt mégis azt kell látnunk, hogy az általuk terjesztett, a nemzettel kapcsolatos elképzelések a korszak politikai- és közgondolkodásába kevéssé épültek be, illetve közvetlen hatásuk a társadalmi berendezkedésre nem volt. Medgyesi gondolatai ugyan nem maradtak elszigetelve (közvetlen kortársai és közvetlen utódai is hivatkoztak műveire, például Szalárdi vagy éppen Misztótfalusi), ezért úgy tekinthetjük, hogy valamikor a 17. század második felében elindult egy folyamat, amely végül a nemzet „demokratizálódásához” vezetett a későbbiekben. Medgyesi puritánus elkötelezettségét ismerve, az anyanyelvűség, népoktatás híveként nyilvánvalóan számolt és támaszkodott a rendi-nemesi nemzetfogalomba nem tartozó rétegekkel (hiszen a nemzet sorsának jobbra fordulása, Isten haragjának eltávoztatása a nemzettől, mint egésztől, mindenkitől egyenként függ); a nemzet fogalma nyitottságának elméleti-elvi gyökereit tehát a puritanizmusban kell keresnünk. Bán Imre is megállapította már ezt: „a puritánusok nemzettudata tudva-tudatlanul tágabb a rendi-feudális nemzetfogalomnál, legalábbis két mozzanatban: az anyanyelvű műveltség követelésében és a nép iránt tanúsított szociális érzékenységben”;³⁷¹ a nemzet-fogalom kiterjesztésének logikájáról, vallási-etikai értékelésének irányairól kaphattunk képet a metaforák újraolvasása során.

Sokkal inkább átöröklődött viszont ennek a nemzet-fogalomnak a tulajdonságokat illető aspektusa, illetve az ezzel szorosan összefüggő történelem-látás, annyira, hogy a nemzettudat szerves részeként sokszor a (politikai) cselekvés béklyójává is vált. A nemzet tulajdonsága, alapvető meghatározója tehát Medgyesi szerint a bűnös és a szerencsétlen volta. Ezzel azonban mégsem azt tudtuk meg, hogy milyen is az a nemzet, amelyikről Medgyesi beszél: mivel a nemzet, lévén elvont fogalom, meghatározása nem *leíró*, hanem *előíró* jellegű³⁷² – hanem azt, hogy milyennek és minek szeretné tudni Medgyesi a nemzetet, és nem azt, hogy valóban micsoda és milyen „tulajdonságai” vannak. A minősítések tehát ellenkezőjük elérését célozzák: a bűnök ostromozásával, a „maroknyi nemzet” állapotelemzéseivel Medgyesi tulajdonképpen az általa ideálisnak gondolt nemzet képét írja le. Hogy a változás igénye, követelése általában a siralom formájában történt, olyannyira, hogy siralom a kommunikáció

³⁷⁰ A *Gentis felicitas* ismertetését lásd BITSKEY István, *Válságkép és reformprogram Comenius tervezetében* = uő., *Eszmék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magya reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, 1996, 219–224.

³⁷¹ BÁN, 1997, 229.

³⁷² Vö. SZILÁGYI, 2002, 166.

egyik leghatásosabb és legkifejezőbb formájává lett a korban,³⁷³ az a többször említett sajátos politikai körülményekkel magyarázható: a nagypolitika eseményei kedvezőtlen fordulataira való folytonos reflexió-kényszerrel, s illetőleg a történelem értelméről és menetéről vallott apokaliptikus nézetekkel.

³⁷³ Vö. R. VÁRKONYI, 1999, 195.

V. Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken

V.1.Bevezetés

A temetési szertartás olyan esemény, amely magában sűríti a kor mentalitásának jellemzőit. A végtisztesség megadásának kora újkori módja, rendje nagyjából ugyanaz, mint századokkal azelőtt, a keretek megtartása mellett a rítus koronként mégis más és más arcot mutat: „A változás elsősorban a halálról vallott eszmék alakulásával függött össze.”³⁷⁴ Nem szándékom mindezen változások feltérképezése, a végtisztesség rendjéből az a szövegszerűen megragadható mozzanat érdekel, amely a temetést eseménnyé, a reprezentáció eszközévé teszi. Ez a mozzanat természetesen elsősorban a temetési prédikációkban, illetve orációkban ragadható meg (de nemcsak ezekben, gondoljunk itt a epitáfiumokra, castrum dolorisokra, halotti chántákra).³⁷⁵

Egy temetési ceremónia többé-kevésbé pontos rekonstruálása több tényező szerencsés egymásra találásának lehet eredménye. A temetésen elhangzott szöveg-korpusz együttese, vagy egy-egy emlékiratban, naplóban fennmaradt leírás, esetleg kalendáriumba, sáfárkönyvbe történt feljegyzés mind-mind hozzájárulhat a részletek összerakásához. Természetesen a főúri temetésekről sokkal árnyaltabb képet alakíthatunk ki, mint a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán állókéiről, hiszen a temetési pompa minden kellékével nem éltek/élhettek akármely „közrendű” sírba tételekor, legalábbis a forrásadottságok erről tanúskodnak.

A 17. század második feléből fennmaradt főúri temetési beszédek vizsgálatát itt négy kötetre összpontosítok: a Rhédey Ferenc, Bocskai István, I. Rákóczi Ferenc és a Báthori Zsófia temetésén elhangzott szövegekre. Az erdélyi főúri reprezentáció vizsgálatát célozva olyan szöveggörpusz összeállítására vállalkozom, amelyben kiemelten fontos tényező az elhunyt társadalmi rangja, státusa. A halotti beszédírás szokását, a szövegszerkesztés szabályszerűségeit olyan keretek között látom vizsgálhatónak, amikor egy szerzőnek különféle alkalmakkor, temetéseken (akkor is, ha nem a főrendűek első sorához tartozók

³⁷⁴ SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Bp., 1989, 8.

³⁷⁵ Pl. magyar vonatkozásban is a 16. században a temetési beszéd célja a halálra való emlékezés, a *memento mori*, a 17. századra ez már a halottnak való emlékezet-állításá alakul át: „Dem Gestaltwandel der Gattung Funeralien liegen veränderte Erwartungen der Auftraggeber wie auch der Rezipienten zugrunde. Beschreibt die kursächsische Kirchenordnung von 1580 den Zweck von Leichenpredigten noch als *memento mori* – Ermahnung für die Lebenden, gewinnt im 17. Jahrhundert der Aspekt, dem Toten ein »Denkmal« zu errichten.” JACOBSEN, Roswitha, *Religiosität und Herrschaftsrepräsentation in Funeralien sächsischer Fürsten* = BREUER, Dieter, Hrsg., *Religion und Religiosität*, Wiesbaden, 1995, 167.

fölött), szerencsés esetben két nyelven – latinul és magyarul – elmondott beszédeit vethetem össze. Ezen szempontok során körvonalazódott az a szövegkorpusz, amely a négy, Erdély életében meghatározó szereppel bírt főrangú temetésén elhangzott beszédeket fogja össze. Emellett pedig a szövegek szerzőinek viszonylatában többszörösen összetett szöveggháló bontható ki: azontúl, hogy az egyes szerzők a négy főrangú elhunyt közül legalább kettő fölött beszéltek (mint például Pósházi János, aki Rhédei Ferenc és Bocskai István felett egyaránt orált), s a vizsgálat így kiterjeszthető más rendű és rangú elhunytak temetési beszédeire is (mint Porcsalmi András esete, akinek a Bocskai István és a Kovásznai Péter kolozsvári püspök fölött mondott prédikációit ismerjük), vagy a temetési beszéd műfajához való viszonyulás alkalmakhoz köthető változása is lemérhető (mint Görgei Pálnál, aki Rhédey Ferenc és Bocskai István felett mondott prédikációt), ezentúl pedig a műfaj és a nyelv kapcsolata is megvizsgálható egy szerző írásainak vonatkozásában (Pósházi János latin orációi és a Vér Krisztina temetésére írt, kéziratban maradt magyar orációja). Az I. Rákóczi Ferenc és a Báthori Zsófia temetésén elhangzott szövegek bevonásának két okát látom: egyfelől mivel a katolikus főúri reprezentáció működésére világítanak rá, egyfajta kontrollként alkalmazhatók a protestáns főúri reprezentációhoz, műfajkezelési és -használati módhoz, másfelől ezekben az esetekben is találkozhatunk visszatérő szónokkal: Kiss Imre mindkét temetésen prédikált.

A fentiekből következően természetesen a temetési prédikáció és oráció műfaji kérdéseivel is szembe kell néznem: mennyiben állítható fel ezekben az esetekben szigorú műfaji distinkció, illetve hogyan viszonyulnak egymáshoz a más nyelveken írt, azonos műfajú szövegek, vagyis működik-e valamiféle nyelvi determinizmus az azonos műfajú szövegek esetében, és nem utolsósorban, mennyire határozza meg az elhunyt személye a fölötté mondott beszédet, vagyis a reprezentáció milyen szövegtípusokat követel meg, illetve milyen szövegépítkezési módokat preferál.

A kötetek vizsgálatakor nem célom az illető temetési pompa teljes rekonstruálása, mert eddigi forráskutatásaim alapján úgy tűnik, hogy ez nem is igazán lehetséges.³⁷⁶ Bár a

³⁷⁶ Persze ez nem jelenti azt, hogy lehetetlen lenne. Nyilván a főúri temetések rekonstruálása tűnik a leghozzáférhetőbbnek, hiszen ezek az ország igen fontos eseményei voltak. Egyes főúri temetésekről ennek ellenére mégiscsak keveset tudunk, hiszen szinte paradoxon, hogy Erdély legnagyobbnak tartott fejedelmének, Bethlen Gábornak a temetéséről alig vannak ismereteink. L. TÓTH István György, *Bethlen Gábor mőkás temetési menete = Történelmi Szemle*, 1997, 119–131. Kézírtos naplókban, emlékiratokban, levelezésekben elképzelhető, hogy megtalálhatjuk egy-egy temetés leírását, amely nagyban hozzájárulna a kiadott szövegek pontosabb értéséhez, a teljes ceremónia képének megalkotásához. Az általam végigolvasott, nyomtatásban megjelent és néhány kézírtos korabeli önéletírásokban, történetírásokban és naplókban nem találok semmiféle, az itt vizsgálandó temetésekre vonatkozó adattal. Természetesen temetés-leírásokat bőven lehet

temetési beszéd csak egyik, a szövegszerű elemeket nem teljesen lefedő része a temetési pompának (az epitáfiumok, a halotti zászló feliratai, halotti chárták stb. mellett), mégis a temetési ceremóniának egyik, talán a legfontosabb mozzanataként kezelhetjük. Az utólag összeállított kötetek pedig mindenképpen közelebb vezetnek az ilyen alkalommal megmutatkozó főúri reprezentáció mibenlétének, működésének, logikájának megértéséhez. Ehhez pedig segítséget adhatnak az ágendáknak és a retorikáknak vonatkozó útmutatásai. Az egyházi ceremónia rendjét rögzítő ágendák³⁷⁷ a szövegeknek a temetés rendjében elfoglalt helyük átlátásához nyújthatnak segítséget és ennek a korpusznak az egyházi szempontból releváns részeit (tartalom, felépítés, stb. vonatkozásában) szabályoz(hat)ták. Jól ismert, hogy egy-egy főúri temetésnek megvolt a pontosan körvonalazott „világi”³⁷⁸ szakasza is, ennek megszervezése pedig nem az egyházra, hanem a világi előkelőségekre tartozott. Ezt sokkal inkább vezérelték íratlan szabályok, olyanok, amelyek a világiak által mondott beszédekben ragadhatók meg a leginkább; ezeknek a szövegeknek a elsősorban műfaji kérdéseit, de nemcsak ezeket, a retorikák vonatkozó részei tisztázhatják.

V.1.1. Az egyházi ceremónia rendje: ágendák

A temetés szertartásának egyházi rendjét katolikus és protestáns szertartáskönyvek³⁷⁹ egyaránt rögzítették, a végtisztesség megadásának egyházi módját ebből kiindulva vizsgálhatjuk. A két felekezet szertartása külsőségeiben nem mutat lényeges különbséget; az eltérések, amelyek nyilván a hitágazati különbségekből adódnak, alig érintik a ceremónia rendjét. Feltűnő viszont, hogy a protestáns ágendák – összehasonlítva a keresztelés, esketés vagy az úrvacsora kiszolgáltatásának szabályaival – sokkal kevesebb teret szánnak a temetés

olvasni ezekben a forrásokban, ezek nagyban segítenek megérteni a temetés ceremóniájának lefolyását. L. pl. HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból* = *ItK*, 1998/5–6, 760–772., vagy Károlyi Zsuzsanna temetési pompájának tárgyi kellékeire is bőven kiterjesztett rekonstrukciót, MIKÓ, *i. m.*

³⁷⁷ A temetési pompának természetesen csak egyik része az egyházi: sőt, a főúri temetéseknek általában volt egy kinevezett világi ceremónia-mestere, aki a – sokszor több hónapon át is elhúzódó – ceremóniát részleteiben megszervezte, összehangolta. L. erről bővebben SZABÓ, *i. m.*, passim.

³⁷⁸ Azért használom itt a világi jelzőt idézőjelben, mert a világi-egyházi elválasztás nem feltétlenül működő terminus a kora újkorban, még akkor sem, ha olvashatunk, éppen a temetés szertartásának megszervezésénél, ilyen különbségtevésekről. L. pl. a négy Esterházy fiú temetési ceremóniájának rekonstrukcióját SZABÓ, *i. m.* passim.

³⁷⁹ A szertartáskönyvek középkori és kora újkori történetét (egészen a 19. századig elmenő kitekintéssel) tárgyalja BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2005.

szertartásának leírására, mint ahogyan az a katolikus oldalon megfigyelhető,³⁸⁰ sőt meglepő, hogy az egyházi szertartások szabályozását célzó könyveknek nem is mindegyikében találunk a temetésre vonatkozó utasításokat. Ez a tartózkodás feltételezhetően éppen a vallási felfogások különbségeivel magyarázható: a halottért való közbenjárás tételét tagadó protestáns oldal tartózkodik annak a helyzetnek a tárgyalásától, amelyik éppen ennek a hitnek a megnyilvánulási terepe lehet.³⁸¹ A 16–17. században több protestáns agenda is megjelent; az 1520–1680 közötti időszakból a legismertebb a Heltai Gáspár által nyomtatott. Samarjai Jánosé ugyanakkor több kiadást is megért, a valószínűleg legforgatottabb pedig Milotai Nyilas Istváné volt.³⁸² Ez utóbbiak közül a Milotai *Ágendájában* csak a halálra való felkészítésről olvashatunk (betegek látogatása, halálra ítélt foglyok vigasztalása), a temetés szertartásáról ágendájának egyik kiadásában sem esik szó.

A temetésről a Heltai-féle és a Samarjai ágendában olvashatunk, főleg a szertartás ceremóniájának külsőségeiről (mibe kell öltöztetni a halottat, hogyan kell viselkedni a halottas háznál, a harangozás férfi és/vagy nő felett, kik vigyék és mivel a koporsót, stb.). Mindkettő a temetés egyszerűségét hangsúlyozza, annak rendjét a Bibliából vezeti le, és egyértelműen elhatárolódnak az olyan szokásoktól, amelyek a katolikusok körében divatosak

³⁸⁰ Nyomtatott katolikus ágendát kettőt ismerünk a 17. századból, mindkettőben külön fejezet van a temetésről: *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentum ac ceteris publicis functionibus. Jussu et auctoritate ... Petri Pazman archiepiscopi Strigonien etc. decreta. Posoni, 1625.* Ezt a szabályzatot, benne a temetés az egyházi részére vonatkozó renddel együtt, 1625-ben szerkesztették Pozsonyban, és még abban az évben meg is jelentették. A században ez volt érvényben, ezt jelzi, hogy 1636-ban és 1656-ban újra kiadták. (RMNy 1346, RMNy 1636, RMNy 1901) gyakorlatilag minden egyházmegyében ezt használták. Közkeletűsége jelzi, hogy a 19. század közepéig szinte szó szerint követték minden kiadásban. Vö. BÁRTH, *i. m.*, 23. A másik a győri egyházmegye szertartáskönyve: *Rituale seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis functionibus pro Dioecesi Jauriensi.* Viennae, 1636. Ebben is *De exequis* címmel külön fejezet szól a temetésről. RMNY III. 1636.

³⁸¹ Az ágendák, mint kortörténeti források vizsgálata külön dolgozat, sőt monográfia témája lehet. A téma kutatásának nemzetközi helyzetéről l. BÁRTH, *i. m.*, 25. Mivel a vizsgálandó szövegek református szerzőktől származnak, ezért a katolikus ágendákra nem is térek ki bővebben és a protestánsok közül is csak azokat említem, amelyek a későbbiekben hasznosíthatók lesznek.

³⁸² Időrendben a következő ágendákról van szó: 1. HELTAI Gáspár: *Agenda, az az Szentegyházi Chelekedetek...* Kolozsvár, 1559. (RMNy 154); 2. BEYTHE István: *Mikeppen az koroztyéni gyulekezetben az Köröztséget, Ur vachorajat, hazasok esköttetését, oldozatot, gyonast, etc. zolgáltassanak az egy házi tanytok, ...* Nemetújvár, 1582 (RMNy 517); 3. PATHAI István: *Az helvetiai confession való köröztyén praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokrol irattatott könijvechke...* Nemetújvár, 1618 (RMNy 1143a); 4. *Agenda, az az szent egyházi czelekedeteknek avagy szentségeknak és egyéb egyházi szolgálatok ki szolgáltatásának modgya.* Keresztvrat, 1620 (RMNy 1221); 5. MILOTAI NYILAS István: *Agenda, az az anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való czelekedet.* Kolozsvár, 1621 (RMNy 1251; több kiadása is volt: 1622 – RMNy 1270; 1634 – RMNy 1576; 1653 – RMNy 2505; 1680 – RMK I. 1232); 6. SAMARJAI János: *Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske.* Lőcse, 1636 (RMNy 1654); 7. PAKSI K. György: *A sakramentomok ki-szolgáltatásának, [...] bizonyos módgya és rendi.* Várad, 1643. (RMNy 2043); 8. NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki próba-kö.* Debrecen, 1651. (RMNy 2362). Ezeken kívül még megjelent két latin nyelvű is, a Textor Joannesé 1651-ben (RMNY III. 2407, és a Radecius Valentinusé 1638-ban (RMNy 1725).

voltak. A mentalitás-váltás egyáltalán nem egyszerű voltára mutatnak rá azok az egyértelműen tiltó, illetve a megengedő gesztusok, amelyeket Samarjai tesz néhány – a katolikus szertartás szerint megengedett, a protestánsoknál nem javallott, de túlságosan is bevett – szokással szemben. Igen beszédes a XIV. szabály: „Szentölt vízzel nem katapollyuk a’ mi halottinkat, sem fejeknél, láboknál viasz gyertyát nem égetünk, féltvén a’ testeket ördögi késértettől, mikor penig szövétnekekkel késérjük a’ temető helyre, csak szokásbol cselekeszszük: mert élteknek tanéttjuk arra őket, minémű dicsőségre s boldogságra menendők holtok után, ha igaz hitben, és istenes életben multanak ki e’ világbol” (188–189).³⁸³ Amiről a legkevesebb szó esik ebben a két – amúgy a végtisztesség szertartását a többiekhez képest hosszasan tárgyaló – ágendában, az a halottat búcsúztató szövegek (prédikáció, oráció, imádság) helye és rendje a ceremónián belül. A predestináció tana fölöslegessé teszi a halottakért mondatott prédikációkat, imádságokat, a temetés így az élők tanítására szolgáló alkalom lesz: a temetési beszéd tanító jellegét Heltai a hitvitákból ismert hangon bizonyítja,³⁸⁴ Samarjai pedig a (meg)szokást állítja a reformáció szolgálatába.³⁸⁵ Szerinte a temetési beszéd egyik célja a tanítással egybekötött példaképállítás: vagyis Samarjainál már felfigyelhetünk arra, hogy a *genus didascalicum*ba sorolt temetési prédikáció a *demonstrativum* fele látszik hajolni.³⁸⁶ Az elhunyt életének példaképpé állítása (nemcsak) a protestáns prédikációknak központi, főúri temetésen pedig kötelező eleme, hanem ezzel együtt a vallási tanítás

³⁸³ Samarjai bár mindvégig a temetés egyszerűségét hangsúlyozza, a főúri temetésekkel szemben többféle engedményt is tesz: pl. ékszerekkel díszített holttest, emlékjel állítása a sír mellé, az elhalálozás és a temetés közötti időszak növelése a bevett két-három naposhoz képest, stb. Ezek az engedmények nyilván nem az ő mintaadó elképzeléseinek eredményei, sokkal inkább a szokáshoz való alkalmazkodás, pontosabban a szokás szabályá emelésének gesztusa.

³⁸⁴ „E mellet igaz hittel es lelki bizodalommal könyöregiönc, h.az Wr I. az ő nagy iouóltából es kegyelmességéből hátra verte az ördögnecc es annac szolgainac, a’ Papánac, a’ Mahometnec, es a’ heretnekeknecc minden dühösségeket, tanachokat, igyeközsseseket, es az keresztyéni egyházát, az az, a’ szegény nyaualyás igaz hitbeli gyüleközetet melly igaz es együgyü szüuel az ő szent Neuenec tisztességéért, es az ő áldot szent fiahöz valo szerelmeért, meg tarcha, es meg oltalmazza,” (59v).

³⁸⁵ XIII. szabály: „Néha praedikátíot tészünk, és imádkozunk a’ test fölöt, a’ temetésnek előtte: de nem a’ holtakért, mert ha istenessen éltenek, és az Urban meg holtanak, boldogok, s-nem szükölködnek a’ mi könyörgésünk nélkül: ha peniglen istentelenül éltenek, s-pentitentia tartatlan multanak ki e’ világbol, kárhozatra jutottanak, a’ honnan nincsen szabadulás, a’ mint a’ gazdagnak példája mutattya: és az el kárhoztakért haszontalan a’ könyörgés. Predikállunk azért az élőknek, és a’ meg holtaknak példájokat elejekben adván, intyük őket halando voltokrol valo gondolkodásra, penitentia tartásra, e’ világhi életnek meg unására, a’ telhetetlen világnak szorgalmatosságának meg utálására, az Isten országának keresésére, és a’ halálhoz valo jo készületre, imádkozunk magunkért, hogy Isten adgyon idvössées ki mulást halálunk oráján.” (189)

³⁸⁶ „Néha praedikátíot tészünk, és imádkozunk a’ test fölöt, a’ temetésnek előtte: de nem a’ holtakért, mert ha istenessen éltenek, és az Urban meg holtanak, boldogok, s-nem szükölködnek a’ mi könyörgésünk nélkül: ha peniglen istentelenül éltenek, s-pentitentia tartatlan multanak ki e’ világbol, kárhozatra jutottanak, a’ honnan nincsen szabadulás, a’ mint a’ gazdagnak példája mutattya: és az el kárhoztakért haszontalan a’ könyörgés. Predikállunk azért az élőknek, és a’ meg holtaknak példájokat elejekben adván, intyük őket halando voltokrol valo gondolkodásra, penitentia tartásra, e’ világhi életnek meg unására, a’ telhetetlen világnak szorgalmatosságának meg utálására, az Isten országának keresésére, és a’ halálhoz valo jo készületre, imádkozunk magunkért, hogy Isten adgyon idvössées ki mulást halálunk oráján.” 188.

megfogalmazásának alkalma. Heltai a temetési szertartás leírásának a végén néhány, általános helyzetekben felhasználható beszédminta után tematikus beszédet is ad (imádsággal együtt). Bár ebből a tematikus rendből messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, az mindenképpen látszik, hogy nem a társadalom hierarchiája, hanem a korszak leggyakoribb elhalálozást okozó eseményei alakítják ki ezt a rendet: gyermek-elhalálozás gyakorisága, pestis, háború.³⁸⁷ Heltai nyilván nem a felső papi rétegnek szánta ágendáját, hanem a kispapoknak, így az ország „oszlopos tagjainak” temetésére, a reprezentációs célokat is szolgáló ceremóniára nem tér ki.

Samarjainál mintabeszédeket nem olvashatunk, ő csupán néhány, a kisgyermek és az öregek temetésén, illetve általánosan elmondható mintaimádságot fogalmaz meg. Fentebb idézett mondatai viszont a temetési prédikációnak éppen arra a kiaknázhatóságára mutatnak rá, amelyek témám szempontjából éppen a legérdekesebbek: a reprezentációs céllal írott beszédek maximálisan kihasználják az elhunyt példaképpé állításának lehetőségét.

Mivel az ágendák a temetési szertartásnak a mindenkinek kijáró egyházi részével foglalkoznak, a pompa részeként értett világi búcsúztató szónoklatok említése nem feladatuk. Az ilyen beszédek megszerkesztése a világi szónoklatok hatáskörébe tartozik.

V.1.2. Retorikák a temetési beszédéről

Az halotti oráció megszerkesztésének szabályait két, a korszakban talán legelterjedtebb retorika-kézikönyv, az 1656-ban Váradon Szenczi Kertész Ábrahám által kiadott *Orator Extemporaneus*³⁸⁸ és Buzinkai Mihály 1659-ben megjelentetett *Institutiones Oratoriae*³⁸⁹-ja alapján vizsgáltam meg. A korszakban természetesen több hazai és külföldi szerzők által összeállított retorika-tankönyv forgott kézen; választásomat két tényezővel indokolhatom: egyrészt, mindkét összeállítás szellemi/értelmi szerzője az erdélyi értelmiség

³⁸⁷ Pl.: „Negyedic Rövid Predicacio Mikoron valami fiu, auagy leánzo gyermek meg hólt, es temetni vittet; Öttödic Rövid Predicacio a Merigy auagy döghalálnac ideién; Miképpen kel a Halalra valo foglyokat tanítani es vigasztalni; Mit kelyen cheleködni a fele Foglyockal, a'kic az ő büneknec ismerete által meg rettentec, es meg keserödtene; A Foglyok vigasztalásnac modgya; A Fogolynac vigasztalasa, az ő meg büntetésenec szidalma ellen; Mikepen es mit kellyen chelekedni a' fogolyal, a' ki az ő ellenségénec semmiképpen nem akar meg bochátni.”

³⁸⁸ A teljes cím: Georgii BECKHERII Elbingensis *Orator extemporaneus*; Seu artis oratoriae Breviarium bipartitum: Cujus Pars prior praecepta continet generalia, posterior praxin an specie ostendit. Accessit nunc in finem Justi Lipsii epistolica Institutio, Varadini, Apud Abrahamum Szenciensem 1656, RMK II. 866.

³⁸⁹ A teljes cím: *Institutiones Oratoriae ex optimis Authoribus collectae*: Methodo accurata donatae; usibusque Paedagogii Patakiensis consecratae. A MICHAELE BUZINKAI Rectore Scholae Illustris Patakinae: ejusdemq; Paedagogii Paedagogiarcham. S. Patakini, M DC LIX, RMK II. 937.

élvonalához tartozott (a Szenczi kiadta könyv esetében természetesen nem szerzőről van szó, arra, hogy mégis miért ő tekinthető a könyv kiadása értelmi szerzőjének és részben átdolgozójának a későbbiekben kitérek), az erdélyi iskolák kötelező tananyagává váltak, másrészt pedig mindkét kompedium a korszak retorikai irányzatai közül éppen azokat képviseli, amelyek az új igények kielégítését is figyelembe vették. Olyan igényekre gondolok itt, amelyek éppen a társadalmi változások nyomán alakultak ki, és amelyeknek a klasszikus retorikák már nem feleltek meg. Ezek a hivatalviselők, diplomataként utazók, előkelő nemesek és udvari szónokok számára íródtak – vagyis, mint ahogyan az első kompedium címe is jelzi: az időknek megfelelő kézikönyvekről van szó, olyanokról amelyek a magán- és a közreprézentáció igényeinek eleget tudnak tenni.

Az *Orator extemporaneus* (a továbbiakban OE) több szempontból is komoly kérdéseket vet fel: a szerzőség kérdése körül már a korban is hevesen vitáztak, ilyen a mű képviselte retorikai szemlélet igencsak új volta, és ezekkel szoros összefüggésben kérdés az is, hogy mennyiben és milyen hatása lehetett a korszak retorikai gyakorlatára. A szerzőség kérdéssel kezdve a művet elsőként ismertető Tarnai Andor³⁹⁰ már feltárta ennek forrásait és dokumentálta a mű „elorzásának” tényét. A lengyel jezsuita könyvét a maga neve alatt adta ki a református Georgius Beckher, ezt dolgozza át valamelyest a magyar kiadás. A könyv eredetileg katolikus szerzőjéről főleg a felvonultatott példák árulkodnak, amelyek, úgy tűnik, nem zavarták a protestáns kiadókat. A kompedium interkonfesszionálissá válásában több tényező játszott szerepet: „olyan új szempontokat érvényesít, amelyek a forrásmunkában nem, vagy alig voltak jelen.”³⁹¹ A mélységesen református meggyőződésű Szenczi Kertész Ábrahám nyomdáját ebben az időszakban több retorikai kézikönyv is elhagyta, a váradi iskola tankönyvekkel ebben az időszakban igen jól el volt látva,³⁹² tehát az OE kiadásában nem valamiféle hiánypótló szükségszerűségre kell gondolnunk. Sokkal inkább a tájékozottság igénye és az újabb elvárások kielégítésének célja vezérelhetette a váradi nyomdászt a könyv megjelentetésére. Nagy kérdés, hogy Szenczi Kertésznek és annak a szellemi közegnek az elveivel, amelyben működött – Várad köztudottan a magyarországi puritanizmus fellegvára

³⁹⁰ TARNAI Andor: *A váradi Orator Extemporaneus*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, szerkesztette JANKOVICS József, Bp., 1994. 365–378. A 17. századi retorikatörténeten belül egészen pontosan kijelölt az OE helye: I. BARTÓK István, 1998, IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig* Utószó a *Retorikák a reformáció korából*, szerkesztette IMRE Mihály, Debrecen, 2000, kötethez 399–452.

³⁹¹ IMRE, 2000, 441.

³⁹² Vö. TARNAI, *i.m.*, 365.

volt –, hogyan fért össze a vallási szempontokat igencsak háttérbe szorító és a retorika tudományelméleti funkcióját egészen más síkon kijelölő tankönyv.

Az OE-t már többen elemezték,³⁹³ így részletes ismertetésére most nem is térek ki, hanem csupán néhány olyan vonását említem, amelyek a Rhédey fölött mondott beszédek olvasásában hasznosítók lehetnek.

A két részre osztott könyvnek a második fele tartalmazza a konkrét eseményekhez köthető beszédek leírását és a mintabeszédeket. Ebben a *praxist* tárgyaló részben tér ki a temetési beszédre is, de ez az *invetiót*, *dispositiót*, *elocutiót* tárgyaló első részben is szóba kerül. Lévén, hogy az OE nem a klasszikus retorikai felosztást követi, hanem a ramusi dialektikus felosztás átdolgozott változatával állunk szemben, így a *dispositio* bőséges példaanyagában is találkozunk a funerációs alkalmakra ajánlott megoldásokkal. Egyik ilyen a temetésre utaló hely az argumentálás alfejezete, ahol a dialektikus érvelés alkalmazását mutatja be az elhunyt barátainak szóló vigasztalás példáján. Ebben az esetben nem annyira a példa tartalma, mint inkább az érvelés logikájára való rámutatás a fontos.³⁹⁴ Szempontunkból érdekesebb az *exordium* kérdését tárgyaló rész, ahol szintén a temetési beszéd lehetséges bevezetésével példálózik. A mindenki halandó voltával indító közhely kifejtését a Pegazus-történetre való rövid kitéréssel folytatja, majd a halott példaértékű életére történő utalással már jelzi a következő beszédrészre, a *propositióra* való áttérés lehetséges módját (a lapszálon ki is emeli: *Accessus ad Propositionem*). A bevezetés lényege éppen a főtételezhez való eljutás, amely – éppen a beszéd fajtájának megfelelően – a példaértékű élet jutalmazását mondja ki: halottnak az örökkévalóság templomába való bejutását a Rómát legyőző pogány hősök bevonulásához hasonlítja.³⁹⁵

³⁹³ TARNAI, i. m. Bartók a különféle retorikai irányzatok közül a szinkretizmuson belül helyezi el OE-t, hangsúlyozva a könyv gyakorlati igények kielégítésére való törekvését, BARTÓK, 1998, 119-121. Imre Mihály tudományelméleti szempontból (is) vizsgálja, az OE újításait, ezeket két fontos, egymással szoros összefüggésben álló tényezőben látja leírhatónak: a konfesszionális elemek mellőzésben és az *acumen*-tanban megragadható szövegképző elméletben. Ez utóbbinak stílárius kötődéseit a manierizmushoz-barokkhoz már Bán Imre is vizsgálta. Imre Mihály éppen arra mutat rá, hogy ezek a kötődések nem egyszerűen stilisztikaiak: a Ramus tanait továbbvivő szinkretikus irányzatokon belül elhelyezhető OE olyan rétor-retorika ideált képvisel, amely éppen ennek az ideálnak antropológiai áttértelemződésekben ragadható meg. Vö. IMRE, 2000, 441-445.

³⁹⁴ „Questio II. Quomodo Argumentatio Dialectica facienda? [...] Exemplum (a lapszálon: Consolatoria in morte amici). Sit Propositio: Non debes in morte amicorum graviter dolore. Ratio: Quia mors est commune malum. Pone Dialecticae ita: In communi malo graviter dolendum non est; Sed mors amicorum est commune malum; Ergo, etc.” OE, 68.

³⁹⁵ Sed de funebri urna fluentes oculos parumper transferte, et spectata duce itineris virtute in Capitolium aeternitatis illustrius abivisse, quam olim barbarum gentium Triumphator urbem Romam invectus est, intuebimini. Tu, etc. O ventura olim posteritas quem virum ante Te habueris, quam absolu imitationis exelplam amiseris, tecum poteris follicita expendere, etc.” (88)

Az első, a retorikai szabályokat általánosan tárgyaló rész után rátér az előzőhöz képest jóval terjedelmesebb, s a gyakorlatra vonatkozó második részre. A felosztás a *genera dicendi* rendjét követi, három hagyományos beszédfajta (*demonstrativum, deliberativum, judiciale*) említ; a *judicialer*ől gyakorlatilag nem szól, mert szerinte jogi ismeretek kellenének hozzá.³⁹⁶ A *dispositio* gyakorlati alkalmazásának lehetséges variációit a két – a kötet szemléletmódjának megfelelően – fontosabbnak tartott beszédnemen mutatja be. Az előző részben már tárgyalta a *dispositio* fontosságát a beszéd egészének megszerkesztése szempontjától, itt most csak egyik legfontosabb tényezőre emlékeztet: a *narratio* és az *amplificatio* szoros egységére. Mivel a köznapi életben legtöbb alkalom a bemutató beszédek elmondására kínálkozik, az OE szerzője is a *genus demonstrativum*ot tartja a legfontosabb beszédnemnek, így az ennek megfelelő témák elrendezését tárgyalja (ebbe a beszédnembe hagyományosan a dicsőítő és a cáfoló beszédet szokták sorolni). Így a *narratio* és az *amplificatio* összeillesztésének lehetőségét a *laudatio*n mutatja be, ahol valakinek a dicséretét a haza iránti hűség hangsúlyozásával kezdve, a patrónusok, a rokonok és a család nagyságának dicsérete kell következzen. Ezután következnek a személyes érdemek: a példásan leélt gyermek- és ifjúkor, a felnőtt- és öregkor, és a méltósággal viselt halál. A bemutató beszédekre általában érvényes tanács, ha a bevezetővel kellőképpen felgyűjtja a szónok a lelkeket (váratlan fordulattal, az élénk hatást elősegítő figurák bevetésével indított beszéd), akkor kellőképpen előkészíti hallgatóságát. Egy ilyen témájú beszéd többféleképpen épülhet fel, hatodik módja szerint részei: a *propositio*, a *ratio*, a *confirmatio* vagy *exornatio*, amit exemplumok, szentenciák, hasonló esetek felemlegetése tehetnek ki, végül pedig a *conclusio*. A hatodik mód szerint megszerkesztett bemutató beszédre egy ifjú temetésén elmondandó szónoklatot hoz fel példaként. Ebben az esetben a téma (a váratlan halál, az emberi élet törékenysége) már önmagában feltételezi a lelkek kellő érzékenységét a beszéd kezdéséhez, amit patetikus felkiáltásokkal tehet hatásosabbá a szónok, majd pedig a *laudatio*t tartalmazó *narratio* megvalósulásának lehetséges módját mutathatja be.

Ami a bemutató beszéd *dispositio*jára vonatkozó fejtegetésből minket érdekel, az a felépítés és a *laudatio* tartalmára és kibővítésének módja vonatkozik. Bár ez a példaoráció nem tér ki bővebben az exemplum-funkciót betöltő lehetséges példaanyagra, megszorításokat sem tesz arra vonatkozóan, hogy mit nem lenne szabad használni. Elvileg tehát az antik kultúrkincstől kezdve a keresztényig minden belefér(het).

³⁹⁶ Vö. TARNAI, i. m., 368.

A kötet e második részének nagyobbik felét az alkalmi beszédek példája teszi ki, ahol a magán- és közélet különféle alkalmainak (eljegyzés, esküvő, temetés, követ- vagy tisztviselő-választás) szétválaszthatlansága éppen a magán- és közrepresentáció szoros összefonódottságáról árulkodik. Bár a temetési beszéd a magánrepresentációhoz tartozik, az elhunyt társadalmi rangja áthelyezheti ezt a közszférába. Éppen ezért beszél a gyászbeszédek sokféleségéről, és figyelmeztet arra, hogy ezek helyét gondosan meg kell találni az egész temetési szertartáson belül, „amelynek vannak – a verbális elemeken túl – vizuális, képi effektusai is”.³⁹⁷ A halotti orációkról szóló fejezet végéhez az OE szerzője több oldalon keresztül az epitáfiumok és a gyász zászlófeliratok lehetséges szövegeit is közreadja.

A gyászbeszédnek alapvetően két típusát különíti el – az egyiket a vendégek intézik a halott barátaihoz, másikat a barátok a vendégekhez³⁹⁸ – ; ez a kategorizálás és a közreadott beszédminták egyértelművé teszik, hogy kinek kíván példát adni. Az OE perspektívájába így kizárólag a közrepresentációt szolgáló temetési beszéd kerül: erről különösen a második beszéd típus árulkodik (amelyik különben nagyjából hasonlóan épül fel, mint az előző, vagyis a fájdalom kifejezése után a halott dicsérete, majd pedig a barátok vigasztalása következik), amelyben a beszéd szerves részét képezi a barátok köszönetnyilvánítása a vendégeknek, amiért eljöttek a temetésre, bánatukban osztoztak, valamint a halotti torra szóló meghívás. Ennek kiemelésére különös hangsúlyt fektet, a beszédnek külön részeként tartja számon: „Negyedikként meghívás a halotti torra. Jegyezd meg, hogy *a legtöbb helyen a mágnások körében követek küldése szokásos*, hogy azok beszéljenek az ő nevükben; tehát nekik a köszönetnyilvánítással az előkelőségek rangja miatt előbb kell válaszolni.”³⁹⁹ Az előző részben – az *exordium* példaanyagán – már láthattuk, hogy az OE szerzője ebben a tekintetben (is) a retorikai szinkretizmus képviselője; a kötet egésze pedig a felekezeti indifferencializmuson túl, a retorika teológiai kötöttségének felszámolásáról tanúskodik. A gyászbeszéd-minták – különösen ennek második típusa – a kötelező, vallási szempontból is releváns erények, mint a jó lelkiismeret, kegyes életvitel, a halálra való felkészültség mellett a személyes erények dicséretekor az egész antik római-és görög kultúrkinccset kiaknázásra javasolja: Arisztidész igazságossága, Lükiorgosz okossága, Nagy Sándor nagylelkűsége, Julius Caesar szerencsés volta, rettenhetetlen jellege – az elhunyt jellemével való

³⁹⁷ IMRE, 2000, 442.

³⁹⁸ „*Oratium funebrium duplex genus est in usu. Nam aliae dicitur ab Hospitibus ad amicos defuncti; Aliae ab Amicis defuncti ad Hospites.*” OE, 257.

³⁹⁹ Az OE-ből szemelvényeket közöl IMRE, 2000, 337–365, fordította SZALAI Zsuzsanna, CZÁR Csaba János és CZEGLÉDI Sándor, az idézetekben ezt a fordítást követem. Az idézet helye: 361.

metonimikus kapcsolatteremtés révén az önmagukért beszélő példák funkcióját látják el. Ez a panelszerűen alkalmazott exemplumkezelési módszer nyilván értő közönséget kíván, és egyértelműen utal arra is, hogy kiknek a temetésén alkalmazható a dicséretnek ez az eljárása. Így válhat a család magángyásza is a haza általános gyászává, amikor a vigasztalás érveit éppen abból merítheti a szónok, hogy az elhunyt a „köztársaság terhét hordva halt meg”, mély lelki nyugalommal fogadta halálát, ami kellő bizonyíték ahhoz, hogy: „A halhatatlan Isten amennyire nyugodtan, olyan lágyan mondja: úgy látszott, halálában élt leginkább az, aki életében mindig arra gondolt, meg kell halnia: miképpen annak az élete a halállal legkevésbé sem merülhet feledésbe, akinek éppen a halál az örök élet.”⁴⁰⁰

Két fontos tanulsága van az OE-nek szövegelemzésünk szempontjából: egyfelől az *accomodation*nak egy igen sajátos változatát figyelhettük itt meg, amint kifejezetten nemesi-arisztokrata-igényű reprezentációnak kíván megfelelni; másfelől – az előzőnek (is) bizonyos szempontból következményeképpen – az a sajátos kettősség, ahogyan a bibliai példaanyag jelen van ugyan, de nem játszik főszerepet, mert a bizonyítás, bemutatás eszközéül felhasznált bőséges antik anyagot ezzel párhuzamosan működteti, ezzel is demonstrálva a kötet egészét meghatározó retorikai szinkretizmust.

A másik retorika-tankönyv, amelyet hasonló szempontból néztem végig, a Buzinkai Mihályé,⁴⁰¹ sok ponton mutat hasonlóságot az OE-vel. Buzinkainak igen fontos szerepe van a retorikai szinkretizmus magyarországi elterjesztésében és megszilárdításában, s főleg Bartók István kutatásainak köszönhetően munkássága széles körben ismert.

Az *Institutiones Oratoriae* tárgyalja a négy *genust*, a központi helyet természetesen itt is a bemutató beszéd kapja, és éppen ebben a fejezetben „látszik a gyakorlatias igényekhez közelítő szemlélet, a magán- és közreprezentáció beszédtypusait ismerteti.”⁴⁰² Mindenek előtt Buzikai is az eljegyzési, esküvői és a temetési beszédet tárgyalja, külön fejezetet is szánva ezeknek.⁴⁰³ Az ilyen típusú beszédek fontosságát a többi között jelzi az is, hogy a funerals művészetének részleteiről nemcsak az erre szánt fejezetekben olvashatni. Így a beszéd egész hatását, szerkesztését befolyásoló, sőt meghatározó *exordium* tárgyalásánál külön kitér a temetési szónoklat megfelelő elkezdésének hogyanjára. Az *accomodatio* ilyen esetben

⁴⁰⁰ IMRE, 2000, 362–363. Az eredetiben: 283–284.

⁴⁰¹ Buzinkai retorikájának két könyvét, az *Institutiones rhetoricarum libri duo*, Sárospatak 1658, illetve az *Institutionum oratoriae*, Sárospatak, 1659, behatóan ismerteti BARTÓK István *Buzinkai Mihály retorikai munkássága* = BARTÓK, 1998, 127–150. Bár a két könyv a rávista szemléletmód jegyében szerves egységet alkot, de Buzinkainak a temetési beszédre vonatkozó tanításai érdekelnek, ezért az ebből a szempontból releváns *Oratoriát* néztem alaposabban végig.

⁴⁰² IMRE, 2000, 448.

⁴⁰³ Cap. XVII. *De Oratione Natalitia ac Funebri*, 70–75.

egészen más súlyt kap, mint bármilyen más alkalomkor mondott beszéd esetében. A gyász önmagában megindult lelkiállapotot idéz elő, a szónoknak a továbbiakban erre kell építenie.⁴⁰⁴ A temetési beszédnek legfontosabb része az elhunyt dicsérete, erényeinek felsorolása, ezért a dicséret megszerkesztéséről szintén külön részben értekezik.⁴⁰⁵ A dicséretnek (vagy a gáncsolásnak) két típusát különíti el: az egyedit (alkalmit), illetve az általánost.⁴⁰⁶ Az egyedi (vagy inkább személyre szabott) dicsérő beszédben a *laudatio* érveit – klasszikus módon – Buzinkai szerint is elsőként a nemzetségből és a hazaszeretetből kell venni, ezt követik a személyes erények, mint a természet, egészség/es élet/ (a szép/egészséges termet/külső, természetesen megfelelő esetekben külön erényként említendő!), iskolázottság, és a kedvezően értékelhető cselekedetek. Ha elhunyt dicséretét kell megírni, a halál neme és oka szintén a dicséret egyik argumentuma lehet (pl. ha valaki harcban esett el), és ekkor ennek külön része a haza iránti tettek felemlegetése és a mindenki gyászára, a kárt vallott respublicára való kitérés.

Az általánost tartja a művészi szempontból formáltabbnak („Hic Ordo, plus artis habet, quam prior.” 41.); ennek példaként Cicerónak a birodalom összegzéséről Manlianában mondott beszédéhez irányít. Ilyen esetekben a díszítés módjának nincsenek kötöttségei, ezért művészebb az ilyen típusú beszéd; az *acumen* alkalmazása szabadabb teret kaphat, mint egy-egy egyedi és alkalomszerű beszéd esetében. A kevert típus lehet a kettő egyeztetése, amire éppen azért van szükség, mert általában egyik sem mutatkozik vegytisztán. Az ilyen kevert típusú beszédekben a dicséret az életút egészét fogja át, ahol a gyermekkor a példás felnőttkor előképe, a közjó szolgálatában levégzett tettek és a személyes erények az életút felvázolása mellett valamiképpen másodlagos erényként kerülnek elő. Világos, hogy ilyen esetben az életútnak önmagában bizonyító szerepe van, így lehet példaértékű. Buzinkai figyelmeztet arra is, hogy a dicséret során nem szabad túlzásokba esni, hiszen az ellenkezőknek éppen ezzel szolgáltathatja a cáfolat érveit. Buzinkai nem ad példaorációkat, a sok helyen igen vázlatos szabályok működésének megértéséért utasít az ismert szerzők beszédeihez: pl. Xenophonhoz (a haza iránti hűségért dicsérendő beszéd megírásakor), vagy, mint fentebb említettem, Ciceróhoz (amikor egy összetettebb, elmésebb – *acumen* – *laudatio*t kívánunk megírni).

⁴⁰⁴ „In Orationibus funebrius, initium a luctu, sive dolore, itemque causis, quae nos ad lugendum movent, sumimus.” (119)

⁴⁰⁵ Cap. XIII. *De Laudatione Personarum*, 39–42.

⁴⁰⁶ „In Persona vero laudanda, aut vituperanda, duplex est ordinis ratio; nam aut *temporum* gradus servantur; aut *generum* distributiones.” *Uo.*, 39.

A dicséret mellett legalább ekkora súlyt kell kapnia a vigasztalásnak is. Ennek nyomatékosításaként a vigasztaló beszéd megszerkesztését külön részben tárgyalja.⁴⁰⁷ Az erények felemlegetése közben vigyázni kell arra, hogy ne korbácsoljuk fel mértéktelenül a fájdalmat, mert így nem kerülhet arányba a dicséret a vigasztalással, ami a funerációs beszéd másik célja kell legyen. A fájdalom enyhítésének eszköze az, hogy jól megválogatott argumentumokra építünk. A méltóságból, hasznosságából, szükségességből, kellemességből, lehetségesből célszerűen vett érvekkel elérhetjük, hogy az elhunytat példaképként állíthassuk az élők elé, az ő követésére buzdíthassuk a hallgatóságot, és így nem kell a lelkek felőrlődésével számolnunk.⁴⁰⁸

Buzinkai tankönyve az OE-hez viszonyítva a retorikának mindenképpen az egyszerűbb és átláthatóbb típusát képviseli, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy tudományelméleti szempontból közös alapokon nyugszanak. Mindkét retorika egyértelműen arra tanít, hogy a halotti beszéd megírásakor a retorika *genusainak* sajátosságait szem előtt kell tartani; a beszéd céljának eléréseért a dicséret, illetve a vigasztalás argumentumainak és exemplumainak körét a legtágabban értett hagyományok irányába kell kiterjeszteni, mintegy jelezve, hogy a halotti beszéd megírásakor a homiletikai és a retorikai szempont nem, vagy alig választható el egymástól.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Cap. XXIII. *De Oratione Consolatoria*, 74–78.

⁴⁰⁸ “IX. In hac veró parte argumenti sumemus. 1. Ab *Honesto*, quia haec divina est voluntas, hoc ratio dictat, hoc virtutis exigit natura, ut animi dolorem, recte factorum conscientia mitigemus. 2. Ab *Utile* quia virt' reb' adversis redditur illustrior clarioq; iisdem erudimur, et prudentiores ac meliores evadimus. 3. A *Necessario*, quia quae effugere non licet, ea lugendo non corrigimus, sed exasperamus. 4. A *Jucundo*, quia utcunque nunc ingrata sors ista sit, tamen veniet temp' quo voluptatem gignet, praeteritorum malorum memoria, cum honesto nomine conjuncta. 5. A *Possibili*, quia nulla est calamitas tantaquin patinedo vincatur. Huic argumento multum roboris accedet, ab illustribus eorum exemplis, qui adversa constanter pertulere, Denique, exemplis istis adhortabimur ad pristinam virtutem, atque animum fortem, ne frustrase maceret, ac nominis sui honorem, si impatientius se great, offuscet, atque imminuat; hostibus veró gaudium creet.”

⁴⁰⁹ A vizsgálatba ezúttal nem vontam be a korszak egyetlen magyar nyelven megjelent homiletikáját, MEDGYESI Pál, *Doce nos orare*,...1650. Medgyesi az imádság és a prédikáció megírásának szabálygyűjteményét írja meg, az ebben tájékozódni kívánónak segítségére kíván lenni azzal is, hogy az imádságok, illetve a prédikációk vázlatát táblázatokba is foglalja. A minket érdeklő prédikáció-megszerkesztési részben Medgyesi nem *genusokról*, hanem egyszerű és összetett beszédmintákról beszél, az külön vizsgálat tárgya lehet, hogy a temetési beszédnek melyik típus szerint kell megíródnia. Eddigi vizsgálataim alapján úgy tűnik, hogy bár Medgyesi szigorú osztályozása, átláthatóságra való állandó törekvése saját prédikálási gyakorlatával alig van összhangban. Az a négy temetési beszéd pedig, amelyet ő írt (I. Rákóczi György, Bethlen István, Ibrányi Ferenc, Lónyai Zsuzsanna temetésére), nem írhatók le maradéktalanul a beszéd-táblázatok valamelyikével. Ezek a beszédek – éppen bonyolult szerkezetük, sőt, több esetben éppen a szerkezet felrúgása miatt – semmiképpen sem hozhatók összefüggésbe az egyszerű beszéd mintájával, még akkor sem, ha a bonyolult szabályai sem követhetők bennük rendesen. Az pedig egy újabb külön vizsgálat tárgya lehet, hogy a kortársak mennyire ismerték Medgyesi homiletikáját, használták-e és alkalmazkodtak-e ehhez a szabálygyűjteményhez.

V.1.3. Halotti beszéd-kutatás

A fentiekben láthattuk egyrészt azt, hogy a temetési beszéd különleges helyet foglal el a különféle beszédtypusok között, másrészt pedig azt is megfigyelhettük, hogy egyházi és világi szinteken (persze ezek szoros összefonódottságát nem felejtjük el) sok és sokféle erőfeszítéseket tettek, hogy a hagyományt és az új elvárásokat összehangolják.

A temetési beszéd műfaja a 17. századra már több százéves múltra tekinthet vissza. Ez a műfaj már születése pillanatában is – éppen alkalmiságából adódóan – olyan sajátosságokkal rendelkezett, amelyekkel az egyszerű vasárnapi prédikáció sohasem kísérletezhetett volna. A temetési alkalomkor az elhunyt méltatása legalább akkora helyett kapott a beszédben, mint a túlvilági élet tanításán keresztül a hívek és a hozzátartozók vigasztalása; ennek a feladatnak a megvalósítása igen tág lehetőségeket nyitott a szónok számára, melyet a különböző korokban más és másképpen használtak ki.⁴¹⁰

A halotti beszéd többszemponút – irodalmi, irodalomszociológiai, történelmi és művelődéstörténeti, stb. – kutatását Németországban már évtizedekkel ezelőtt programszerűen meghirdették; első lépésként a halotti beszédek katalógusát állították össze, ezt tekintve a további kutatások első lépésének. A szisztematikus feltárást interdiszciplinárisan végezték, jelezve a kutatási terület többszemponút megközelíthetőségét.⁴¹¹

Magyar vonatkozásban Kecskeméti Gábor könyvéig⁴¹² sem hiányoznak a halotti beszéd-kutatások,⁴¹³ ezzel együtt a téma vizsgálata még messze nincs kimerítve, az eredmények tudományközi forgalmának jelei pedig igen véletlenszerűek. Bár a hazai halotti beszédek mennyiségileg nem mérhetők a német területen írottakhoz,⁴¹⁴ mégis igen jelentős hányadát képezik a hazai prédikációirodalomnak. A mennyiség okán sem vállalkozom a teljes szövegtörzs vizsgálataira; az anyag nagysága ellenére egységes szempontú vizsgálatát tudta elvégezni Kecskeméti Gábor. Inkább olyan olvasási mód alkalmazását kísérelem meg, amely

⁴¹⁰ A temetési pompával szembeni ellenérzés a reformáció kezdeti időszakában – legalábbis elméletben – általános jelenség volt. A pompa mértéke viszont nyilvánvalóan mindig az elhunyt társadalmi státusától függött.

⁴¹¹ A kutatás befejezetlenségére folyamatosan emlékeztetik és folytatására biztatják a kutatókat, újabban pl. Jill Bepler kínál újabb szempontokat a német halotti beszéd-kutatásnak: „Trotz dieser Fortschritte in der Erschließung gibt es bis heute keine Untersuchung der politischen und publizistischen Wirkung höfischen Funeraldrucke in Deutschland in der Frühen Neuzeit, [...]” BEPLER, Jill, *Zeremonieller Hof und Musenhof: protestantische höfische Begräbniskultur im Spiegel der Funeralpublikationen Thüringens* = LENZ, Rudolf, Hrsg., *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, Stuttgart, 2004, 159.

⁴¹² KECSKEMÉTI, 1998.

⁴¹³ L. NÉMETH S. Katalin, *Magyar orátor a 18. században: Verestói György = It*, 1984, 855–888.; KOVÁCS Sándor Iván, „Halotti beszéd”-kutatások = *Vigilia*, 1985, 204–205.; IMRE, 1987, 20–45.

⁴¹⁴ Kecskeméti Gábor 1711-ig 103 kötetet számolt össze, amelyek összesen 354 magyar nyelvű halotti beszédet tartalmaznak. KECSKEMÉTI, 1998, 282–291.

éppen a monografikus igényű megközelítésnek nem lehet szempontja: olyan megközelítést, amelyet a kiválasztott szöveg maga követel meg, így pedig olyan sajátosságai mutatkozhatnak meg, amelyek talán egy újabb átfogó szempont kialakítását eredményezhetik.

V.2. Főúri reprezentáció temetés alkalmával

A vizsgálandó szöveganyag több tekintetben is rokonságot mutat: elsősorban természetesen a megjelentetés céljának, a reprezentatív igények kielégítésének kérdésében. Főúri temetések esetében kivétel nélkül számolni kell a reprezentáció szándékával:⁴¹⁵ a temetési beszédek kiadásával már nemcsak az elhunynak állítanak emléket, hanem családja hírnevét is erősítik. E kiadványok célközönsége lényeges motiváló erő ebben a folyamatban, ezek a szövegek semmiképpen sem az alattvalókhöz, hanem a társadalmilag hasonlóakhoz szólnak, ilyenformán a főúri udvarok közötti kommunikációs eszközként is értelmezhetőek.⁴¹⁶ Emelett pedig a temetési beszédek betekintést nyújtanak az udvar kulturális és társadalmi életébe is: a beszédek megformáltságán, üzenetén, nem utolsó sorban pedig a beszédek szerzőin keresztül az udvar művelődési törekvéseit és ideálját mutatják meg, miközben politikai üzeneteket is közvetíthetnek.

A szövegrendezés koherenciája miatt egy kitüntetett kötetet választottam, ehhez kapcsolom és viszonyítom a többi. A Rhédey Ferenc emlékére kiadott kötetet választom, mivel ez önmagában olyannyira egységesnek, vizsgálati szempontokat kínálónak mutatkozik, hogy referenciális alapja lehet az összes többi, hozzá valamilyen szempontból kapcsolódó/ható szövegnek.

A kötetek gyors kiadása (a temetést követő évben általában már meg is jelennek) minden esetben nyilvánvaló reprezentációs szándék eredménye. A család rangjának, fényének megmutatását célozzák éppúgy, mint az elhunyt jó emlékezetben való megőrzését. Általában egy kiemelt dicsérendő tulajdonság, jellemvonás köré szervezik ezeket a szövegeket (természetesen ez nem jelenti azt, hogy az elhunynak egyetlen jó tulajdonságát dicsérnék a továbbiakban), amely szigorúan körülhatárolt, topikus vonásokat mutat. Ilyen Rhédey Ferenc kiemelt kegyessége, Bocskai István „bujdosása” (természetesen politikai pályafutására

⁴¹⁵ „[Funeralien dürfen] in hohem Maße repräsentative Dokumente des Selbstverständnisses der fürstlichen Familie gelten.“ JACOBSEN, *i. m.*, 164.

⁴¹⁶ „»Die genuigen Adressanten der Höfe waren – andere Höfe«. Auf diesen Kreis richteten sich auch alla Repräsentationsbestrebungen. Die eigenen Untertanen wurde eher zufällig erreicht, ein Zielpublikum bildeten sie auf keinen Fall.“ BEPLER, *i. m.*, 161.

utalva), Báthori Zsófia bölcsessége és erőssége, I. Rákóczi Ferencben pedig az „egyetemes kereszténység” bajnokát siratják. Ezeknek a kiemelt erényeknek összetett funkciója van: az elhunyt jó emlékezetben való megőrzéséhez járulnak hozzá, úgy, hogy a családi „pantheonba” kerülésüket érdemelik ki, a család nagy nevéhez méltó voltát mutatják meg, miközben a család önértelmezésének kifejezői is.

A Rhédey Ferenc emlékére kiadott kötetet tartalmazó szövegek – egy kivétellel – már 1668-ban, a temetés évében külön-külön megjelentek, egybekötésüket az egyetlen 1669-es kiadású beszéd késleltethette.

Ezek a szövegek több szempontból is felhívják magukra a figyelmet. Főúri temetésről lévén szó, egy olyan kötet kiadását szorgalmazták, amely tökéletesen megfelel a korban élő íratlan szabályoknak: három magyar nyelvű prédikációval, egy latin és egy magyar orációval járul hozzá a halott örök emlékezetben maradásához és a család önreprezentációjához. Nem a mennyiség keltheti fel figyelmünket, hiszen egy főúri temetésen a század második felében ez rendjén valónak tekinthető (Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor feleségének temetésén 22 magyar nyelvű beszéd, 14 latin szónoklat hangzott el, de inkább ez a kirívó példa⁴¹⁷); hanem inkább a szövegek műfaji összetétele, egymás mellé kerülése. A szövegek címszerűen prédikációnak ill. orációnak kínálják magukat. Ebben nincs semmi rendkívüli, a funerációs köteteknél megszokott eljárásról ez. Orációkat szinte minden főúri temetésen mondtak – többnyire latinul. Magyar nyelvű halotti oráció a 17. században meglehetősen ritka példa;⁴¹⁸ a 18. században viszont már virágkorát éli ez a műfaj.⁴¹⁹ Kérdéseim elsősorban műfaji természetűek. Vajon milyen relevanciája van ennek a műfaji distinkciónak a korban? Mennyire mérvadó ez a jelzett műfaji elkülönülés a vizsgálandó kötet(ek) esetében? Illetve, hogyan viszonyul egymáshoz a latin és a magyar nyelvű oráció, vajon az azonos műfaj valóban azonos szabályok szerint megírt szöveget eredményez? A műfaj problematikusságát e kötet esetében nem csupán az oráció példázhatja. Külön feladat a prédikációk helyének meghatározása a kötetben belül, egyrészt az orációkhoz való viszonyuk, másrészt saját műfaji szabályaik szempontjából: a három prédikáció különbözősége olyannyira kirívó, hogy önként adódik az elmélkedéssel, a politikai publicisztikával, netán éppen az orációval való

⁴¹⁷ MIKÓ, *i. m.*, 6.

⁴¹⁸ A Rhédey Ferenc temetésén elhangzottan kívül még kötetben találtunk, összesen hét magyar nyelvű halotti orációt: 1. Gróf Bethlen Krisztina felett Tartzali Péter mondottat, Debrecen, 1631, RMNy 1498, 2. Dányádi György orációját Újlaki Bocskai Ferenc fölött, 1674, RMNy 1158, 3. Bocskai István felett Diószegi Sámuel orált, Kolozsvár, 1674, RMK I. 1164, 4. Szemere György felett 4 Rövid Magyar Oratio-t tartott Tarczali Sámuel, Debrecen, 1704, RMK I. 1687.

⁴¹⁹ L. Pl. Verestói György orációit, bizonyos értelemben a 17. századi orációk előfutárai az ő – a műfaji keretek kínálta lehetőségeket messzemenően kiaknázó – beszédei. Verestói beszédeiről l. NÉMETH S., *i. m.*

rokonításuk. Éppen e műfaji sokszínűség, műfajok közti átfedés révén éri el a kötet azt a hatást, amelyet megrendelőik szántak neki: az egykori fejedelem örök emlékezetben maradását és a család hírnevének, fényének növelését, illetve megmutatását.

A Rhédey-féle kötethez, felépítését tekintve nagyon hasonlít a Bocskai István, zemplényi főispán halálára, 1674-ben Kolozsváron kiadott kötet: itt is három prédikációt, egy latin (hozzákapcsolta szerzője a genealógiát, magyarul) és egy magyar nyelvű orációt olvashatunk, ehhez járul még néhány búcsúztató vers is.⁴²⁰ A Rhédey-kötet kapcsán felvetett kérdések érvényesek itt is: a feltűnő azonosságok természetesen rejthetnek lényegi különbségeket is. A Bocskai-féle kötet szintén igen reprezentatív,⁴²¹ a Bocskai család utolsó férfi-leszármazottját siratják el vele.

Ehhez a szövegmennyiséghez képest számszerűleg viszonylag szerényebb az I. Rákóczi Ferenc és még lecsupaszítottabb a Báthori Zsófia halálára emlékező szövegegyüttes. Az I. Rákóczi Ferenc halálára kiadott igen reprezentatív kötet (Kassa, 1677) megrendelője, Báthori Zsófia gondosan vigyázott arra, hogy a megjelentetett szövegek jellege és típusa kellőképpen érzékeltesse az elhunyt rangját: ezt a kötetet bevezető terjedelmes, versbe szedett Rákóczi és Báthori család-történet⁴²² mellett a latin orációval célozza meg. Az ugyanitt elhangzott magyar nyelvű prédikáció nem ebben a kötetben kap helyet, Lőcsén nyomtatták, ugyancsak 1677-ben. Báthori Zsófia halála után pedig két szöveget, egy latin orációt és egy magyar prédikációt jelentettek meg, nem is egy kötetben, az orációt Kassán, 1681-ben, a prédikációt pedig Nagyszombatban adták ki 1680-ban.

V.2.1. Változatok a prédikációra

A Rhédey-féle kötetet indító beszéd Czeglédi István „megjobbított” prédikációja.⁴²³ A kötet talán legreprezentatívabb szövege ez, nemcsak terjedelmét tekintve, hanem a szónok személye szempontjából is, hiszen Czeglédi egyike a század második felében működő

⁴²⁰ A halotti búcsúztató versnek is igen sokféle típusával találkozhatunk a korban, a jelen keretek ezúttal nem lennének elegendőek arra, hogy ezeket a nem prózai szövegeket is bevonjam a vizsgálatba.

⁴²¹ A kötetet Imre Mihály mutatta be és elemezte, aki a politikai publicisztika alakulásának és a nemzeti önszemlélet kifejeződésének egyik legrelevánsabb példájának tartja. IMRE, 1987, 21–45.

⁴²² A két család kiemelkedő személyiségeiről, azok köré szervezett Magyarország és Erdély történet külön tanulmány tárgya lehet. Ez a 12 részből álló versciklus izgalmas terepe a történelmi személyiségek (illetve azzá ily módon avatottak) és események korabeli megítélésének, egyfajta kanonizációs szándék működésének.

⁴²³ *Enochnak Istennek való minden-nap-járása* Sárospatak, 1669. RMK I. 1093. Czeglédi beszéde az egyetlen 1669-es datálású szöveg a kötetben, valószínűleg a „megjobbításra” szánt idő miatt késleltetett a temetésen elhangzott szövegek egybekötése.

leghatásosabb szónokoknak.⁴²⁴ Czeglédi olyannyira megjobbította beszédét, hogy az egy órás prédikáció szövegét (kb. 30–35 oldal, általában ennyi a nyomtatásban is megjelenő prédikációk terjedelme) 162 oldalra duzzasztotta fel. Igen szokatlan az ilyen nagy terjedelmű prédikáció, egyedülállónak is nevezhetjük,⁴²⁵ s nehezen hihetjük el, hogy valóban prédikációval van dolgunk, bármennyire is annak nevezi szerzője. De nemcsak címszerűen kínálja Czeglédi szövegét prédikációnak, hanem gondosan, mondhatni rigurózan igyekszik annak minden szabályát betartani. Legalábbis ami a külsőségeket illeti: a szöveg tagolásának módja a prédikációknál megszokott módon történik, megtalálhatjuk benne a summát, részekre bontást, magyarázatot, tanulságokat, hasznokat és az applikációt is – a lapszálon gondosan feltüntetni minden egyes tartalmi egység nevét – csak mindent óriásira nagyítva. Mindemellett még két bevezetővel is ellátja Czeglédi prédikációját: *A Sirást Enyhítő Levélben* vigasztalni kíván, elsősorban Rhédey özvegyéhez, Bethlen Druzsínához szól; a *Készítő beszéd* pedig az *exordium* funkcióját tölti be, itt is kitágítva annak kereteit, a hallgatóság lelki előkészítéséhez szükséges a különleges alkalomnak a jelen helyzeten túlmutató, tágabb összefüggésekbe való helyezése. Czeglédi itt emlegeti fel azt a korbeli halotti prédikációkban toposzá vált, ház-haza-oszlop hasonlatot és alkalmazza a konkrét helyzetre: Így teszi értelmezhetővé Rhédey halálát, hogy a halál ténye miatti szomorúság a nemzet szempontjából tragédiaként megéleendő esemény legyen. Az előjárók halála tehát az isteni büntetés jele: „Valóban kezdé, az igaz ítéletű Isten, e’ néhány esztendő alatt, a’ Magyar-Ország-i *Politiával*-is éreztetni, e’ Fenyegetésnek súllyát! Mert, *fényes Nap* gyanánt szemeink előtt *tündöklő*, Fejedelmi, Tudós, s-Vitéz Emberink-et, életek *déllyében*, virágzó idejekben, el-*nyugodtá*, és mikor más Nemzeteknek, a’ bódogtalanágnak *setét éjszakájá*-ban botorkáznak. (...) Egy szóval: Valóban *késérőséges napra* jutatta Isten, a’ *Magyar Hazát!*” (10–11). Ugyanitt emlékeztet Rhédey László, a volt fejedelem fiának 1663-ban bekövetkezett halálára, mely ebben az összefüggésben argumentumként szolgál az isteni büntetés kétszeres jelenlétére. Számos prédikátortársához hasonlóan az isteni büntetés okát Czeglédi is a hitetlenségben jelöli meg, a büntetés jelenvalóságát bizonyító bevezető szövegek így természetesen vezetnek át a beszéd tulajdonképpeni témájához.

⁴²⁴ Czeglédi talán a legfélelmetesebb hitvitázó korában, főként a kassai jezsuitákkal folytatott vitákat. Teológiai munkái mellett történeti jellegűeket is írt. Halála után a reformáció mártíriaként ünneplik a *Czeglédi István históriája* c. epikus énekben (RMKT 17, 10. köt., 1981.)

⁴²⁵ Mindeddig nem találkoztam hasonlóval, persze ez nem zárja ki azt, hogy ne lenne.

A prédikációja témája az igaz hit, Czeglédi ezt minden aspektusából körüljárja, olyan részletességgel, hogy az már a kegyességi iratra, elmélkedésre emlékeztet. Az igaz hit meghatározásából kiindulva mutatja be a hit jelenvalóságának különböző fokozatait („grádicsait”), az igaz hit jeleit. Mindezt igen módszeresen teszi, pontokba foglalja mondanivalóját, kérdés-felelet formában tér ki az esetleges ellenvetésekre és cáfolja meg azokat. Éppen ez a forma teszi a szöveget jól átláthatóvá, segíti a könnyebb eligazodást benne. Az olvasó/hallgatók figyelmének felkeltéséért különféle eszközökkel él Czeglédi: a szövegből való kiszólások, a hétköznapi életből vett példák mellett⁴²⁶ ilyen a kérdés-felelet forma is, amelynek sematikuságát a vitázó „felek” kvázi megszemélyesítésével próbálja elkerülni, s így teszi pergőbbé a szöveget. A *Sátán* és az *Igaz Hit* allegorizáló dialógusa⁴²⁷ az iskoladrámákra (is) emlékeztető módon vállalja a tanítás feladatát.⁴²⁸ Ugyanezt a célt szolgálja a pontokba szedett tanítás különféle bevezetése: nem egyszerűen felsorolja ezeket a tanításokat, hanem mindegyiket személyessé is teszi. Pl. a „nagyobb hit” megszerzésének eszközei bemutatását ilyenformán végzi el: „(...) 3. Az *Ur-Vacsoraja Sacramentum-a* sem marad innen ki; (...) 4. Nem utolsó ide számlálni, a’ buzgo *könyörgést*-is (...); 5. Ide valo, az *Isten igiretinek* ilyenképpen valo meg-fogási-is (...)” (51–52). Az igaz hit mibenlétének gyakorlatias jellegű megtanítása a puritánus metódusra (is) emlékeztet, ahol a teológiai kérdések tárgyalásakor kerülnek az elvont elméleti fejtegetést. A szövegből való folyamatos kiszólásokkal Czeglédi is jelzi, hogy személyhez szól, az egyéni lelki életet tartja szem előtt, ahhoz igazodva tanít. A hitről szóló hosszas fejtegetés az applikációban nyeri el értelmét. Ezt a beszédrészt nyomdatechnikailag is elválasztja a prédikáció testétől (új lapon kezd, a beszéd e része kiemelten). Az igaz hit birtoklásának lehetséges voltát éppen Rhédey Ferenc személye, élete bizonyítja. A prédikáció tanításait tételszerűen mutatja be Rhédey kitüntetett érdemeinek elősorolásában. Életének minden szakaszában igaz hitéről tett bizonyosságot Rhédey, ennek hangsúlyozása azért fontos, mert éppen az igaz hitre való állandó és mindenkor törekvés szükségszerűségét bizonyítja vele. A prédikáció címe is az applikációban nyeri el teljes értelmét: Énokh Istennel való járása, vagyis igaz hite, alkalmas történet az

(49) ⁴²⁶ Például: „Éled-tzé jó lélek, mikor ezeket hallod?” (48), „jo idején kellene ám errül gondolkozzunc!”

⁴²⁷ Az allegorizáló dialógus a barokk korban igen kedvelt eljárás a tanítás szemléletesebbé tételéhez, gyökerei a Clairvaux-i Bernát-féle misztikáig nyúlnak vissza.

⁴²⁸ A megszemélyesített párbeszédes formával több prédikátor is él. A különbség csak az, hogy itt nemcsak két-három forduló szóváltásról van szó, Czeglédi oldalakon keresztül vitatkoztatja az ellenfeleket.

Énokh-Rhédey párhuzam megteremtésére: a Bibliára építő *fogalmi* allegorizálással⁴²⁹ nemcsak vigasztal, hanem követésre méltó példát is felmutat. A bibliai mitizáció a halotti prédikációkban igen gyakori eljárás, a *laudáció* fontos momentuma: „Egy-egy jól megválasztott bibliai párhuzam a prédikáció telitalálatát, egész invenciós rendszerének forrását jelentette. Épp ezért igen értékes leleménynek számított.”⁴³⁰ Ez az eljárás egyik lehetősége a vallási tanítás és a laudáció összekapcsolásának. Czeglédi a vallási tanítás során már felhalmozott egy sor világi, hétköznapi példát is a bibliaiak mellé, így erőltetés nélkül vonható párhuzam bibliai személy és Rhédey között. Ezzel a módszerrel Czeglédi elkerüli azt csapdát, hogy a laudáció teljesen öncélúvá váljon.⁴³¹ A laudációnak egészen más lehetőségét és módját mutatja meg Czeglédi a II. Rákóczi György fölött mondott prédikációjában. Bár több szempontból is hasonlít a Rhédey fölötti prédikációhoz (terjedelmét tekintve, feltételezhetően ez is „megjobbított” beszéd, itt is viszonylag terjedelmes a vallási tanítás, stb.), de a laudáció megvalósulásának mikéntje igen eltérő szövegeket hoz létre. A katonai erényeket kiemelendő prédikációnak a kényes egyensúly fenntartása a feladata: a vallási-egyházi szempontból erénynek minősíthető tulajdonságok, jellemzők mintájára írja át a hadviselésben szerezhető és felmutatott erényeket, amelyekkel nem is lenne gondja, ha a hadviselés nem olyan kimenetelű lett volna, mint amilyen volt. A fejedelem tetteinek védelmezése és az elmarasztalás között egyensúlyozva Czeglédi – más prédikációra nem jellemző módon – másfajta hivatkozási bázist (antik autorok, mint pl. Plinius, Cicero, Sallustius, Josephus Flavius, Horatius) is mozgósít, ily módon a laudáció érvényességi körét egyféleképpen ki is tágítja, az általa képviselt prédikátori magatartástól idegen terület felé.⁴³²

Czeglédi terjedelmes, a kegyességi irattal rokonságot mutató beszédéhez képest egészen más képet mutat Szántai Pócs Istvánnak,⁴³³ Rhédey udvari papjának a temetésen tett prédikációja. A barokk próza stílusjegyeit magán hordozó beszéd erős prófétai ihletettsége ugyancsak átlépi a prédikáció műfaji kereteit; erős szónoki indulat szervezi az egész szöveget, amely így igencsak aránytalanná lesz. Az *Elöl járó beszéd*ben már kijelöli az egész szöveg irányát, egy, a temetési beszéd céljainak szempontjából csak részben megfelelő, bibliai

⁴²⁹ Hargittay Emil kifejezése, a felekezetieltérő szövegalkotó koncepciók között jellemzően protestáns eljárásának tartja. HARGITTAY, 1998, 738.

⁴³⁰ KECSKEMÉTI, 1998, 200. A bibliai mitizáció gyökereiről, feltételeiről és szabályairól l. HARGITTAY, 1998.

⁴³¹ A laudáció csapdáiról l. KECSKEMÉTI, 1998, 168–209.

⁴³² Czeglédinek a II. Rákóczi György feletti beszédéről l. a III. fejezetet.

⁴³³ A teljes címet l. a 262. jegyzetben. Szántai Pócs II. Rákóczi György támogatásával tanult Hollandiában, hazatérte után a puritánusok presbiteriánus ágához csatlakozott. Vö. *ÚMIL*, 2000, 2044–2045, a szócikket írta IMRE Mihály.

párhuzam felállításával: az Ábrahám és Sára, ill. Rhédey Ferenc és Bethlen Druzsina közti hasonlóság nem kínál, nem kínálhat egyértelmű vigaszt. Természetesen nem arról van szó, hogy a prédikátor ne akart volna megfelelőbb bibliai történetet találni, hanem inkább arról, hogy ilyenformán már itt, Rhédey özvegyéhez szólva a sírás helyénvalóságát, a lamentáció jogosultságát előlegezi meg.

A prédikáció nagy részét a három – cáfoló, feddő és vigasztaló – *haszon* teszi ki, ezek közül is a leghangsúlyosabb, a leginkább kidolgozott a feddő haszon. A saját sorsát meg nem gondoló nemzet vituperációjának érzelmi intenzitása képtelen múltidézésre ragadtatja a prédikátort: „Oh czondorlottságodat szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó *Magyar-haza!* Fontold-meg mostani állapotodat avagy csak. Vajki siralmas, vajki Zokogo napokat kezde az igaz ítéletű Isten gonosságodért te reád föl-virrasztani. Az előtt te az néhai időben *terror mundi* valál; mert félt téged *America*, retteget töled *Affrica*, meg-nem mert várni *Asia*, szaladot előtted *Europa*; De most már *fumus, limus mundi* vagy.” (18) A próféták hangján megszólaló prédikátor már nem elemzi a népet ért isteni büntetés okait, nem a megtérésre tanít, az utolsó idő előtti stációban már csakis lamentációval és vituperációval szólhat a „veszedelmének utolsó grádussában immár bé-lépett marokni Magyar nép”-hez. Jövőképét az isteni büntetés ószövetségi formái alakítják, az ottani fenyegetés itt apokaliptikus látomássá alakul: „Oh ez-is következhetik nyavalyaságunk miat, hogy Magyar-Országnak s-Erdélynek minden folyo vizei békákkal tellyesen folynac, mellyec bé-mennec lako helyeinkben háló házainkban, ágyainkban, sütő kemeczeinkben; söt még tésztáinkban-is bé-másznac. Oh bizony ez-is meg-lehet Istenünk szemében valo port rugásunkért, hogy Országunknak minden porai tetvekké változnak, mellyek mind magukat s-mind barmainkat meg emésztic. Végezetre ez-is meg-lehet, hogy az Ur ellene valo hadakozásunkért olly kü esöt bocsát ez földre, melly mindeneket meg-öl.” (25)

Az applikációban a vigasztalás nem kap helyet. Azáltal, a különféle rendeket emlékezteti arra, kit vesztettek el Rhédey személyében, célja a sírás, a bánat felkeltése: Rhédeynek ezt az implicit laudációját egyrészt kegyes életvitele követeli meg, másrészt pedig éppen a jelen körülményei nem engedik a vigasz érzésének felkeltésére, Rhédey bizonyosnak tekintett üdvözülése feletti öröm túlhangsúlyozására.

Szántai Pócs beszéde Kecskeméti Gábor elemzésében releváns példa a *variatio*, ill. sok esetben a vele ugyanazon értelmű *compilatio*, mint szövegteremtő módszer alkalmazására. Mások prédikációja mintaként való kezelése igen megszokott eljárás a korabeli irodalomban,

a homiletikai kézikönyvek kifejezetten ajánlják ezt az eljárást. A halotti prédikációk esetében pedig „különösen kézenfekvő ugyanabban a szövegben megtalálni a variáció mintáit a laudációhoz is, amelyből már prédikációjának tanító részét is variálta. Halotti prédikációkhoz – gyakran azok egészéhez – ezért sokszor kortársaik vagy közvetlen elődeik halotti tanításait választották kiindulásul a prédikátorok, s a variáció módszerével alakítottak szövegükön.”⁴³⁴ Kecskeméti mutatta ki, hogy Szántai Pócs a szöveg legfontosabb elemeit Hodászi Miklós 1646-ban, Daróczi Zsófia felett tartott temetési beszédéből vette át: az 54 éves főurat, rövid ideig Erdély fejedelmét Szántai egy 75 éves özvegyasszony temetésén elhangzott beszéd alapján búcsúztatta. Máris elgondolkodhatunk, hogyan lehetséges ez, hogyan tehette meg Szántai, hogy olyan beszédet mondjon egy főurnak a temetésén, amelyet – több helyen szó szerinti – egy másik, rangban, korban, és nem utolsó sorban, nem szerint is, tőle igen távol álló személy fölött mondottak, 20 évvel azelőtt. A két prédikációt összevetve hamar kiderül, hogyan is működik ez az átvétel. Valóban, a két prédikációnak textusa ugyanaz. Valóban vannak szó szerinti átvételek, viszont nagyon sok helyen – és éppen a beszéd lényegi pontjain – úgy variálja az eredeti szöveget, hogy annak értelme, lényege már nem is hasonlít eredetijéhez. Két példát említek, egyet a szó szerint, egyet az átdolgozott átvételre. 1. a prédikációk *summája* – szó szerinti átvétel:

HODÁSZI	SZÁNTAI PÓCS
A' fel-vött leczkében annak-okáért a' kesergő Dávid, Somma szerént, bé-panaszolván Istennek siralmas sorsát; könyörög, hogy az Isten el-ne felejtkezzék a'írol, s' egy-szer-s' mind biztattya-is magát hogy az Ur gondot-visel ő rola. Két RESZETSKEI vagynak tehát az igéknek.	J.O.Summa szerént ez szent Leczkében vagon a' szoros spiczre jutot Dávidnak könyörgésének az a' cikkelye, melyben esedezik Istennek azon, hhogy ő Felsége el ne feletkezzék az ő könyhullatásirol, egy szer s-mind biztattya önnön magát hogy az Ur gondot visel ő rulla. (Lapszélén: Summa) Innen eszetekben vehetitek hogy ez szent leczkének két részei vadnak.

2. A dorgáló/feddő haszon – átdolgozás:

I. HASZON. Dorgálás Te tapsolo világ, hasonlo vagy a'	Ez első hasznót (lapszélén: Refutatio) ebben hagyván, légyen e'tanuságnak
---	--

⁴³⁴ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 196.

latorhoz, ki a'ban gyönyörködik hogy szép mezön viszik fel-akasztani, és amaz hagymázban kinlodo beteghez, a'kit siratnak jo-akaroji, maga pedig kaczag.	második haszna Feddés. Feddi ez a' tanuság (lapszélen: Redar.) (...) Ámbár csak a' maga fényes tollaiban pipeskedő pávával tekintened meg rusnya varas lábaidat, ottan meg-szégyenlenéd magadat Erdély s-Magyar Ország, olyan vagy te mint az Hagymázban fekvő beteg, kinek látogatására el-menvén jo akaroi, szomszédi, baráti, rokoni, szánakozással szemlélik nyavalyáját, amaz ellenben kaczag.
---	--

Látható, hogy Szántai Pócs variálásának iránya elsősorban az aktualizálás, Hodászi kiegyensúlyozott hangvételt a prédikáció tanító részeiben tudja követni, az applikáló részekben prófétai hevülete egészében átalakítja a mintául követett szöveget.

A wittenbergi történelemszemlélet erőteljes hatása Szántai Pócs szövegének szinte minden sorában felfedezhető, a szövegszervező erejű apokaliptikus látásmód és a prófétai magatartás egymást erősítik, a jelenlevő alkalom önmagán túlmutató értelmezését vázolja fel.⁴³⁵ Így kerülhet be Rhédey Ferenc halála abba a nemzetet sújtó isteni büntetéssorozatba, amely a nemzet történelmének akkori irányát jelzi és így válik aztán toposzá is. A „Magyarország panasza” toposznak „egyik legszuggesztívebb megfogalmazója”⁴³⁶ Szántai Pócs, akinek prédikációja ily módon abba a sorba illeszkedik, amely a nemzetről, a történelemtől való beszédmódot még hosszú időre meghatározta.

Görgei Pálnak,⁴³⁷ az orvos-papnak ezen alkalommal elmondott prédikációja⁴³⁸ sok tekintetben mutat rokonságot a Szántai Pócséval. Szánati Pócséhoz hasonlóan a nemzetre mért isteni büntetésként értékelte Rhédey halálát, melyet ugyanazon történelemszemlélet alapján értelmez. Az *Elöl Járó Beszédben* már meghatározza azt a szemléleti alapot, amelyre a

⁴³⁵ Nem egyedülálló eljárás ez, hiszen: „A nemzet számára kiemelkedő személyiségek elvesztése túlmutat önmagán; a nemzet veszedelme, pusztulása fejeződik ki halálukban.” IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai*, Körösök vidéke, 1989, 13.

⁴³⁶ IMRE, *ÚMIL*, 2000, 2044.

⁴³⁷ Görgei szintén hollandiai egyetemeket látogatott, a teológiai mellett orvosi végzettséget is szerzett.

⁴³⁸ L. a 285. jegyzetet!

prédikációt építi: a bibliai mitizáció (ő a Jákób-Ráchel-József – Rhédey Ferenc-Bethlen Druzsina-Rhédey László párhuzamot említi) nála is eszköz: az ószövetségi gondolat- és érzésvilág, a teleologikus szemléletmód kifejezője. A prédikáció témája tekintetében viszont igen lényeges különbséget tapasztalhatunk mind Czeglédi, mind Szántai Pócs szövegéhez viszonyítva. Görgei beszédének témája nem más, mint a hírnév: a jó hírnév megszerzésének módozataira tanít. A hírnév megszerzése módjának tárgyalása különféle műfajú szövegek témája lehet, az egyházi beszéd sem zárkózik el tőle, sőt a *fama bona* és a *gloria* tárgyalása, különösen a 17. század elejétől gyakori témája a prédikációknak, vitairatoknak. De ugyanilyen kedvelt témája a politikai publicisztikának is, gondolhatunk itt elsősorban Zrínyi írásaira; a jó hírnév megszerzésének/terjesztésének a politika színpadán fontos igen szerep jut.⁴³⁹ Ebben az összefüggésben pedig a *fama bona* nyilván nem a magánreprezentáció, hanem a nagypolitika szintjén lesz nélkülözhetetlen tényező: a személy kiválósága, a családi kötelekeken és érdekeltségeken túl, politikai ideálok reprezentánsává válik. Görgei laza szerkezetű prédikációjának már elején megfogalmazza a hírnév fontosságát: „Ugyan-is az tisztességes élet, az jó hír nélkül csak merő halál.” (8) A jó hírnévben maradás feltételeit, megszerzésének módjait a prédikáció *tanító hasznához* kapcsolt applikációban fejti ki, ahol mintegy exemplumként mutatja be Rhédey életét. A néhány soros *tanító hasznon* alapos bővítésével nyert laudáció Rhédey jó hírnévének, „örök emlékezetben maradásának” irányait vázolja fel, ilyenformán mutatva meg azokat a „területeket”, ahol ez igazán számít: a haza, udvara, az alattvalók és természetesen az egyház előtt. Kétoldalú játék ez: egyrészt a jó hírben maradás valóságát bizonyítja, másrészt pedig azáltal, hogy külön lebontja kikhez hogyan viszonyult Rhédey, ezen tettek felemlegetésével nagyban szorgalmazza, sőt kéri is jó hírnevének megőrzését, ápolását és terjesztését. Rhédey érénykatalógusának felállításával a kegyes fejedelem képét rajzolja meg, ahol a keresztény erkölcs mellett a vitéz *virtus* eltörpül. A Görgei összeállította érénykatalógusban is elsőként említődik fejedelemségről való lemondás, érthető következménye Rhédey kegyességének: „Igaz volt Hazájához, Mert hogy boldogult Uramnac szavaival éllyec, amaz ho harmathoz hasonlo fejedelemsége mutattya, készeb volt maga méltóságát meg-csonkitani, hogy nem romlott hazájának bokros jajját szaporítani.”(18–19) Rhédey kegyességének hangsúlyozása, legfőbb érényeként való kiemelése igazoló szándékkal (is) történhet: a fejedelemségről való lemondás enélkül a felelősség elől való megfutamodás, az ország magára hagyása netán, a gyávaság vádját

⁴³⁹ L. erről bővebben: BENE, 1999.

válthatná ki. Ezzel pedig természetesen olyan fejedelem-képet propagál, ahol a *respublica ecclesiastica* fejedelme, az isteni küldetés és az ország érdekei közötti határok pontos felismerésével, a kettő között felmerülhető ellentmondások feloldásának képességével rendelkezik. Rhédey rövid fejedelemsége éppen az ilyen ellentmondásnak példája; lemondása így nem az isteni küldetés megtagadása, hanem a *respublica* érdekeinek szolgálataként értelmeződik.

A prédikációnak majdnem felét kitevő applikáció mellett háttérbe kerül a tanító rész, sőt mivel az applikációval világítja meg igazán a tanításban kijelentett hitigazságokat, nemcsak a szöveg szerkezeti aránytalanságára mutat rá, hanem arról is tanúskodik, hogy Görgeinél – bármennyire is hangsúlyozzák a tanítás fontosságát a temetési alkalomkor – ez szinte alárendelt szerepet kap a halott laudációjával szemben. A jó hírnév megteremtésén való munkálkodásra⁴⁴⁰ és ennek bizonyítására összpontosít Görgei, olyannyira, nem szemléletében, de módszerében már távolodni látszik a halotti prédikációkkal szemben támasztott protestáns elvárásoktól.

Görgeinek egy másik halotti prédikációját is ismerjük, a Bocskai István temetésén elmondottat.⁴⁴¹ A mitizáció azonos az előbbi szövegből ismerttel: Bocskai István és Jákob párhuzamával indítja ezt a beszédét is. A hasonlat alapját az idegen földön való meghalás szolgáltatja, ezzel már újabb bibliai párhuzamot is megteremt Mózes halála, temetése, nem utolsósorban, küldetése és Bocskai István sorsa között. Erre a hasonlóságra építi a továbbiakban a vallási tanítást sem mellőző szöveget. A fáraó ajánlatának visszautasításában olyan gesztust mutat be, mint amelyet Bocskai is megtett, így utal a főispánnak a Wesselényi mozgalomban betöltött szerepére és vállálására. A politikai áthallások lehetőségeket teremtettek ezekre a párhuzamokra, s a szöveg egész gondolatvezetését erre hegyezi ki. A hazáért hozott áldozat, az önfeláldozás elismerése ezzel ad többletet az itt is megjelenő ház-

⁴⁴⁰ Ezt a célt fogalmazza meg az *Elöl Járó Beszéd*-ben: „Kegyes életü jo Uramnac utolso tisztességes takarításának ékesítésére, örökké valo dicsiretes emlekezetinec oszlopát szivetekben fel-épitem, ...” (7)

⁴⁴¹ Ez a beszéd a *Szomorú Halotti Pompa, mely, az Néhaj Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak, az Felsőleges Romai Császár és Magyar ország Királyának (édes Magyar hazája s' Nemzete lelki és testi szabadságáért való szenvedése s' keserves számkivetése eloett) Tanácsának, Tekintetes Nemes Zemplény Vármegyének Főispánjának: Isten Anyaszentegyházának dajkájának és Isten dicsoességének, halálilig hueséges Óltalmazójának, &c. bujdosásában, Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt böl dogul ki-múlt, s' meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház eloett és a' Reformatusok Templomában siralmason celebráltott. 1673. Puenkoesd havának 29. napján. Colosvaratt. Veresegyhazi Szentyel Mihaly által* című kötet első prédikációja. RMK I. 1164. Imre Mihály a Bocskai temetésén elmondott beszédeket ismertette, így a szövegeknek csak azokra a jellemző vonásaira térek ki, amelyek a műfaji besorolás/besorolhatatlanság szempontjából lényegesek. L. IMRE, 1987.

haza-oszlop hasonlathoz.⁴⁴² a bűnre következő büntetés apokaliptikus távlatait konkrét politikai okokban gyökerezteti.

A Bocskai temetésén elhangzott két másik prédikáció némiképp más képet mutat a Görgei beszédéhez képest. Técsi János prédikációja⁴⁴³ sok tekintetben kapcsolódik a Görgeiéhez: az exordiumban felvetett témával – bujdosás, Magyar Izrael – vezeti be a Mózes-Bocskai István párhuzamot. Ugyanazt a momentumot emeli ki Mózes életéből, mint amelyiket már Görgei is: a fáraó kérése elutasításának következményeként vállalt gyalázat, nyomorúság és bujdosás – természetesen a vallási értelmezés mellett – aktuálpolitikai jelentése félreérthetetlen. A vallási tanítás és a bibliai történet aktualizálása kiegyensúlyozottabb Técsi prédikációjában: az igaz hit mibenlétének jeleit, megszerzésének lépéseit és hasznait is megtanítja. A prédikáció magyarázó/tanító részeit is átszövik a Bocskaira tett utalások, ezek a beszéd kereteként felfogható exordium és applicatio során nyernek konkrét, a szöveg célját is érvényre juttató jelentést. Técsi beszédében Bocskai idős kora⁴⁴⁴ argumentum szereppel bír: ahogyan Mózes negyven éves korában bölcs és felelősségteljes döntést tudott hozni a fáraó ajánlatára, úgy Bocskai is, aki „idősen”, 63 éves korában halt meg. Mózes döntési képességének bizonyítására egy, a különböző életkorokban elérhető „teljesítményt” bemutató verses-példázatot is citál: „Tíz esztendő korbán ki nem lőtt kedvessé / Vagy husz esztendőre nem lehet széppé, / Harmincz esztendőre, hogy ha nem erőssé / Vagy negyven keresztre nem lett vólt még böltsé. / Ötven esztendőre kinek pénze nem bü / Hatvan esztendőre, ki nem szent életű / Reménségtől bár ott el-bucsuzzék a’ szű / Mert ebben csak edgy-is oda vissza nem jü.”⁴⁴⁵ Az igaz hitről és az életkorokról szóló tanítást kapcsolja össze az applikációban, és alkalmazza Bocskaira, akit igaz hite és bölcs döntései tettek áldozattá: „Ennek az ő benne lévő erős *hitinek* erejével teheté azt-is, hogy *Vénségének* idejében édes nevelő Hazáját, abban szép *Uraságát*, nagy békességes tűréssel kész lön el-hagyni, és az Isten bújdosó hiveivel edgyütt szenvedni, hogy sem ezt a’ nálla le-tött kincset, a’

⁴⁴² „Hit által nem akara Mojes, mikor már öreg vólna Pharao Király leánya fiának hivatni, inkább választván magának, hogy az Isten népével edgyütt nyomorúságoctal illetetnék, hogy nem a’ bűnnek ideig való hasznával élne. Bizony ha ez a’ mi előttünk fekvő Mijesünk-is akart vólna Pharao Király leánya fiává lenni, az az, a’ Romai Anyaszentegyháznak, kedve szerint szolgálni, ezt a’ keserves számkivettetését, könnyen el-kerülhette vólna.; de ő-is inkább akart az Istent igazán tisztelő hivel edgyütt nyomorúságot szenvedni, hogy sem vallása mellől el-álván, a bűnnek ideigvaló hasznával élni. (B3/v–C) [...] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztorá vólt. A’melly háznak s’ épületnek oszlopi eldülnek, közel az a’ ház (a’mint fellyebb is mondám) az elromláshoz, ha meg-gondolod s’ jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat (C1/v)”.

⁴⁴³ RMK I. 1164.

⁴⁴⁴ Bocskai 63 éves korában halt meg.

⁴⁴⁵ Técsi latinul is idézett versének forrását nem találtam meg: „Decennis tus isis, bis pulcher, ter quoq, fortis, / Quor sapienss, quin dis, sex sanctus, postea non fis.” (D3)

drága igaz *hitet* meg-tagadván, abban világi boldogságban élni. *Bujdosóvá lőn vénségére, s'* az-is vete véget sok nyomorúságbul el-epedett életének, ..." (E3)

Porcsalmi András prédikációjának⁴⁴⁶ exordiumában a bujdosás és az elvesztett haza, a bujdosásként tekintett földi élet és a „mennyei haza” utáni vágyakozás párhuzamát állítja fel. Porcsalmi beszédét a különböző életkorokban beteljesítendő feladatok taglalása teszi ki, célját a tanításban és a „serkengetések”-ben látszik megjelölni. A teljes prédikáció a vallási tanítás keretein belül marad, az alkalmazásnak leginkább megfelelő rész, az applikáció elmarad.

A protestáns halotti prédikációírás gyakorlatától erősen eltér az a két beszéd, amelyet Kiss Imre⁴⁴⁷ jezsuita mondott az I. Rákóczi Ferenc és a Báthori Zsófia temetésén. Bár e két beszéd alapján nem tehetek általánosító kijelentéseket a katolikus halotti prédikációírásra vonatkozóan, mégis – éppen e két szöveg alapján megmutatkozó különbségek miatt – talán mégsem fölösleges rájuk is kitérni; hiszen bennük Kecskeméti Gábornak a katolikus prédikációírásra tett megállapításai igazolódnak.

Kecskeméti Gábor kimutatta, hogy a halotti beszédet a katolikus oldalon is a *genus demonstrativum* szabályai szerint képzelik megalkothatónak, ezt a megállapítást a 16. századi katolikus homiletikákon és a 17. századi hazai katolikus temetési beszédek szerzőinek kijelentésein keresztül bizonyította.⁴⁴⁸ Bár a homiletikai és a retorikai előírások szempontjai hasonlóak a protestáns oldaléhoz, a rokon elméleti keretek ellenére igen eltérő típusú beszédek születnek. A dicséret/elmarasztalás és vigasztalás itt más keretek között variálódik: nem annyira a szentírás követelményei teljesítésének, teljesíthetőségének bizonyítását szolgálja, és nem ennek eredményeképp állítja követendő példának az elhunytat. Sokkal inkább fordított itt a sorrend: az elhunyt követendő példa axiómaértékű tétel, élete néhány mozzanatának kiemelésével pedig – amelyek természetesen rezonálnak a vallási-egyházi követelményekre – ezt felmutatja. Ez az *admiratió*t felkeltő igény nyilván összhangban van a homiletikai rendszerben történő elmozdulásokkal. Az elméletírók közül a leghatásosabb, és a katolikus homiletikai gondolkozást talán legmesszemenőbben meghatározó Soares (de különösen az őt követő átdolgozók) nyomán, a szuggesztivitás, a meggyőző erő vált a beszédírással szemben támasztott egyik legfontosabb követelménnyé. Az *amplificatio* nyelvi-

⁴⁴⁶ RMK I. 1164.

⁴⁴⁷ Kiss Imre Báthori Zsófiának volt gyóntatója, I. Rákóczi Ferenc nevelője. Tanulmányait Nagyszombatban és Grazban végezte. Számos vitairat szerzője, többek közt Pósházi Jánossal is vitázott.

⁴⁴⁸ KECSKEMÉTI, *i. m.*, a katolikus homiletikai traktátusokról 106–113; a beszédírás gyakorlatáról 221–224.

stiláris megvalósulása mellett ez a követelmény a szónoki feladatoknak komplex hatáselemekkel való kibővülését is eredményezte. Ennek a folyamatnak eredményeképpen a *movere* lesz a szónok legfontosabb feladata, ez pedig nyilván megnöveli a nyelvi elemek jelentőségét, így a *delectare* feladata is nagyban felértékelődik,⁴⁴⁹ a *docere* pedig alig kap helyet benne.

Emellett pedig, míg protestáns oldalon a dicséretnek/ elmarasztalásnak és vigasztalásnak az argumentumait elsősorban a vallási tanításból merítik és, mondhatni kivétel nélkül, aktuálpolitizálják, katolikus oldalon ez kissé másképp működik. Természetesen nem hiányzik itt sem a vallási tanítás, mert bármilyen célú argumentáció origója ez, viszont többnyire nem válik közvetlenül aktuálpolitikai jelentéshordozóvá. Nem arról van szó, hogy ezek a szövegekből hiányozna a politikai propaganda, hanem inkább arról, hogy a vallási tanítás és a politikai eszmék melletti állásfoglalás sokkal inkább elválik egymástól, mint ahogyan az a protestáns oldalon megfigyelhető.

Kiss Imre beszédeiben – 1677-ben I. Rákóczi Ferenc, 1680-ban pedig Báthori Zsófia temetésén mondott prédikációt⁴⁵⁰ – elenyésző a vallási tanítás jelenléte, sőt, a folyamatos, a beszéd gerincétől le nem választott *applicatio* során ez is eszköze lesz az elhunyt nagysága kiemelésének, a fájdalom felkeltésének, és a vigasztalásnak is (amelynek az eddig megismert beszédekben pedig a tárgya volt!). Az 1677-es beszédben a hallgatóságot a halállal való szembenézésre, a félelem legyőzésére buzdítja I. Rákóczi Ferenc példájával, míg a másodikban a hitért vívott harc győzelmének bizonyosságát mutatja be Báthori Zsófia személyében. A beszédek nem a homiletikai szabályok szerint tagolja, az egyes – egymással szorosan összefüggő – részek nyomdatechnikailag jelzett elválasztását a gondolatmenet vezetése irányítja.

Az I. Rákóczi Ferenc feletti beszédet a felvetett kérdések és a rájuk adott válaszok, tanácsai és útmutatásai természete ellenére – miért van halál, miért félünk tőle, intés, hogy ne érjen senkit váratlanul a halál, bátorság a halállal szemben, mit is jelent bátornak lenni – , nyelvezetének kifejező képisége és erőteljes szuggesztivitása mégis „megmenti” attól, hogy

⁴⁴⁹ Vö. KECSKEMÉTI, i. m., 112–113.

⁴⁵⁰ Midoen A' Méltóságos Rakoczi Ferencz, Valasztot Erdelyi Fejedelem Halotti Temetésével A' Nagy Hirrel Tuendoekloe Fejedelmi Rakoczi Hazanak Czimeres Sassa Szomorú Szárnyait le-eresztette; Igy Praedicállot Cassán Péter KYSS IMRE Jesuita 1677 Esztendoeben, Junij. Loetsen Nyomtat: Brewer Samuel által. RMK I. 1217.; Midőn az hatalmas Halál A' Fennyen tündöklő Báthori Familiának Erős Három Czimeres Sárkány Fogát megh-rontotta, és fel-fordította Munkácsról Cassára érkezvén a testel Igy / Predicállott A Néhai minden ki-gondolható ditséretre Méltó Fejedelmi Báthori Sophia Asszony Halotti Pompáján Pater Kyss Imre Jesuita. Nagy-Szombatban Nyomtatott az Académiai Bötükkal Srnensky Mátyás által Anno 1680, RMK I. 1251

filozófiai értekezésbe csapjon át. A képi látásmód, a képi láttatás egyik legerősebb vonása a szövegnek, az így kifejezett tartalom hatása garantált. Így ír Kiss Imre a halálról: „Nem hijában írják a’ Kép írók az Halált fülek nélkül, hogy a’ könyörgöket és esedezőket meg ne halgassa; szemek nélkül, hogy a’ keseredet szívü emberek személyét epesztő keserüséget ne lássa; homlok nélkül, és orcza nélkül, hogy maga kegyetlenségén meg ne pirullyon; nyelv nélkül, hogy senki ne várhasson csak egy vigasztaló szócskát-is; has nélkül; hogy emberi érzékenysége ne légyen. Csak csupa csontyait mutogattya az Halál, az az: a’ tegezét és nyilakat, a’ nyomorék emberi állatnak halálos sebesítésére.” Az aktualizálás Kiss Imrénél szinte kizárólag az elvont téma közelebbivé, érzékelhetőbbé tételért történik, ennek pedig politikai felhangja szinte egyáltalán nincsen: „Soha nem volt oly erős és hatalmas az Halál, mint e’ mostani időkben. Csak maga fegyverével csatázott régenten, az igen véneket szólítván-ki az élők Laistromából, de most pestis, gutta-ütés, sziv-fogás, has-rágás, köszvény etc. s’ mind annyi-féle sok módokkal, mérges sebesítő eszközökkel ostromolván az embereket, a’ mikor nem-is vélik, meg-öli.” Az ilyen aktualizálás pedig nem az élők ostromozását célozza, hanem így int vigyázatra, felkészülésre. Mindegyik választott résztéma – a halálfélelem, a földi élethez és javakhoz való ragaszkodás legyőzése, a halálra való állandó felkészültség – példázható I. Rákóczi Ferenc személyével, akinek tetteit, életvezetését a különféle bibliai történetek és antik auktorok mellett hasonló bizonyító tekintéllyel lépteti fel. A beszéd testétől némileg elkülönülő rész a búcsúztatás, elsőként természetesen I. Lipóttól búcsúzik I. Rákóczi Ferenc: egyetlen helye a szövegnek, ahol nyilvánvaló a politikai állásfoglalás és az emellett propaganda.

A Báthori Zsófia temetésén mondott beszéd⁴⁵¹ már sokkal politizálőbb, itt nem utolsó sorban a nagy múltú családnak a politikai eszmék melletti folyamatos kitartását bizonyítja, első tagjaitól az utolsóig. Fesztes szerkezetű és nagyon hatásosan felépített beszéd, hármas tagolását többféle módon teszi nyilvánvalóvá, átláthatóvá. A vallási tanításnak itt a legkevesebb szerep jut, az egész beszéd célja Báthori Zsófia erényeinek kiemelése, eszményítése. A szöveg alappilléreül választott jelmondat (*pro Deo et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et Virtutibus*) az erények körének behatárolása mellett a szöveg tagolásának szerepét is ellátja. Ennek a hármas szerkezetnek a kiemeléséhez járul hozzá a Báthori Zsófia erényeinek szimbólumául választott drágakő, az opál, amelyben – Pliniusra hivatkozva – három drágakő tulajdonságai ötvöződnek: a karbunkulus tüze a hit, a smaragd

⁴⁵¹ Modern szövegkiadása: KECSKEMÉTI-NOVÁKY, 1988, 224–239.

zöldje a reménység és az ametiszt a szeretet jelképeként, valamint a fejedelmi erények szemléltetéseként. A hit, remény, szeretet teológiai hármassága szintén szövegtagoló szerepű (is). Ezt a hármas szerkezetet a Báthori család címerében szereplő három sárkányfoggal is jelképezi. A család címerének szimbolikája így többszöröződik: szövegtagoló szerepbe állítása a család történetének múltját, politikai pártállás és felekezet-választás szempontjából egységességét és folyamatosságát is illusztrálja. A király melletti feltétlen kitartás és a haza iránti hűség, a vallási hagyomány töretlensége formálta Báthori Zsófia erényeit. A képi elemek, az összetett szimbolika jól felépített szerkezete a család utolsó – a kortársak szemében nem éppen népszerű – tagjának igen hatásos *laudatio*-ját nyújtja. A két kiemelt erény, az erő és a bölcsesség bibliai és antik párhuzamok megteremtésének alapja: Báthori Zsófia, mint a „Magyar Judit” és mint fiáért és hazájáért áldozatot hozó Cratisiclea jelenik meg. Kiss Imre beszédében egymással szoros összhangban kerülnek a bibliai és az antik auktoroktól átvett exemplumok, a szöveg során mindkét forrástípusra épít, emellett pedig a közelmúlt vagy kortárs szerzők műveire is bőségesen hivatkozik.⁴⁵²

Kiss Imre a mesterség elrejtésének retorikai elvárását úgy tűnik nem követi, viszont annál többet elárul a prédikáció céljáról: „Es mivel hogy azon igyekeztem tellyes tehetséggemmel, hogy mentül hathatossab, élesseb, hegyessen, erőseb eszközt találhassak, hogy azzal az emberek emléjébe és szívébe be metczhessem nagy mélyen, ennek a’ nagy dicsősségű Fejedelmi Aszszonynak Istenes életét, hogy úgy Halála után-is dicsiretessen éllyen, és feledékenységbn ne mennyen. Három Czimeres Sárkány Fogát tettem-fel Predikatióm Fundamentomának. Kérem a’ Kegyes Halgatókat, szomorúsággal, és méltó bánattal lágyicsák magok sziveit, hogy ugy a’ Három Czimeres Sárkány Fog, mélyebben hathasson belétek szép Lelki, és Testi oktatásunkra-is.” (5–6). Számára tehát a *move* célja elsődleges fontosságú, ennek hatékony eszköz-készletét veti be a beszéd során; a *docere* tett célzás pedig nem hitigazságok elsajátítására irányul, hanem inkább dekoratív elemek révén közölt információk elsajátítására vonatkozik (mint a család története, a címer szimbolikája, stb.)

⁴⁵² Az antik és a bibliai példák párhuzamos használatára az egyik legjobb példa a beszéd bevezetésében található, az *ubi sunt* formulán alapuló közhelyet epikus részletező formába önti: Nabuchondosort gazdagsága (Dan.2.) II. Kúroszt hatalma (Plutarkhosz), Salamont bölcsessége (3 Kir 10.23.) sem mentette meg az enyészettől (ezzel a példasorral természetesen a nagy múltú Báthori család kihalásának elkerülhetetlenségét vezeti be).

V.2.2. Az orációk – két nyelven

Rhédey temetésén két oráció hangzott el, Eszéki István magyar⁴⁵³ és Pósaaházi János latin nyelvű orációja.⁴⁵⁴ Műfaji meghatározottságuk révén ezek a beszédek a temetési szertartás világi részéhez tartoznak, még akkor is, ha szerzőjük nem feltétlenül világi értelmiségi. A temetési szokás rendje szerint az ilyen típusú szövegeket tanítók, professzorok mondták, a prédikációk a lelképásztorokra tartoztak. A kora újkorban a világi és egyházi értelmiség differenciálatlan, ennek ellenére kétségtelen, hogy vannak arra mutató jelek is, hogy a kétféle beszéd szerzőit ilyen szempontból elkülönítsék. Több emlékiratban olvashatunk temetési leírásokat, ezek szinte kivétel nélkül azt a szokást mutatják, hogy a temetési szertartásnak egymástól elkülönülő részeit képezik a világi szerepkörben fellépők által mondott orációk és a papok prédikációi.⁴⁵⁵ (Ami nem jelenti azt, hogy a szónoknak ne lehetett volna, sőt, általában volt is teológiai végzettsége, és felléphettek ebben a szerepben hivatásukat gyakorló papok is, csak éppen az ilyen alkalmakkor nem ez a típusú társadalmi szerepük a hangsúlyos.) A szertartásnak ez a rendje a reprezentációs igények kielégítésére való törekvés felől magyarázható, íratlan, de mindenki által igen jól ismert és értett szabályok, elvárások felől értelmezhető. Az eddigiekből is sejthető, és a továbbiakban is ennek bizonyítására törekszem, hogy a műfaji besorolás ebben a korszakban nem mindig és nem feltétlenül jelenti a műfaji szabályok követését, mint ahogyan a szónokok kiválasztása is sokkal inkább reputációjuk, semmint hivatásul alapján történik. Ezt a furcsa ötvözetet követhetjük végig Rhédey Ferenc temetésén elhangzott szövegeken is.

⁴⁵³ A címléírást l. a 10. jegyzetben!

⁴⁵⁴ *Sermo Panegyricus in Obitu et Laudes Excellentissimi Comitis D.D. Francisci Rhedei, Authore et Declamatore Johanne Posahazi A.L.M. Pataki 1669*, RMK II. 1221.

⁴⁵⁵ Például I. Apafi Mihály naplójában leírja feleségének, Bornemisza Annának a temetését: „Augustus 3. Az én szerelmes feleségemet, a ki minden keserves és bajos dolgaimnak társa volt, elfelejthetetlen szomorúságomra szólítja ki Isten estve tíz óra felé Ebesfalván. Ugyanott tétetett koporsóban praedicálván Nagyari úram ex Joh. 3. Cap. 8. *September*. Temettetett el az én szerelmes feleségem az almakeréki templomban, kit hogy Isten ő felsége mind a mi urunk Jézus Krisztus megjelenéséig csendesen nyugosson világi sok terhes fáradtsági után és hogy mindkettőnket szent színének látásával örvendeztessen, cselekedje egyedül szent fiának érdeméért. Prédikállott Ebesfalván akkor Nagyari uram 1. Cor. 10. 12., órált pedig Pataki István uram; Almakeréken pedig püspök Horti István uram Psal. 71. 7. prédikállott, órált ismét Dési Márton uram.” In: *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója*. 1634–1694. Közli TÓTH Ernő. Kolozsvár, 1900, 43. Az ő temetését, fia, II. Apafi Mihály írja le: „(1691) *Februarius*. Die 16. bomlott el az ország gyűlése, mely napon megindulván Isten kegyelmességéből Fogarásból idvezült urunk ő nagysága testével, celebráltunk szomorú solennitást, elsőben a nagy palotán két oratióval és egy praedicatióval. Praedicállott Rozgoni uram, az fogarasi pap ez textu. Deákul óralt Zabánus, magyarul óralt Kolozsvári uram, az enyedi professor. Megindulván három órákor subsistáltunk hálni Sároson. 17. *Februarii* Sároson órálván Kaposi Sámuel uram az fejérvári professor. Continuáltuk urunkat Isten kegyelmességéből Jakabfalvára és 18. reggel mentünk bé Almakerékre, holott is Isten ő felsége ez hazának szertelen háborúi között is tisztességes temetést engedett. Praedicállott Nagyari uram, óralt magyarul Pataki István uram, deákul Németi Sámuel uram a kolozsvári professor. Tettük idvezült urunk testét idvezült asszonyunk teste mellé az almakeréki templomban 19. *Februarii*.” *Uo.*, 48.

Eszéki István hollandiai egyetemeket megjáró prédikátor, míg Pósházi János, aki tanulmányai, képzettsége alapján az erdélyi értelmiség egyik legképzettebb filozófusa, sőt, ilyen tárgyú műveket is írt, de szintén lelkipásztorkodással kereste kenyerét.

Eszéki István *Halotti Magyar Oratióját* Salamontól kölcsönzött bölcsességgel indítja: „Az halálnak napja jobb a' születésnek napjánál.” A földi élet mulandósága, rövidsége, mondhatni, értéktelensége az örök élettel szemben – nagyjából így foglalható össze Eszéki beszédének gondolatmenete. A földi és az örök élet értékkülönbségeit tárgyaló beszéd tehát alapvetően teológiai magyarázatot kínál, természetesen a vigasztalás szándékával, noha Eszéki az evilági élet hiábavalóságának bemutatására többször is igen erős, érzékletes képekben való fogalmazásra ragadtatja magát: „Nem-is kell-itt semmit-is magocnak hizelkednie ez haszontalan világi életnek mulandó, szempillantásig virágzó, vízi buboréknál állhatatlanb szem-fény vesztő, gyönyörűséginec fajtalan ápolgatásával töltözni, s-meg elégedni kívánó, bűnben merült, gonossággal izenként fűzött, lelki halálos sebekben meg-döglött, ez csalárd világ minden utálatosságainac bűdös nyálas tavában ugyan meg-feneklett undok világfiainak életek, első fogantatásoktul fogván, átkozot keserves halálok örök veszedelemmel fizető kárhozat halálának halála, kiknek jobb lőtt volna soha meg nem születniek, mint sem ez világra jövén örök veszedelemre menendő testeket lelkeket, minden Isten ellen valo gonoszságoknak zabolátlan indulatbéli véghez vitelével gyilkossan készítgetniek.” (4)

A prédikációkban már megismert módon „fordítja” Eszéki is beszédét az elhunyt, a teológiai tanítást példázza Rhédey életével, halálával. A laudáció kulcsfogalma a kegyesség, Rhédey minden erénye ennek következménye. A fejedelemségről való lemondás vallási-etikai magyarázatot kap, a haza javának akarását, az iránta való hűséget, a béke minden áron és körülmények között való megtartásának szándékát bizonyítja. Rhédey élete a politika szintjén is hasonló erényekről tesz bizonyosságot, mint hétköznapijaiban, ahol a kegyesség gyakorlása alakította mindennapjait. Rhédey erényei közt így említi a *Praxis Pietatis* és a Biblia minden napi olvasását: „A' mig Isten vidám erejét nálla meg-tartotta (sőt gyakorta ereje felett-is tselekedvén) minden nap Télben s-Nyárban reggel három órán legalább, fel-költ, s-maga házában, magánossan, egy s-másfél órát-is szent, kegyes, elmélkedésekkel, könyörgésekkel, véghez vivén udvara népe közzé ki jött s-közönségessen vellek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házában lenni kellő *Praxis Pietatis* nevű könyvet, maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon hasonlóképpen az egész napot maga és udvara népe,

szent kegyesség gyakorlásában töltötte-el, mely hűségesen penig minden nap, bizonság erre az egész udvar.”(29–30) A szorgos bibliaolvasásban Rhédey I. Rákóczi Györgyöt imitálja, sőt még túl is tesz rajta: Eszéki szerint Rhédey tizenötször is elolvasta a Bibliát. A fejedelmi előddel való párhuzam természetesen nemcsak vallási-erkölcsi alapú erényt fejez ki, hanem implicit módon a politikai ideált is.

Rhédey életét a búcsúztató beszédek mindegyikében – legyen az prédikáció, latin vagy magyar nyelvű oráció – a kegyességben látják jellemezhetőnek. Ezáltal természetesen nem Rhédey életútjának meghamisítását, hanem már-már pietisztikus átformálását célozzák, amellyel politikai szereplése, a fejedelemségre való megválasztása és lemondása egyaránt magyarázatot kap. Rhédey búcsúztatása a különféle rendektől újra csak erőnyeit hivatott kiemelni; halála a nemzetet ért veszteség, s fájdalmas siratására ad okot. Az „oszlopok eldőlése” miatti lamentáció a protestáns történelemértelmezés diskurzusát követi, az isteni büntetés konkrétumára mutat rá.

A magyar oráció-írás különbözőségét mutatja, ha az Eszéki szövege mellett olvassuk Diószegi Sámuelnek a Bocskai István felett mondott beszédét.⁴⁵⁶ A rímes prózában, több verses betéttel díszített szöveg sok tekintetben emlékeztet a prédikációra, de több olyan része, eleme van, amelyik el is határolja tőle. Elsősorban éppen a formája segíti a prédikációtól való függetlenedését, és a számos, meglehetősen hosszúságú verses idézettel a műfaji keveredés példáját mutatja.⁴⁵⁷ A beszéd *exordium*ában az elmúlás témáját egymásra halmozott idézetekkel és példákkal vezeti be: bibliai történetek, antik szerzők, többnyire verses, idézetei (Ovidius, Cicero, Demosthenes). Az *ubi sunt* formula is helyet kap, 5 szakaszos, 4 soros vers formájában. Diószegi hatalmas barokk mondataira, manierista „körmönfont” megoldásaira Imre Mihály több példát is felhoz, egy helyet idézek annak szemléltetésére, ahogyan szöveg akusztikai hatása a képi elemek szimbolikájával kiegészül: „Csalárd vadász ez világ, álnoc halász az halál, meg-vont ijjal, mérges nyíllal, hol edgyiket, hol másikat, most tégedet, hólnap minket, hálójában keriti. Nemes házbul, s-himes ágybul, csak gödörbe téteti, ékességet, nemességet, emlekezetben marad, ha kö alá rekeszti: az halálnac termeti ki-mondása, csalárd álnoc áll orczája, bal kezében horgas kaszája, véres szeme, hegyes orra, szived félelemmel elborittya: szépen sipol míg kit hálójában nem rántya, lépére nem csalhattya; az után nem csak

⁴⁵⁶ *Holt s-Eleven Phoenix hamva felett való Rövid Beszélgetés*, Kolozsvár, 1674, RMKI. 1164.

⁴⁵⁷ Diószeginek ezt a beszédét részletesen elemezte Imre Mihály, ezért itt most csak azokat a lényegi vonásokat emelem ki, az idézett tanulmányra is alapozva, amelyek a műfaji kérdések eldöntésében segítenek. Vö. IMRE, 1987, 40–42.

mosolyogja, sőt kaczagással tapollya.” (7.) Ez a halál-leírás hatásában messze a Kiss Imrée mögött marad, s éppen a körmönfont fogalmazás miatt veszít hatásából.

Diószeginek nemcsak mondatai meglehetősen bonyolultak, hanem a beszéd egész felépítése is. Az elmúlást taglaló rész után tér rá Bocskai laudálására, majd ezt követően genealogiájára (ennek része a verses Mitzbán történet is⁴⁵⁸), hogy ezzel a *laudatio* lehetőségét bővítse, majd a *lamentatio*val összefont *laudatio*val zárja a beszédet. A szövegnek az első része mutat leginkább szépprózai sajátosságokat, Bocskai személyre áttérve már sokkal inkább a politikai publicisztika jellemzőit hordozza. A Bocskai személyében oszlopos tagját vesztett hazát és nemzetet siratja, a *querela Hungariae* toposz egyes elemei ismerhetők fel benne. A nemzetféltés Diószegit politikai pártállásra is felhatalmazza: erős német-ellenessége viszont nem tétet a török felé sem engedményt.

Diószegi beszédében ily módon legalább három műfaj, a prédikáció, a (manierista módon átírt) klasszikus oráció és a politikai publicisztika sajátosságait ismerhetjük fel. Az egyes szövegtípusok többnyire elválnak egymástól, különösen a didaxisra törekvő részek maradnak adósak a *movere* és a *delectare* igényének egyszerre történő kielégítésével.

A két magyar nyelvű orációhoz képest egészen más képet mutat Pósaázi Jánosnak a Rhédey temetésén mondott *Sermo panegyricus*.⁴⁵⁹ Pósaázi nem orációnak nevezi ugyan a szövegét, mégis itt kell tárgyalnom, és nem a prédikációk sorában.

Beszédét a *querela Hungariae* toposszal indítja. „Európa legszebb leányának, Pannóniának”⁴⁶⁰ a siratásával, aki „a mi egykor Nappal koronázott anyánk” volt, akinek a „lábai alatt ragyogtak a csillagok”. Mátyás király hatalmas birodalmának elpusztulását siratja. A jelen állapotait Claudius Claudianus 4. századi latin költő panegyricusából vett idézettel vezeti be. A hunokig visszavezetett dicső múlt és sivár jelen szembesítését idézzük egy kicsit hosszasan: „Láthattad hogy az ő győztes sasai Kelettől Nyugatig bejárták a Nap útját és félelemmel és rémülettel a legerősebb nemzeteket is engedelmességre kényszerítették. Mit látsz most? A szárnyak törve, részben madarának a tollai kitépve, részben az életerőtől annyira megfosztva, hogy az Őfelségének magas fészkeből kivetve a földön vergődik, csúszik és mászik. Ah, mi módon jutott a dicsőségének legszebb színterén keresztül addig, hogy a

⁴⁵⁸ A Bocskai-féle kötetben kétszer is szereplő – egyszer itt Diószeginél, és Pósaázinak a latin oráció után illesztett magyar nyelvű genealogiájában – Mitzbán történetet összevetette Imre Mihály. Vö. IMRE, *uo*.

⁴⁵⁹ L. a 453. jegyzetet!

⁴⁶⁰ Pósaázi latin nyelvű orációját Restás Attila fordításában idézem, akinek ezúton mondok köszönetet munkájáért.

népek és nemzetek szégyenletes látványa lett. Az egykor széles földön uralkodó nemzet a népek játékszere lett, éppen úgy, mint egy rabszolga.” Pósházi természetesen magyarázatot ad a nemzet ily rettenetes mértékű pusztulására, a nemzet bűneinek felsorolásakor a hagyományos – a prédikátoroktól már ismert – utat követi. A jó erkölcsű emberek ritka voltát Juvenalis idézettel példázza, majd az *ubi sunt* formulának sémájára sorolja fel Noétól Dávidig az istenfélő emberek hiányát. E felsorolás éppen Rhédey kiemelkedő voltát hivatott példázni, hiszen mindazok az erények, amelyeket a bibliai személyek testesítenek meg (Noé – az igaz férfiú, Énoh – aki mindennap Istennel járt, Ábrahám – aki az igaz hit példája, Mózes – aki a legbékésebb ember, Józsué – a legistenfélőbb ember, Dávid – a legőszintébb ember, stb.), Rhédeynek sajátjai voltak. Rhédey, aki a kegyesség *athletája*, erős hitével minden kísértést képes volt legyőzni, ezért üdvözlése is bizonyosra vehető, abszolút igazságként értendő. A keresztény és antik kultúrkincs párhuzamos összedolgozása adja keretét a magyar nemzeti sorsnak a világtörténelmi folyamatban való elhelyezésére. A látszólag szertelen és csapongó argumentációs módszer a beszéd monumentalitását növeli, másrészt pedig éppen a jelenlevő alkalom jogosítja fel erre, sőt követeli meg: a veszteség mérhetetlen voltának kifejezését hivatott szolgálni.

Pósházi ezt a *sermóját* szinte szó szerint megismétli a Bocskai István temetésén mondott *Oratio de fatalum rerum Hungarorum*-ában.⁴⁶¹ Az itteni – bibliai és történelmi példák sorát – ott kiegészíti a közelmúlt nagy alakjainak felemlegetésével: „Hallgatók a régebbiekről, a Corvinokról, Szilágyiakról, Gerebenekről, Zápolyákról, Ujlakiakról. Az ő nevük ma már ritkán hangzik el az emberek szájából. Nem említem a Báthoriakat, Rákócziakat, Rhédeyeket, Thurzókat, Perényieket és sokakat másokat. Nemrég még az erdélyi és magyarországi népnek egyaránt ékei és erős támaszai voltak.”⁴⁶² Rhédey Ferenc (és fia, Rhédey László), alakját, mint az ország „oszlopát”, kinek elvesztését méltán gyászolhatja a nemzet, 1674-ben Pósházi már a nemzet „panteonjában” említi. A latin orációhoz mintegy függelékként hozzáilleszti Bocskai István genealógiáját, ezzel elsősorban természetesen a temetés pompa reprezentatív funkcióját erősíti. Az egyszerű családfa-alkotáson kívül Pósházi a Bocskai család legendás eredetére részletezően tér ki: a Mitzbán-történet elmesélése a család nagy múltjára való emlékeztetés mellett nyilvánvalóan politikai szándékkal is íródik. Pósházi szemében a német és a török egyformán ellenség, s bár nem mindig tudja egyértelműen eldönteni, hogy melyik

⁴⁶¹ RMK I. 1164.

⁴⁶² idézi IMRE, 1987, 28–29. Ezt az orációt Imre Mihály részletesen elemzi, ezért nem térek ki bővebben rá. Különösen, hogy sokban hasonlít a Rhédey temetésén mondott orációhoz.

is a nagyobbik a kettő közül, Bocskai családtörténetével végül is a pogány elleni összefogást példázza: „Hiszen már Mitzbán is egy segítő keresztény egység vitézeként sietett a szorongatott *propugnaculum Christianitatis* védelmére.”⁴⁶³

Pósházi mindkét orációja a temetéseken elmondott szövegeknek egy újabb típusát képviseli. A téma és a cél nála is ugyanaz, mint a kötet többi szerzőjénél, módszereiben viszont igen különbözik azoktól. Itt nincs tanítás, nincsenek kifejtett hitigazságok: a *querela* szervezi stílusában és gondolatvezetésében az egész szöveget, melynek során egyforma tekintéllyel bír a Biblia és az antik örökség, illetve a múlt és a mindenki által tapasztalható jelen. Ha a beszéd címét nézzük, akkor az sokkal inkább a prédikáció körén belül kellene elhelyezhető legyen (*sermo* az egyik középkori prédikációtípus a *homilia* mellett), de a szöveg jellege alapján nyilvánvaló, hogy Pósházi ezt a címet nem a szó középkori jelentésére hangolódva használja, hanem annak klasszikus ’beszéd’ jelentésében. Ez a beszéd pedig éppen azt a szinkretikus módszert működteti, annak gondolati rendszerébe illeszkedik, amelyet olyan nagy erővel propagál az OE, és amelytől éppen Buzinkai retorikája sem zárkózik el. Pósházi eljárását éppen a nyelvválasztással magyarázhatjuk: latinul másképp és más dolgokat lehet elmondani, mint magyarul, ilyenkor az a példaanyag is büntetlenül működtethető, amely semmiképpen sem kaphat helyet egy magyar nyelvű beszédben. A latinul íródó szövegek esetében másféle hagyomány is belejátszik a szöveg felépítésébe, ilyenkor nem függetleníthetik magukat a szerzők attól az antik és a humanista szövegértési, -szerkesztési módtól, ennek logikájától és ezzel együtt, ennek eredményeképpen, attól a diskurzustól, amelytől a század folyamán oly igen elzárkózott az anyanyelvi beszédmód.

A latin nyelvű szövegeknek pedig igen kitüntetett helyük van a temetési szertartás rendjében. Ennek két okát sejtem: egyrészt a befogadó réteg más közege – ezeket a szövegeket nem a temetésen részt vevő köznépnek írták, a megjelentetéssel pedig nemcsak a hazai értő közönséghez szólnak, hanem a külföld tájékoztatását is célozzák. Másrészt – és ez már megint a reprezentációs igények kielégítésével függ össze: a latin nyelvű szöveg(ek) a temetés rangját hivatottak növelni, a temetési pompának igazi pompává tételéhez járulnak hozzá.

Ez katolikus oldalon is hasonlóképpen működik. I. Rákóczi Ferenc temetése után Báthori Zsófia olyan kötetet állíttatott össze, amelynek terjedelmes része, mintegy fele minden

⁴⁶³ IMRE, 1987, 39. Pósházi szövegét elemezte a Mitzbán-történetre vonatkozó részeket a Diószegiével összevetette Imre Mihály. IMRE, *uo.*, 31–40.

valószínűség szerint nem hangzott el a temetésen. Az eddig tárgyaltak közül a reprezentációs célzatot, a világi felsőbbbségekhez való szólást talán a legkifejezettebben ez a kötet vállalja fel. Első részében a Báthori és a Rákóczi család egyes személyeiről írt latin nyelvű versek sorozata, amellyel gyakorlatilag Magyarország és Erdély történetét is elmondja. A két család története híres, pontosabban híresnek tekintett, személyeiről írt versekkel tulajdonképpen egyfajta kanonizálást is elvégez (sőt, talán elsődleges célja ez): egy-egy központi erényük kiemelésével Magyarország és Erdély történetében játszott meghatározó szerepüket írják le, a személyeket pedig ily módon szimbólummá avatják. Mivel a versciklus igen gazdag, a prózai szövegektől sok tekintetben különböző és gazdag elemzési szempontrendszer kínál, így ezúttal nem térek ki rá bővebben, vizsgálata külön tanulmány célja lehet.

A temetési pompában itt is igen fontos jelentősége van a latin nyelvű orációknak. Katolikus főúri temetésekről lévén szó, ezek a szövegek talán kevésbé a hazai közönségnek szólnak, sokkal inkább I. Lipót fele (is) tett gesztusnak tekinthetők. I. Rákóczi Ferenc felett Kereskényi István mondott latin orációt.⁴⁶⁴ Kereskényi feladata heroikus vállalkozás: úgy temetni a fejedelmi címet örökölt, de ennek tisztségét soha nem gyakorló I. Rákóczi Ferencet, mint a nemzetnek megjósolt Herkulest, a haza és a vallás legyőzhetetlen harcosát, Erdély és Magyarország hosszú idő után első igaz hitű uralkodóját, akinek érdemei az eretnekekkel felvett harcban mutatkoznak meg leginkább. I. Rákóczi Ferenc érdemeit a legkülönbébb bibliai, ókori személyekkel vont párhuzamokkal mutatja meg: bölcs, mint Salamon, az özvegyek Atlasza (vagyis támasza), Hungária más Hannibáljaihoz hasonló, vele Hektor és Achilles sírjába száll a remény, a boldogság és a tisztelet. A nemesi származásához méltó voltát a két család szelektált genealógiájával mutatja meg. Igen beszédes az, hogy a két család történetéből éppen kiket tart kiemelésre méltónak: A Rákócziak közül elsőként Zsigmondot, Rudolf császár hű hívét említi, majd Pált és Lászlót, a kereszténység „nagy védelmezőit”, végül pedig II. Rákóczi Györgyöt, Európa rettegett és elismert nagy harcosát, akinek harci erényei a trák hadviseléshez/hadvezetéshez hasonlatosak. Ő Európa Atlasza, aki a család hírnevét ily módon öregbítette. A Báthoriak közül pedig Báthori István nádor első a sorban, aki Mohács mezején Lajos mellett harcol a hazáért, ezután pedig Szapolyai ellenében mutatta meg igaz hűségét Ferdinándhoz. Ebben hasonlít hozzá I. Rákóczi Ferenc is, aki a haza zavaros/zavargó állapotában is meg tudta tartani a császár iránti hűségét. Báthori Kristóf

⁴⁶⁴ *Panegyris Lvctvosa. Qua Fvnebres Exeqvias Celsissimi Transylvaniæ Principis Francisci Rakoczy, Partium Hungariæ Domini, Comitæ Siculorum, Comitatus Sárosiensis Supremi Comitæ, &c. proscvum est, Academicvm Societatis Jesv, Collegivm Cassoviense. Per R. P. STEPHANIUM KERESKENY, Societate Jesu, [...]. Cassovie, Excusa per Stephanum Bosytz, Anno M.DC.LXXVII, RMK II. 1399.*

erdélyi fejedelemhez az iskolák pártolásában hasonlít: Báthori Kristóf egyetemet alapított Kolozsváron, Atheaeumot Gyulafehérváron, I. Rákóczi Ferenc pedig az árva tanulni vágyóknak teremtett lehetőséget –mellyel nyilvánvaló utalást tesz a sárospataki iskolára. Azért nyilvánvaló ez az utalás, mert a szövegben több helyen is igen elmarasztaló szavakkal szól a pataki és debreceni „civitas”-ról, istentelenségüket, megátalkodottságukat most a temetésen is mutatja „mosolygó bánatuk”. Kereskényi nem titkolja politikai elkötelezettségét: a propaganda elsődleges eszköze nála is a nemzetet ért veszteség miatti fájdalom erőteljes felkorbácsolása. Még a szöveg elején kijelenti, hogy I. Rákóczi Ferenc halála a család veszteségén túlmutat: a felette való gyász nem magángyász, hanem a közösség gyásza,⁴⁶⁵ az egész nemzetet, sőt Európát ért veszteség. A *querela Hungariae* toposz elemeiben van jelen, mitizálással fonódik szorosan össze a beszéd végén, az áldást kívánó-éltető szakaszban: könyörgésében erős I. Rákóczi Ferencre kérve áldást, élteti a romjaiban heverő fejedelemséget és a magyar királyságot, Európa védőbástyáját, az ezért harcoló rettegett Nagy Sándorokat, akik összefogták a hadakat és megpecsételték a Báthori vérrel amellyel (annak idején) győzedelmesen elfoglalták a belgrádi tornyokat.

A szöveg (sehol nem jelölt) forráshivatkozása igen tág, a bibliai idézetek, egyházatyák (Sz. Ágoston) és az antik bölcsességek egyaránt megtalálhatók benne. Megfigyelhető némi elkülönülés a két forrástípus citálása között: a szöveg első részében fordulnak elő Horatius énekeiből (Carmin. 4.4.29–32.), Seneca *Medeia*-jából, Vergilius *Aeneis*-éből (III/490) származó idézetek, míg szentírási helyek főleg a beszéd második részében, a hősök halála (2Sam. 1.19.; Ésa. 14.12.) és a könyörületért való esedezés (Job. 19.21.) kapcsán fordulnak elő.

A Báthori Zsófia feletti beszéd sokban hasonlít a fia temetésén mondotthoz, politizáló felhangja viszont sokkal erősebb.

A nyelvválasztás kérdésének kontrollját Pósa házinak egy magyarul írt, kéziratban maradt orációján végezhetjük el. A kiválasztott szerzők együtteséből ő az egyetlen, akinél ez a szempont ebben a formában működtethető. Az persze külön kérdés, hogy mennyiben vethető össze egy nyomtatott és egy kéziratban maradt szöveg. A nyomtatásban való megjelentetés a revíziót több szinten is bevonja, egy-egy szöveg kiadása során az öncenzúra ilyenkor legalább olyan szerepet játszik (a megrendelők igényeinek kielégítése), mint a nyomtató-nyomdász felelőssége és feladatvállalása. A nyomtatásra előkészített szöveg már nagyon nem ugyanaz,

⁴⁶⁵ „Non est, non est privata jactura haec! communis luctus commune prodit vulnus.” (A2/v)

mint, amelyik előszóban valóban elhangzott (ennek legjobb példáját fentebb Czeglédinél láthattuk), közönsége körének megváltozása sokban befolyásolja a szöveget. Nem tudhatni, hogy Pósházinak a Weér Krisztina temetésén mondott orációjával milyen szándékai voltak, a kézirat nem kiadásra előkészítettnek tűnik,⁴⁶⁶ de ezt nyilván nem állíthatom teljes bizonyossággal. Az igen rongált, sok helyen olvashatatlan egy kézírással írt szövegről egyelőre csak feltételezem, hogy autográf. Címe: „Magyar Halotti Oratio, Melly a Nehai Tekintetes és Nemzetes VVVER Christina Asszonyynak Teste felet el beszélgetet Posahazi Janos”.⁴⁶⁷ A bölcs és erényes asszonyok tükörét kínáló beszéd – műfajának szabályai szerint – nem textusra épül ugyan, de rögtön az elején idézett salomoni mondat kifejtésére építi mondanivalóját. Célja természetesen Bánfi Zsigmond özvegyének példaképpé avatása. Az özvegyi sors nehézségeit kitevő tetemes beszédrészben elsősorban az elrettentés eszközével él, már-már arról győzi meg a hallgatót, hogy tiszta erkölcsű özvegy nincs és nem is lehet, túlságosan nagy kihívásokat rejt magában az özvegyi sors: „Legyen olly tiszta életű az özvegy Asszony, mint Susánna, Legyen olly fegyhetetlen mint szent Anna. de mégis gjakorta hozza vetnek, rolla gjanút költenek a’ ragalmazó nyelvek, Ollyan még is az Ozvegy mint a Kormány, és árboczfa nélkül való hajó: Mely az szélveszektül ide s tova hanyattatik, most edgjik most másik kösziklában ütközik, ha edgjik hab el mulik ottan az másik tornyosodik. Ha jobbra nez, ott emelkedik a’ Szegénységnek habja, mert él néha(?) az szegény Özvegy jut oly sorsra, hogj ő néki minden vagjonkája, edgj marok liszt, edgj korso olajocskaja. Nez bal kézre ott mutogattya magát amaz infamis Charibdis tudni illik az Becstelenség, mert mint az Arnyek a Test után jár ugj az Asszonyi állatnak hire neve becsülete, jo Urával edgyüt él, edgyüt hal, és gjakorta edgyüt temettetik.” (1/v). Az ezt követő rész pedig az előljáróknak szánt oktatás: hogyan és miben segíthetnek az özvegyeken, illetve, az előljárók milyen viselkedési, öltözködési szabhatnak az özvegyeknek. Az erre vonatkozó bibliai szentenciák és – Plutarkhosztól valamint a *Historia Augusta* egyik szerzőjétől, Trebellius Pollio-tól vett – antik történetek után tér rá az elrettentő példára, amelyet nagyon hatásosan éppen a magyar történelemből merít: „ezert amaz Olasz Beatrix Asszony, Hunyadi Mátyas Királynak felesége. Alig várá ki Urának el takarítását ottan hamar le veté gyász ruháját és Cseh László király kedvéért kinek szerelmével éktelen gerjedezez vala mindent el követet valamit a’ Test és ez világnak gyönyörüsége dictalt. De mit itel maga felöl az illyen Özvegy? Kerekdeden ki

⁴⁶⁶ A kiadásra előkészített kézirat jellege jól megfigyelhető pl. Nagyarinál. *Nagyari József tábori prédikációi*, GYÖRI L. JÁNOS s.a.r., Debrecen, 2002.

⁴⁶⁷ Lelőhelye a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, jelzete Ms 1337.

mondja Szent Pál annak Sententiáját 1. Tim. 5.6. Vivens mortua est, Elvén meg holt.”⁴⁶⁸ (3/v) Beatrixhoz képest Thaisz,⁴⁶⁹ „Alexander szeretője” a pozitív ellenpélda, aki hetéra ugyan, de hazaszeretete „híressé” tette.⁴⁷⁰ Ebben a híressé lett nők közti párhuzamban döbbenetes, hogy Beatrixt milyen szerepbe hozza. Az erre következő példával – a közelmúlt másik híres asszonya, Anglia királynője, Erzsébet, aki Isten segítségével alázatosan bízva vezette az országot és vívott csatákat érte – csak tovább fokozza elítélését azon özvegyi magatartás iránt, amit Beatrixszal képviseltet. Az ellenpontosítással természetesen Weér Krisztina özvegyi erényeinek kiemelését szolgálja. A beszéd utolsó néhány sorában tér ki a *laudatio*ra, kissé meglepő, hogy Pósházi mennyire rövidre szabja az elhunyt laudálását. Beszéde elsősorban tanítás az özvegyi magaviseletről; az orációiban megfigyelhető grandiózus szövegepítés itt nem jellemző, ennek a tanításnak az *applicatio*ját teszi ki a *laudatio* egyik része, amikor a jó özvegyi magatartás példáját látja Weér Krisztinában. Az elhunyt személye mindig sokban meghatározza a fölötte mondott szöveget, így Weér Krisztina régi nemesi⁴⁷¹ volta igen fontos része lesz a *laudation*nak. Az erénykatalógus összeállításakor így nem utolsó szempont a származás felemlegetése: a nemesi eredet mellett a két házasságával is kötött nemesi rokonság is bekerül.⁴⁷² Saját erényei (alázatosság, tisztaság, béketűrés, adakozás a szegényeknek, a kollégium építésére, stb.) és nemesi származása, valamint házasságai teszik őt nemessé a szó mindkét értelmében, társadalmi és erkölcsi vonatkozásában egyaránt.

Nemcsak a *laudatio* megvalósulásának mikéntje, hanem a szöveg egész felépítése feltűnő eltérést mutat Pósházi latin orációihoz képest. Bár a felvonultatott példaanyag és ezeknek a mondanivalóhoz való illesztése sok tekintetben rokon az orációkban megfigyelttel (ókori

⁴⁶⁸ Az aláhúzások a kézirat szerzőjétől. A másik lapon ez a rész megismételve egészen a *Phirigiae*-val kezdődő idézetig. Kisebb eltérések vannak az ismétlődő részekben, ezeket zárójelben írom.

⁴⁶⁹ Thaisz hetéra, ő kezdeményezte egy lakomán nagy hatású beszédével, hogy „gyűjtsák fel annak a Xerxésznek a házát, aki Athént a lángok prédájává tette.” Valószínűleg Pósházi ebben a tettben látja a hazaszeretet jelét, Thaisz neve – legalábbis Plutarkhosznál – ezért örökítődött meg.

⁴⁷⁰ „Híresek ugjan ezek közül nemelylek; de csak ugj mint Thais az Alexander szeretője; mint (Ut) *Phirigiae maretrix(?) illa Attica ad hujus fores tota excubabat Graecia.*”

⁴⁷¹ A család fényét így nemcsak az növeli, hogy „Nemes Vérből vőt eredetét”, hanem a más nemesi családdal való rokoni kapcsolatok is: „A mint hogy pedig a vér egyik érből a masokba foly, így ez nemes Vér familia igen közel érte amaz nehaj Tekintetes es Nagysagos Cornis Familiat, mellyenk viselt dolgai sokkal többek, hogy sem mint en azokat vagy tudnam, vagy az fertaly oraban elől számlalhatnam”. Weér Krisztina apai nagyanyja volt Kornis Kata, erre a rokonságra utal Pósházi. Vö. Weér család genealógiája NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 12. kötet. Pest, 1865, 116. Ugyancsak Nagy Ivántól tudjuk Weér Krisztina halálának időpontját is: 1672. május 31.

⁴⁷² Pósházi a beszéd végén a *laudatio* részeként említi Weér Krisztina két házasságát, az első Kasza Istvánnal („a Rakoczi fenyes Háznak egigik fő szolgája”), a második Bánffy Zsigmonddal. Nagy Iván csak a második házasságról tud. L. NAGY, *uo.*

szerzőktől, a 16. századi történelemből merített példák sora, ezeknek meglehetősen szabad használata), mégsem ugyanazon elvek szerint látszanak működni. A kegyes életvitelre és a tiszta erkölcsök megtartására tanító beszéd más típust képvisel a *demonstrativumba* tagolódó orációkhoz képest. Ugyanakkor Eszéki István vagy Diószegi Sámuel magyar orációjával sem rokonítható. Eszéki orációja a prédikációval mutatott hasonlóságot, hozzá képest Diószegi és Pósházi egyedi eljárás módja nehezen engedi meg a műfajok közötti rokonság felállítását, sokkal inkább a különféle műfajoknak sajátos keveredését mutatják.

Utolsó példaként arra, hogy a műfaji besorolás nem mindig lehet működő kategorizáló szempont, idézem a kolozsvári Állami Levéltár anyagában talált orációnak nevezett szöveget, amelyet 1638-ban Péchi Zsuzsanna írt „Eörök Isten titkoknak ertöje, ki minden szüveknek vagy által latója- / es mindeneket túdcz minekelötte megh lennenek halgasd megh az te alazatos - /szolgadnak könyörgését tudod Uram artatlansagát, Segits meg Uram s en Istenem – / az te mennyei szent Lelkednek ereje által, hogy viselhessem bekevel ez kereszt- / tet, es a’ te fiad az UrCxtus által, tets törvényt ebben az utolso nap / on, hogy ellyen az en lelkem te előtted, es dicsirhessen tegedet. Amen.”⁴⁷³

V.3. Konklúziók

A Rhédey Ferenc emlékére kiadott halotti beszédek vázlatos áttekintése is arra enged következtetni, hogy ezeket a szövegeket ne feltétlenül akként olvassuk, mint aminek kínálják magukat. Mert bármennyire is prédikációként kínálja Czeglédi István hosszú beszédét, azt kegyességi iratnak is tekinthetjük, Szántai Pócs vagy Görgei Pál szövege pedig erőteljes politikai propaganda iratként is felfogható. Görgei esetében még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy prédikációja – témájában, szemléletmódjában, a beszéd felépítésében – az orációval is rokonítható. Eszéki István pedig ugyan orációnak nevezi

⁴⁷³ Köszönet Baricz Ágnesnek, aki erre a szövegre felhívta a figyelmemet. A szöveget az 1649-es peraktáknak az 1678-as másolata elejére, a címlapra tette a másoló Mihác Demeter. Jelzete: F. fam. Gyulay–Kuun, 4. (1611–1793). A szöveget az Unitárius Közlönyben közölte Kelemen Lajos: *Pécsi Zsuzsa imádsága* = Unit. Közlöny, 1920/8. 29–30. (A szöveget Kelemen Lajos átírva közli). Kelemen szerint Péchi Zsuzsanna 1638-ban írta ezt a könyörgést, a dési országgyűlés idején. A szombatosság miatt Péchi Simon leányát, Zsuzsannát is perbe fogták és elítélték: „Szomorú záróemléke ez a könyörgés annak a pörnek, melyet Péchi Zsuzsa földi bírái előtt másodszor is elveszített.” KELEMEN, *uo.* A másoló indítékait is értelmezi Kelemen: „Az az íródeák, ki pörös ügyei néhány darabját leírta, még sokat tudhatott martiromságáról. Bizonyára megértette őt éppen 1678-ban, mikor a Béli Pál-féle összeesküvés sokszor ártatlan gyanúsítottjaival tele voltak az erdélyi börtönök s tánn azért jegyezte föl a pör anyagához nem tartozó könyörgést is.”, *uo.*

beszédét, de az mégis igen erősen hord magán olyan jellegzetességeket, amelyek a prédikációra emlékeztetnek. Póсахázi beszéde igen távol áll az Eszékiétől, mely távolságot nem utolsó sorban a nyelvi közegek mássága is eredményezheti. A műfaji besorolásnak a temetési pompa szempontjából van kizárólagos jelentősége: ilyenkor prédikációk és orációk hangozottak el, magyarul és latinul, lehetőleg a legkülönbébb szerzőktől, olyanoktól, akiket a hazai értelmiségi élet ismert és elismert. Ezen túlmenően az látszik, hogy a műfaj-megjelölésnek csak keret-funkciója van: prédikációnak/orációnak kínál egy szöveget, ennek megfelelően is indítja el, majd pedig zárja. Hogy közben mi történik a szöveg testében, az már egészen más kérdés; a saját mondanivalót, elképzeléseket (ami persze soha nem független az egyháztól és a környező világtól) és a szöveg megrendelőinek elvárását sokféleképpen lehet összehangolni, ez pedig mindig egyénfüggő. Természetesen több tényezőre is tekintettel kell lenniük, mert ahogyan a megrendelők (általában a család) elvárásait mindenképpen szem előtt kellett tartaniuk, ugyanúgy nem feledkezhetek meg a temetési rituálé egyházi szabályairól sem, a szövegek megírásakor pedig messzemenően figyelembe kellett venniük az alkalom megszabta előírásokat is. Az egyházi tanítás és vigasztalás, a példakép-állítás összetett feladatát már a Samarjai-féle ágendában láthattuk, ennek egyes elemeit a retorikák felerősítik (pl. a temetési beszédnek a *genus demonstrativum*hoz való sorolása), illetve más szabályokat is megszabnak és más ötletekkel is segítenek a szónokoknak (pl. a szónok kiléte szerint a beszéd típus különbsége, példaanyag kiterjesztése, a *laudatio persona* argumentumainak változatossága). Az áttekintett retorikák erőteljesen hangsúlyozzák, hogy egy-egy alkalomkor nem kell, mert nem lehet minden szabályt figyelembe venni és működtetni; minden esetben alkalmazkodni kell az éppen adott eseményhez, annak sajátosságait messzemenően figyelembe kell venni. Éppen az alkalmazkodás lehet terepe az egyéni megnyilvánulásnak. A kétféle szabályrendszer harmonikus működtetését figyelhettük meg Rhédey Ferenc funerációs kötetében, azt, ahogyan a szabályok és előírások rengetegét átlátni és applikálni képes szerzők sajátos, és a maguk szónoki mivoltát megmutatni, bizonyítani tudó szövegeket írtak.

Természetesen nem azt kívánom bizonyítani, hogy ezek a szerzők ne lettek volna tisztában azokkal a műfaji szabályokkal, amelyek mentén szövegeiket írták, hanem inkább arra figyelmeztetnek ezek a szövegek, hogy az erős, netán erőszakos, műfaji distinkciókkal igen óvatosan kell bánni. A 17. században nyomon követhető műfaji keveredés, politikai és publicisztikai kiaknázhatóságuk teremtette meg az új műfajok létrejöttének lehetőségét, illetve nyitotta meg az utat a filozófiai, természettudományi, stb. értekezés felé. Hiszen az oráció és a prédikáció e különös keverékeit tekinthetjük pl. Verestói György, 18. századi

szónok beszédei előfutárainak, amelyeket a szakirodalomban⁴⁷⁴ a bölcsészet- és természettudományi értekezés megszületéséhez vezető út egyik fontos állomásaként értékelnek. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek a szövegeknek az értéke nem feltétlenül előfutár-mivoltukban rejlik, hiszen éppen a történelem értelmezésének hagyományát megteremtve a nemzetről, ill. a nemzetben való gondolkodás valóságát mutatják meg, annak hagyományát teremtik meg, a politikai értelemben vett nemzet 18. századi megszületése előtt.

⁴⁷⁴ „Halotti orációi együttvéve valóságos enciklopédia. Van közöttük olyan, hogy bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, asztronómiai értekezésnek.” TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – világirodalom*. Bp., 1961, 84. Idézi NÉMETH, i. m. 874.

Kitekintés

Dolgozatomban az erdélyi fejedelemsválság idején keletkezett szövegeket állítottam az elemzés középpontjába, az idő- és térbeli keretek kijelölését tehát a történelmi kontextus szabja meg. Ez a szűkítés bevallottan önkényes, ugyanakkor pedig jelzésértékű is kíván lenni: az ezidőtájt zajló történésekre ezek a szövegek folyamatosan reflektálnak, ez pedig az olvasóból is kikényszeríti valamiképpen folyamatos *összeolvasásukat* a történésekkel. A szövegvizsgálat így tulajdonképpen egyfajta történeti narráció, gondolatmenetét a politikai eseményekkel való szembesítés határozza meg. Az idő- és térbeli határ megvonása mellett műfaji szűkítést is kellett tennem, és ez volt a másik fontos vezérelv, aminek mentén az ekkor íródott szöveget olvastam. Az elemzés során fontos szerzők kihagyására is kényszerültem. Vagy mert úgy láttam szövegeik bevonása nem változtat lényegesen az elemzés gondolatmenetén, vagy éppen mert olyan mélységek felé vinnék el, amelyre itt nem vállalkozhattam. Műfaji, időbeli szűkítés ellenére – bevallom – így is sokszor túlméretezettnek éreztem az a szöveganyagot, amelynek mozgatására a dolgozatban vállalkoztam.

Az ilyenformán kialakított szövegegyüttesben történeti vizsgálódásra vállalkoztam, amikor azokat a szövegszerkesztési és beszédmódbeli konvenciókat kerestem, amelyek nemcsak a szöveg írását szabták meg, hanem befogadását is irányítani kívánták, kívánhatták. Takáts József a fentiekben emlegetett tanulmányában meggyőzően írja, hogy a konvencióhoz nemcsak a művek tartoznak, hanem emberek közösségei is.⁴⁷⁵ Ezt az állítást nagyban igazolják vizsgált korszakom szövegei is: hiszen éppen ekkor lehetünk tanúi annak a folyamatnak, ahogyan egy egyházpolitikailag kisebbségnek számító közösség tagjai olyan nyelvet találtak, amelynek használata szinte kényszerítő erejűvé vált a nyilvános megszólalásban, legalábbis annak bizonyos típusaiban. Természetesen nem gondolom, hogy ez valamiféle teljesen új találmány lenne, azt viszont mindenképpen, hogy olyan íráshasználatot, beszédmódot ötvöztek, alakítottak ki, amelynek variálhatóságát a legszélesebbre tárva, így kontextusbeli kötöttségei mellett éppen attól való függetlensége mutatkozhat meg. Ebben rejlik ennek a beszédmódnak az ereje és éppen ezért válhatott sok tekintetben évszázadokra meghatározóvá, nemcsak az olyan populáris műfajokban, mint a prédikáció.

⁴⁷⁵ TAKÁTS, 2007, 19.

A dolgozatban elvégzett szövegvizsgálat több tanulsággal is járt, ezeket az egyes fejezetek végén igyekeztem megfogalmazni. A 17. század második felében működő prédikátorok agitatív tevékenységének és a spirituális életre tett mély szemléletalakító hatásának eszközeit és módszereit a templomi beszédanyagon mértem le, s a szoros szövegolvasás közben nem mondhattam le az ezek szabályozására írt elméleti megfontosítások figyelembevételéről sem. A vizsgálatot nagy mértékben sarkossá tette volna, ha a szövegeket környezetükből kiragadottan, csak saját szerzőjük viszonylatában, elmondásuk, megírásuk történelmi idejének és egymáshoz való kapcsolódásaiknak figyelembe vétele nélkül tettem volna meg. A felsoroltak figyelembe vételével láttam megteremthetőnek egy olyan kontextust, amely értelmezési keretét képezhette egy ilyen beszédmód- és íráshasználati elemzésnek.

A legizgalmasabbak azok a fejezetek voltak számomra, amelyekben az összegző megjegyzéseket a vizsgált szöveganyagból némiképpen kilépve, egy másik szövegkorpuszba való betekintéssel tehettem meg. Ebben vélem felfedezni ennek a munkának a távlatait is: a puritánus prédikátorok írásművészetének a különféle szövegtípusokon túlmutató, a mentalitást is meghatározó hatásai mutatkozhattak így meg, vagy arra döbbenhattünk rá, hogy másképp nyílnak meg ezek az ismert, sokszor az unalomig hivatkozott szövegek, ha az eszmétörténeti besorolás predispozícióit némiképpen megkerüljük. A legbeszédesebbnek ebből a szempontból Szalárdi vagy Veréczi a dolgozatban megidézett esetét tartom. A nyomtatott szövegek körében is előfordulhatnak még olyan szerencsés esetek, amikor ismeretlen RMK-val találkozunk, ilyenkor az évszázados lappangás után az „első” olvasás öröme tölthet el. A levéltárak anyagában található még mindig filológiai pontosításokat eszközlő adatokat. A legfontosabb felismerés pedig – és ebben az irányban tartom a legsürgetőbbnek a kutatásokat folytatni –, hogy a könyvtárak kéziratos anyagára fokozott figyelmet kell fordítani. Nem egyszerűen a „nagyok” esetlegesen kéziratban maradt munkái utáni keresés látszik itt célravezetőnek.. Persze ilyen találatok is lehetnek, hiszen Pósházi ismert szerző, csak a véletlen műve, hogy a kéziratban maradt magyar orációja ismeretlen volt a szakmai közönség előtt. Mégis a szinte kimeríthetetlennek látszó szövegtengerben való kevésbé az ún. nagyokra figyelmező halászást javasolnám, hiszen felületes közelítés után is világosan látszik, hogy a kollektív emlékezetnek másfajta megnyilvánulásai fedezhetők itt fel, amelyek nem feltétlenül vannak szinkronban a nyomtatott szövegek világával (l. II. Lajos bizarr történetét a dolgozatban a 115. oldalon). Úgy vélem, a kulturális emlékezetkutatás jól ismert eredményeire való hosszas emlékeztetés, vagy antropológiai szempontú kiaknázhatóság

görcsös ecsetelése nélkül is legyőgezhető, hogy ezek a szövegek nem valamiféle „lecsapódásként” viszonyulnak a nyomtatásban megjelentekhez. Az íráshasználatnak egy másik szintje mutatkozik meg bennük, amely nélkül a 17. századra vonatkozóan csak részleges megállapításokat tehetünk.

FÜGGELÉK

I. Medgyesi Pál útja 1660 után

Medgyesi utolsó kötetét 1660-ban adta ki, ezután eltűnik, további életéről, munkásságáról semmit nem lehet tudni. Számtalan helyen olvashatni ezt a mondatot a szakirodalomban. A mondat első felét cáfolom, hiszen kiderült, hogy az életrajz néhány adattal mégis kiegészíthető. 1660 utáni munkásságára vonatkozóan persze továbbra is tarthatónak tűnik a Medgyesi-szakirodalomban gyakran citált mondat.

A Nagybányai Állami Levéltárban őrzött városi könyvekben találtam Medgyesi nyomára. Ezek a 17. századi városi könyvek a Nagybánya város 1. számú fondjának a 283. leltári száma alatt találhatóak meg, több kötetben, közülük a 2., a 3., és az 5. tartalmaz a 17. század második felére vonatkozó iratokat. A kötetek tematikusan, és részben időrend szerint is differenciáltak. A 2. főleg törvénykezési jegyzőkönyveket tartalmaz: *Protocollum ab anno 1640–1756* felirat szerepel a könyv címlapján,⁴⁷⁶ a 3. főleg közgyűlési iratokat, valamint városi határozatokat: *Prothocollum Ab Anno 1658 usque 1671.*, címlapja szerint *Acta et Decreta Senatus et Cottis Cittis Nagy-Bánya*,⁴⁷⁷ az 5. könyvet egy különleges alkalom hozta létre: *Protocolum debitorum rationum et taxae magnae 10.000 tallerorum. 1660 usque 1737.*⁴⁷⁸

A nagy történeti összefoglalók nem emlegetik ezt az eseményt, amelynek a város életében olyan jelentősége volt, hogy külön városkönyvet indítottak neki és a 18. századig húzódik vezetése. Így a történet elemeinek összerakásában a korszak történetírói segítettek.

Bethlen János írja, hogy a szászfenesi csata után, az azt vezető Szeidi Ahmedhez (budai pasa, az erdélyi török csapatok vezére) csatlakozott Barcsai Ákos, és Erdélyt hódoltató

⁴⁷⁶ Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond 1., nr. Inv. 283., Protocoale vol. 2.

⁴⁷⁷ Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond. 1., nr. Inv. 283., Protocoale vol. 3.

⁴⁷⁸ Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond. 1., nr. Inv. 283., Protocoale vol. 5. Ehhez román nyelven is fűztek magyarázó címet: Protocolul diverselor datorii „taxa mare” de 10.000 taleri a oraşului Baia Mare (cătrec turcii) pentru periodada 1660–1737.) A városi könyvek kialakulásának történetéről, a város életében játszott szerepükről, különféle típusairól elsősorban kolozsvári vonatkozásban írt KISS András, *A kolozsvári városi könyvek* = uő., *Más források – más értelmezések*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 172–193. Kiss András a kolozsvári városi könyvekben talált addig ismeretlen dokumentumaihoz írt tanulmánya nyilván nemcsak Kolozsvár viszonylatában elgondolkodtató, hiszen más városok városkönyvei még ezeknél is kevésbé kutattak, pedig a „társadalmi felszín mélyebb rétegeiben élt valóságos társadalmi kapcsolatokat, a jogrendnek és szokásoknak tényleges alkalmaztatását, az emberek közötti viszonyok bonyolultságát éppen ezekből – a kevésbé használt – forrásokból ismerhetjük meg.” *Uo.*, 190.

körútra indultak, majd Magyarországra is kimentek.⁴⁷⁹ Máramaros vidékén járva jutott el a hír a nagybányaiakhoz, hogy városuk felé közeledik a különös kegyetlensége miatt rettegett Szeidi Ahmed,⁴⁸⁰ Barcsai Ákos fejedelem kíséretében, és a pasa eltökélt szándéka a város felkeresése. Az eseményről a nagybányai történetíró, Enyedi István számol be részletesen.⁴⁸¹ Eszerint ekkor kapta kézhez a város Barcsai Ákosnak a Medgyesről június 1-jén keltezett levelét, amelyben követeli a Rákóczi-hívek és vagyonuk átadását. A javakat – legalábbis részben – el is szállították a pasa kövári táborába. Ezen felül a pasa nevében küldött levélben Nagybánya városától 10.000, a vele szomszédos Felsőbányától pedig 3.000 tallért követel épségben hagyásuk fejében.⁴⁸²

A rendelkezés ellen, a város nevében, két nagybányai lelkész, Sellyei Pál és Nánási István írtak tiltakozó levelet Barcsainak, az összeg elengedését viszont nem tudták elérni,⁴⁸³ Barcsai meglehetősen éles és ingerült hangon válaszol a Rákóczi-birtokot képző városnak. Választási lehetőségük nem lévén, a város 1660. július 7-én tartott gyűlésén elrendeli az összeg begyűjtését a polgároktól. A határozat szövege a városi könyvek két kötetében is olvasható: az 5. kötetet a határozat latin szövege vezeti be, és a 3., a főleg tanácsi határozatokat tartalmazó kötetben, az 1660. év iratai között magyarul is megfogalmazták.⁴⁸⁴ Ezt az összeget egyfajta kölcsönnek tekintette a város, amit a későbbiekben törleszt majd a polgároknak. Ennek a könyvelésnek a vezetésére szánták a ma 5. kötetnek nevezett városi könyvet.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ Az esemény részletes leírását mozzgatórugóinak magyarázatát l. BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993, 70–73.

⁴⁸⁰ „Az ellenségnek erre való kijövetelének híre zengedezvén, mi városostól [Nagybánya] nagy félelemben valánk, mivel elhíresedett vala annak a Sejdinek a keresztyének ellen való kegyetlensége, kinek sem ebéde, sem vacsorája jól nem esett, míglen az étele közben három vagy négy keresztyén raboknak maga szeme előtt fejeket el nem üttetné.” ENYEDI István, *II. Rákóczi György veszedelméről, 1657–1660*, kiad. SZABÓ Károly = *Erdélyi Történelmi Adatok*, 4, Kolozsvár, 1862, 312.

⁴⁸¹ Enyedi István történetírásában sok tekintetben Szalárdit követi, de ő – Szalárdival ellentétben –, a nagybányai eseményeket részletesen írja meg. ENYEDI, *i. m.*, 311–315. A történetíró Enyedi valószínűleg azonos a század 60-as éveiben jegyzőként, majd az 1680-as években Nagybánya bírójaként működött Enyedi Istvánnal.

⁴⁸² A történetet kissé másképp, mindössze egy mondatban említi Szalárdi: „Mindazáltal ha magától, nem az vezér kényszerítéséből cselekedte volt-e [Barcsai]? hogy vezér Szejdi passával Kolosvártul a gyulai harc után való kijöttökben a nagybányai keresztyén lakosokon tízezer tallért, felsőbányaiakon kétezer tallért vétet vala”. SZALÁRDI, *i. m.*, 652.

⁴⁸³ A rendelkezést és a leveleket közli ENYEDI, *i. m.*, 312–314. Mindkét levél csak itt olvasható.

⁴⁸⁴ L. mindkettőt alább, a Függelék II. részében.

⁴⁸⁵ Az összeg 1661 áprilisáig még nem gyűlt össze. Ezért az 1661. április 23-án tartott tanácsülésen újra szorgalmazták a „taxa” újonnan való felvetését: „Die 23 April. Habita Congregationi Senatus Jur. Cottis conclusionis factae. Mivel az Nagy Taxa felől fel vetet tavalyi Ado es [...] igen rigoroson es hibasan vagyon, erre nezve ezt eö kglmknak újjab consideratiokban vettek, ez az lakosok könnyebsegere-is vigyazván ugy vegeszven, hogy valamint kinek kinek Annualis ordinarius adaja vagyon, az szerent ezen nagy taxaban megh megh annyit adgyon, a’ kinek 1 forint, egy forintot, a’ kinek kettő, kettőt, [...] Ezt peniglen egyszersmind megh

A kötetben két nagy csoportra osztva olvashatjuk a kölcsönadók névsorát: az elsők a „városunk lakosi”, akik tallérokat, majd akik forintokat, végül akik „ezüst marhákat” adtak a „nagy taxa” törlesztéséhez. A második nagy csoportot az „idegenek”, vagyis nem a város lakosai, adományai teszik ki, ezen belül ugyanúgy csoportosítva (tallérok, forintok, ezüst javak), mint a város polgárai esetében. A 84 oldalból (egyidejű számozás) álló könyvben a páratlan oldalakon a kölcsönadók nevét, míg a páros oldalakon a törlesztés mikéntjét, időpontjait, összegeit tüntették fel.

A 15–16. oldalakon, a város polgárainak tallérokban kifejezett kölcsönadói között olvasható Medgyesi Pál neve, aki meglehetősen nagy összeggel, 1000 *imperialis tallér*⁴⁸⁶ sietett a város segítségére. Az összeg nagysága miatt meglehetősen hosszas a törlesztés vezetése; mivel ez nem fért ki a Medgyesi neve mellett az erre fenntartott páros oldalon, ezért a lap aljára érve, megkülönböztetett jelekkel igazít a páratlan oldalra, a Medgyesi neve alá és a lapszélre írt beszúrásokhoz. A város 1662 júliusában kezdi törleszteni Medgyesinek az adósságot (100 „summát” ad vissza).

Egy év múlva viszont már ezt jegyzik fel: „Item [‘ugyanaz’/‘ugyanannak’] 1663. 27 Julij. Isten eő Kegyelmet ez világbul kiszolitván, feleséginek erogáltak F[orint] 150.”⁴⁸⁷ *Vagyis: Medgyesi legkésőbb 1663. július 27-én meghalt. Az összeg hátralevő részének törlesztését 1680-ig vezeti ebben a könyvben a város, ez az utolsó időpont, amely után úgy tekinti, hogy teljességében visszaadta Medgyesi örököseinek az egykor kölcsönvett összeget (ezt a bejegyzést nyilván más kéz és más tintával írta, mint az eddigieket). Medgyesi halála után a törlesztés egyik módja az volt, hogy a feleségének személyi, valamint a Medgyesi, majd örökösei tulajdonában levő „nagy ház” évi (kurrens) adóját ebből az összegből írták le, másrészt régi elmaradt tartozásait számították bele ebbe az összegbe.*

A történet viszont itt még nem ér véget: gyermekei, a Kolozsváron élő „árva” Medgyesi Sára (1681-ben már Dobai István özvegye) és a Gyulaféheváron, a ‘80-as években

adgya minden ember: Ha penigh az szüksegh kivannya, egy esztendőben, ugyan ilyen modalitassal, többször is ez taxa fel vettessek es exigaltassek: Így meghis nem annyira irtoznak el az varos lakossi tolle.” Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond. 1., nr. Inv. 283, Protoale vol. 3, 149.

⁴⁸⁶ L. a szöveg átírását alább, a Függelék II. részében. Medgyesinél nagyobb összeget csak az elsőként feljegyzett Nagybányai Sámuel „Deák Úr” adott, 1468 tallért. (3–4. lap) A tallérban kifejezett kölcsön összege fejenként általában 5–100 tallér volt.

⁴⁸⁷ A *summa* itt már nem tallérban, hanem forintban kifejezett összeg, mint ez főleg a gyermekei levelezéséből kiderül. Az összegek után írt rövidítést így látom értelmesen feloldhatónak.

Apafi körében, „udvari szolgálatban” levő Sámuel még az 1680–90-es években is leveleznek Nagybánya város tanácsával az adósság törlesztése ügyében.⁴⁸⁸

Mindezekből néhány óvatos következtetést fogalmazhatok meg:

1. Lorántffy Zsuzsanna halála után Medgyesi Nagybányára tért vissza. Nem tudni, hogy mivel foglalkozott a haláláig itt eltöltött csaknem három év alatt, lelkészi hivatalát nagy valószínűséggel nem gyakorolta. A városi könyvek gyakran említik a papjai körül történeteket, a papmarasztalást és -meghívást, a velük szemben felmerülő kifogásokat, az oktatásban betöltött szerepüket. 1661-ig Nánási István és Sellyei Pál voltak a lelkészek, majd az utóbbi halála után (1661. december), 1662-ben pedig Horti Istvánt hívják Nánási mellé prédikátornak, akik 1665-ig együtt paposkodtak.⁴⁸⁹ Medgyesiről, mint ebben az időben prédikátorról, ezek az iratok nem emlékeznek meg (ez nem zárja ki, hogy időnként nem prédikált volna, csak ennek nincs nyoma, legalábbis egyelőre).

2. Medgyesi nem volt szegény ember: a városért hozott áldozat több szempontból is igen beszédes: egyrészt anyagi helyzetére vonatkozóan (erről a kölcsönadott összeg mellett a „nagy ház” is tanúskodik), másrészt pedig a hazán belül hazájának tekintette Nagybányát.⁴⁹⁰

3. Filológiai szempontból az a legfontosabb, hogy Medgyesi 1663. július 27-én már nem élt.⁴⁹¹ Úgy gondolom, hogy a város iratai még tartogathatnak (nemcsak Medgyesire vonatkozó) meglepetéseket, ezért mindenképpen érdemes hosszabb időt ráfordítva alaposan átkutatni.

⁴⁸⁸ A városi iratokat tartalmazó 1. sz. fond, 34. leltárszám alatt megtalálható *Repertoriumban* (korabeli mutató, ma úgyis nevezhetnénk, hogy levéltári segédlet) felsorolják a városnál őrzött iratokat. Sajnos ezek a dokumentumok eredetiben nem olvashatók (talán Gyulafehérvárra kerültek), csak mikrofilmen. *Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond 1., nr. Inv. 34. 1. Repertorium (Regestrum Actorum ab Anno 1699 usque 1649 inclusive retrograde): 1. sz. fond, 37., 50. sz. tekercsein.* Itt olvastam Medgyesi Sárának két (1681. június 3., valamint 1691. július 27-én keltezett, a 15. számú irat a 37. sz. tekercsen, valamint a 17. az 50. sz. tekercsen) és Medgyesi Sámuelnek egy levelét (19. számú irat a 37. sz. tekercsen). (A filmek gyenge minőségűek, így eléggé nehézkes ezekről a tekercsekről olvasni. Ezen a 3 levélen kívül még vannak a gyermekei által írt levelek, és más, az adósságot emlegető hivatos, peres iratok. Mindenképpen érdemes visszatérni, és ezeket is közelebbről megnézni.)

⁴⁸⁹ Katona Lajos ismereti az 1547–1700 között Nagybányán működő református papokat. L. KATONA, Lajos, *A nagybányai reform. egyház papjai. 1547-től 1700-ig = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1881, 236–246. Katona a 3. *Protocollum* alapján dolgozhatott, valószínűleg használta a 2. *Protocollumot* is. Ebből a tanulmányából nem derül ki, hogy ismerte volna az 5. *Protocollumot* is.

⁴⁹⁰ A *haza* szó kettős értelmére mutat rá KISS András is: „a városi polgár számára a *haza* szónak kettős értelme volt: *haza* volt az ország, de *haza* volt a város is [...], anélkül, hogy ez a kettős kötődés ütközött volna.” KISS András, *Adatok egy válság tüneteire (1657. június–július)* = u.ő., i. m., 79.

⁴⁹¹ Katona Lajos idézett tanulmányában az alábbira következtet: Medgyesi az „1669-ik év előtti évek valamelyikében halhatott meg, mert már ez évben csak özvegye Fodor Erzsébet – ki Hodorai [sic!] Mihály szatmári viczekapitányhoz ment feleségül – említettik”. KATONA, i. m., 242. Megjegyzése azt mutatja, hogy 5. *Protocollumot* nem ismerte.

II. A nagybányai levéltárban talált, Medgyesire vonatkozó adatok⁴⁹²

1. A Protokollumok 3. kötetének 113. oldalán lejegyzett, a „nagy taxá”-ra vonatkozó rendelkezés:

Die 7 Julij

In congregationi Senatus Amplissi et Juratae Cottis conclusionis factae.

Csaszar es Koronas Király Urunk eö Fel(se)ge, ez romlot haza oltalmára megh inditot, s-
naponként alább alább nyomulo bizonyos szamu hadaj, Armadaj melle rendeltet
Commissarius Urak Perinyi Imre es Vas Márton⁴⁹³ levele érkezvén, p(rae)sentaltatatot s-
proclamaltatot; kevánván abban erős paranczolattal es intéssel az eo fel(se)ge Armadajanak
szükségere bizonyos es feles szamu szekér élest, mint kinek ételere csak egy napra-is két száz
kőből gabonabul sülő kenyér kél el, de mivel ez előtt nem sokkal, sot nagi saczoltatásnak
miatta igen megh romlott, es erőtlenedet a’ szegeny Varos, erre nezve tehetetlenek leven ez
kivansagra, teczet közönseges ertelemből, hofi Palatinus, es Commissarius Urajmekat
requiraltatván, exponallyak eö k(e)g(y)elmek nagi szükségöket es rajtok eset nagi
nyomorusagokat, hofi annyival inkább könnyörülhessenek rajtunk.

Ittem. Mivel a’ Város az Erdélyi Fejedelemnek Barczai Akosnak, velle lévén a’ Budai Vezér
Sejdi Memhet [sic!] nem⁴⁹⁴ saczolt megh 10000 Tallerb(an), in tiz ezer tallerb(an), erre nezve
az Varos lakosi között azt a’ summát hova hamarab fel kell vetni.

diebus 9. et 1o Julii fel is vetették.

Ez Taxanak a’ Város lakosin valo exigálására rendeltetett Exactorok.

Kántor János, Fekete Balint, Kadar Thamas és Tibok Marton Uraimek.

2. A Protokollumok 5. kötetét bevezető határozat latin, a magyarhoz képest bővebb
szövege

Series Taxae Magnae, ejusq(ue) luctuasissimae id est Tallerorum summa 10000, a
Civitatensibus, sive Incolis nonnullis, nec non ex bonis etiam Extraneor(um) quorundam,
tutoris conservationis gratia hic depositis, inter varios gemitus et ejulatus, raptim, hinc inde
congestae; nec non manibus Nobilis cujusdam Sigismundi Budai, protunc Principis
Tran(sylva)niae Acatij Barcsai, cum exercitu furibundo eoq(ue) numerosissimo Supremi
Purpurati, sive Vezirij Budensis Szeidi Amhet Passae, post cruentam, miserandamq(ue)
cladem, Fortissimo et Strenuo Heroi, Illustrissimo ac Cel(ebri)ss(i)mo attunc Tran(sylva)niae
Principi Georgio Rakoczi, Secundo, ejusq(ue) copijs, ad Gyalu, et Fenes, ab hoste praedicto
inflictam, ex Regno Tran(sylva)niae hac transeuntis, devastationemq(ue) nostri crudeliter
minitan(tis), ad extorquendam certam pecuniae summa(m), ad nos delegati Commissarij, in
obeundo isto munere, maxime crudelissimi, in [...] totius Civitatis, et Territorij, capitum,
bonorumq(ue) nostrorum(m), cum ingenti cordolio, A(nno) 1660. diebus 13.14. Junij exsolutae

Perceptores apud aedes D(omi)ni Joan L. Basilij

Domins Interpes.

⁴⁹² A szövegközlés betűhív, de a paleográfiai jellegzetességeket nem rekonstruálja. A szokásos rövidítéseket ()-ben oldom fel. A nehezen olvasható szavakat [...] jelöléssel hagyom ki. Köszönöm M. Nagy Ilona, A. Molnár Ferenc és Mikó Gyula segítségét.

⁴⁹³ A nótárius a két nevet a lapszélre írta, megjelölve, hová kell beszúrní a szövegbe.

⁴⁹⁴ A pasa neve és a *nem* szó a lapszélre írva, megjelölve, hová kell beszúrní a szövegbe.

Ex Judex D(omini) Sigeti Petri, D(omini) Dioszegi Senator D(omini) Joan(nis) Váradi Borbély [...] [...]

Tempere Iudicatus Prudentat Circi D(omini) Joannis Csehi.

Per jur(atum) notar(ium) S. Enyedi.

3. A Protokollumok 5. kötetében a 15–16. oldalakon a Medgyesire vonatkozó bejegyzések

[15. lap:]

Medgyesi Pál Ur adot Tall. 1000.

[16. lap, Medgyesi neve mellé írt megjegyzések:]

NB. Medgyesi Pal Ur successorinak in An(no) 1680. die 13. Febr. ezen [...] Adossagra szamot vetven Recognitiot adattunk Exactor Úr(na)k, [...] et [...] F(orient). 232/50. Mivel annyi maratt már hátra.⁴⁹⁵

A(nno)1662 Mensi Febr. Medgyesi Pál Ur(un)k(na)k az adossagba erogaltak F(orient) 150./.

Item 1663. 27. Julij. Isten eő K(e)g(y)elmét ez vilagbul ki szolitván, feleseginek erogaltak F(orient) 100./.

Item 1661.62 es 63 esztendőkre valo Adaji-is eo K(e)g(y)elmenek, mind az rendes, s-mind Taxabeliek, mellyek mind maga szemellyet, s-mind öregbik házat illettek eő K(e)g(y)elmenek, restantiaban voltanak, ugymint egy summa(ban) F(orient) 32. Eztis eő K(e)g(y)elmek(nek) Exactor Uraimek in A(nno) 1663, 28. Xbris, az adossag(na)k defalcatiojaban tuttak, Medgyesine [sic!] Aszszonyom(é)k(nak)is akarattya levén rejá.

Item. In A(nno) 1664. Medgyessi Pálné Aszszonyom szemellyi Adaja leven F(orient) 5. A' nagyháza adaja penigh F(orient) 3. /in Summa F(orient) 8./ eztis eő k(e)g(y)elmenek az adossagnak defalcatiojába tutták.

Fel ado-is lévén, mind magán az Aszszonyon, ezen esztendőben ugymint F(orient) 2./50.⁴⁹⁶

In A(nno) 1665-ben-is Maga rendes⁴⁹⁷ adaja ugymint F(orient) 5/. az nagy haz [ad]aja-is ugymint F(orient) 3/. hasonlokeppen ide tudodot. Ez in summa F(orient) 50/50.⁴⁹⁸

Item pro A(nn)o 1666. Az Annualis Census F(orient) 5/. Nagy haz adaja F(orient) 3/. az nagyhaz fel adoja F(orient) 1./50. Ezek mind fen maradvan tesznek egy summaba(n): F(orient) 9/50.

Pro Anno 1667. az egesz ado fen maratt F(orient)⁴⁹⁹ [...] [...] [...]

Item In A(nno) 1669 die 28. Januarij Medgyesi Pálnénak Dobai István⁵⁰⁰ Uram [...] [...] 1000 Taller adossagban, Becsülletes Kössegbeli embernek, ugymint Szöcz Thamas, Nemethi Eötves Pál, az Debreczeni Szabo István Uraimek által, in paratis erogaltata az B(ecsülletes). Tanacz. F(orient) 1000/.

Mivel penigh meg kellett eő K(e)g(y)elmeknek minden tallerert az F(orient) 2./.⁵⁰¹ igirni, Medgyesi Palnenak sok alkalmatlansagira nezve, az eddig meg fizetet summa veszen F(orient) 1320.

Meg restal fizetetlen F(orient) 680.⁵⁰²

⁴⁹⁵ Más tintával és más kéz által bejegyezve.

⁴⁹⁶ A nagyházra vonatkozó adó kihúzza.

⁴⁹⁷ A sor fölé beszúrva.

⁴⁹⁸ Az összeg zárójelben. Következik három sor áthúzza.

⁴⁹⁹ Az összeg után következik egy teljes áthúzott mondat. Az áthúzott mondat mellett a lejegyző lapszélén jelet tesz, így jelzi, hogy itt következnek a 15. lapra írt mondatok.

⁵⁰⁰ Dobai István volt a Medgyesi Sára férje.

⁵⁰¹ Vagyis az összeg felét.

⁵⁰² Következik a 15. lap szélére írt bejegyzés. A 16. lap aljáról jellel irányít ide.

Pro Anno 1668 egész adaja restal F(orient) 5./., 1669 Egesz adaja eő k(egye)lmének vejéjével edgyütt restal F(orient) 8./. fel adaja is F(orient) 4.
1670 egész adoja Szodoraine Aszsz(onyna)k restal F(orient) 8. 1671 Fel ado restal F(orient) 4.

Solutio

Pro A(nno) 1671 Szodorai Mihály Ur(am) egész adaja F(orient) 8./ Pro A(nno) 1672. egész. Ado F(orient). 8./ Pro A(nno) 1672 Fel-adaja-is F(orient) 4./ Pro A[nno] 1673 Szodorai Mihály⁵⁰³, s-Dobai Istvan Urak egész es fel Adajok F(orient) 15./.⁵⁰⁴ 1674. Szodorai Ur(am) egész fel adaja F(orient) 12. Dobai Ur(am) F(orient) 3. 1675 Adaja F(orient) 8. Ket rendbeli adaja F(orient) 16. 1677. Ket rendbeli adaja F(orient) 16. Summa F(orient) 102./ 1678 ket rendbeli ado F(orient) 20. 1679. ket rendbeli ado F(orient) 20. 1680 egy ado F(orient) 3.

[a 16. lap alján:]

1672. die Martij erog. F(orient) 300/ [...] [...]

[A lap legalján az árfolyam:]

1 tallér=180 dénár. 1 arany=2 tallér

⁵⁰³ Feltételezhetően Medgyesi özvegyének új férje. Az új férj nevét egyértelműen félreolvasta Katona, az valójában Szodorai. KATONA, *i. m.*, 242. Feltételezhetően Katona adatát veszi át a nemrégiben megjelent Medgyesi családfáját tárgyaló írás is, amelyben szintén Hodorai Mihály szerepel: KARACS Zsigmond, *Lapok a Medgyesi család történetéből = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 2002–2003*, Debrecen, 2003, 175.

⁵⁰⁴ Előtte kihúзва egy sor, az 1673-as évre vonatkozó bejegyzés.

III. Magyar Halotti Oratio

Melly A Nehai Tekintetes és Nemzetes WVÉR Christina Asszony(nak) Teste felet el beszélgetet Posahazi Janos

Tekintetes Méltóságos és Szomorú halotti Pompá(nak)⁵⁰⁵ alkalmatosságával ide gyülekezet Keresztyéni Szent Sereg! hogj hoszbas előljaro beßedemmel benneteket ne terhellyelek, ßollok rövideden a'Keresztyen Eözvegy Asszonyok Tükörérül s példájárul, mellyet midön ki nyitanék, előtökbe terjeßtenék, edgj kevesset füleiteket ide terjeßteni fuggeßteni ne neheztellyetek. Tekintetes halgatok.

Bölcs Salamon eppen a világ vegetöl keres vala, eßes bölcs okos, serény és dicseretes asszonyi állatot! de mi közelebb találtanánk rea: ime előttünk vagjon annak Tüköre s példája! Kicsoda? Tekintetes Nemes és Nemzetes VER Christina Asszony néhai Tekintetes Méltóságos Banfi Sigmond Uramnak Kegyes Özvegje. VER Christina Asszonyt említek, a'melly a'mi nyelvünkön annyit teszen mint kereßtyén aszßony, meg felelt a'nevének, mind azért hogj Kereßtyen ßülöktöl ßármazott, mind azért hogj a' Sz. Háromság Istenének nevebe (mely az igaz Keresztyenségnek sarkalatos agazattya.) Keresztelkedet meg; mind azért hogj valamely josagok meg kívántatnak a' Kereßtyen Asszonyi állatban, benne tündöklöttenek és fenyeskettenek. Itt mindeneknek előtte mutogattya magát a' Tiszta fényű Kegjességnek drága Smaragdussa. Amely noha mindenekben de kivalkeppen meg kívantatik a' szomorú Arvasagra jutot Özvegyekben. Az Özvegyasszony Desoleta el hagjattatot ugj mondja Sz. Pal, olyan mint az pusztában levő Hanga fa, mellyet sem esső, sem harmatt nem ujít, nem vidamit, olyan mint az tövisek köze ßorítottatott lilium⁵⁰⁶, kit ezer gondok buk bánatok sertegetnek, ßaggatnak. Sertegeti kedves ferjenek emlekezeti; annyira sertegette az Arthimisina Mausalus Caria kirallyanak feleségét, hogj soha tellyes özvegy életében jo izű falatott nem ött, hanem csak aßt a'mellyet Urának porával, es hamvával meg hintegetett⁵⁰⁷. Sertegeti nevetlen árvainak (ha olyak vadnak) gondgyok, kikre valamikor tekint, (1/r) mind annyiszer gjüngjök, meg penig szemérül szedet gjüngjök görgenek alá banatos orczáján, Erre czéloz a nagy Mes[ter] a'mikor meg szollitván az ötet késérő, es kesergő Asszonyi állatokat ezt mondgya nekik: Jerusalemnek leányai ne sirassatok engemet, hanem sirassatok magatokat, es az ti magzatitokat, mert ha az nyers fan ez esett, mint lesz dolga az aszszu fának.⁵⁰⁸ Bizony olyan az ßegény özvegy mint az ßaradott aßßufa! Sertegetik továbbá öket sok borotvák, ercsed az patvarkodo nyelveseket, mellyek az fejért feketenek, a fektett fejérnek mondgyák, es az ßurkos gyászhoz, sok ßurkokat ragaßtanak. Legyen olly tißta eletű az özvegy Aßßony, mint Susánna, Legyen olly fegyhetetlen mint szent Anna. de mégis gjakorta hozza vetnek, rolla gjanút költenek a'ragalmazó nyelvek, Olyan még is az Özvegy mint a Kormány, és árboczfa nélkül való hajó: Mely az szélveßektül ide s tova hanyattatik, most edgjik most másik kößiklában ütközik, ha edgjik hab el mulik ottan az másik tornyosodik. Ha jobbra nez, ott emelkedik a' Szegenységnek habja, mert él néha az szegény Özvegy jut oly sorsra, hogj ő néki minden vagjonkája, edgj marok liszt, edgj korso olajocskaja. Nez bal kézre ott mutogattya magát amaz infamis Charibdis tudni illik az Becstelenség, mert mint az Arnyek a Test után jár ugj az Asszonyi állatnak hire neve

⁵⁰⁵ Továbbiakban a rövidítéseket feloldom.

⁵⁰⁶ Jeremiás 48.6., nem Szent Pál.

⁵⁰⁷ Hecatomnus leánya, Mausolus cariai király testvére, neje, később Caria királynéja. Ő építette férje emlékére a régi világ hét csodáinak egyikét a *Mausoleumot*. Meghalt 349 Kr. e., kétévi uralkodás után. Janus Pannonius epigrammája: Artemisisa Mausolushoz.

⁵⁰⁸ Lk. 23.28

becsülete, jó Urával edgyüt él, edgyüt hal, és gyakorta edgjüt temettetik. Légy Csááárne vagy Királyné és akar mely tekintetes Uri Asszony, míg Ferjed él, sokan előtted udvarolnak, térdet fejet hajtanak, sok udvari üdvözlét mondanak, de hunnyék szeme jó Uradnak mind ezek meg változnak, úgy hogy régi mondás de nem korde mondás a Magyaroknál. Az Özvegj Asszonynak ambár aranyas légjen is fel kapu fajat, de ugjan meg teczik hogy özvegj Asszon háza. Olyan végre az Özvegj Asszony, mint amaz Halcion madarka aki mivel fészket a' haboru tengeren rakja, ritkan vagjon csendes nyugodalma. Hát [sor vége, nem látszik] ez aránt medgjen, fejét hova hajcsa, Kormány nélkül való való, hajjóját mely felé igazgassa, a' Keserűségnek Tengerén evezkelő gjamoltalan Özvegj? Itt más orvos nincsen, hanem az Isten, és az Istenhez való tökéletes Kegjesség. Azért Sz. Pál ezzel czimerezi a' Keresztyén Özvegjet: Ut speret in Deum et mister observationibus et orationibus die ac nocte, hogy bizzek Istenbe és foglalatoskodgjak az Kérésbe és Könyörgésbe éjjel és nappal. Oka ennek ez, mert Istennek minden időben annj gongja volt az Özvegjekre, az honnet-is Özvegjeknek és Árvák Tutorának, Birojának is titulallya magát. Nyomorgattatik az Özvegj: Voci ferabitur ad me, audiam ele [...] illias, Hozzam kiált meg halgatom ötöt és kardal meg büntetem a nyomorgatokat, azt mondgja az Isten. Mi es ki elől vegje az Özvegjeknek ügjet és forgassa az Arvak perit? (1/v) Arra köti magát az Isten, hogy magára veszi azoknak baját és az maga lesz ítélő Mesterek. Ehezik az Özvegj? Jutott egy marok lißtethez kér? Ne félljen csak Istenfélő legjen, vagjon Istennek gondgja benne meg elegiti ötöt migh el küldi Illest és csudalatossan megh baporittya keves vagjonkáját ez az a' mit Boldog Szűz Maria Lelekben enekel vala. Az Ur az ehezöket bétölti minden jokkal az gazdagokat pedig üressen bocsáttya. Vagjon hát protectora az Özvegjeknek, vagjon Tutora az Árváknak, Tudni illik a' Jo Isten, csak azt fellyek, csak ennek Bolgállyanak, soha ebben meg ne fogjatkozzanak. De még a jó Fejedelemnek is magok tisztinek tartasák az Özvegjeknek gondgját. Trebellis Pollio írja Claudius Császárról⁵⁰⁹ hogy mikor az szegény Özvegj könybe lábbat szemmel mint volna hozza, és az csááárnak segedelmet kívanná, a' jó csááár nem csak könyörült rajta; hanem Keszkenőjét ragadván maga saját kezevel törölte meg a' szegény Siralmas Özvegjnek orcáját. Mellyen midőn amelkodnanak azt felelte nekik. Bonum Princeps eo nequanquam cont(d?)emptos esse dedit(dedit?). Si nihilo ampliusquam justi Judices frennut misi sui evercendam(?) justitia misericordes esse vide [...] Az az a jó Fejedelemnek nem csak igaz Biraknak kell lenni; hanem edgjber, smind irgalmas Atyaknak. Nagj Sandort nagj és viselt dolgai között azért magasztallya Plutarchus, hogy a Darius [...] Özvegj Annyat és Feleseget nem hogy valamiben meg sertette volna, sőt Tisztességekben betsületekben meg tartotta és Királyi Kegjelmessége alá fogatta. Orrolták egy nemely Udvariak de Sándor azt mondgja nékik: Ut endum est Clementiam ergo mulier [...], qui a nihil nisi fletum messent(?). Könyörületességgel kel lenni s viseltetni az Asszony emberekhez, kiknek egjeb fejgverek nincsen, az edgj sirásnál. De ne felejcsük el feltet czelunkat, kezdettünk beszelleni az Kereßtyén Asszonyok Tüköréről melyben másod rendben mutogattya magát a' Tiszta Jámborság és szeplőtelen életnek abrazattya, a'mely noha mindeneknek, de kiváltkeppen Koronajok az Özvegjeknek. Az honnet régenten az Özvegjek regenten nem fekete bakacsinnal vagj kormos vászonnal burkolták bé magokat; hanem talpig fejr gjolcsban, czinadosban(?) öltöztenek úgy gjaszolták Ferjeket, Mellyel azt akarja jelenteni, hogy minden mocsok szép rossz hír nélkül akarják folytatni Özvegj életeket. Mert a mint hogy a fejr ruhán akár mely mocsok igen könnyen meg tetzik úgy akar mely nigram (nigrare??) [...] igen könnyen fogj az Özvegj Asszonyon. Mosolyogjanak mások, nevéssenek, Katzagjanak, azt meg sem hamalittyák(k??). De az Özvegj Asszonyt azért meg utállyák. Mások alás fel

⁵⁰⁹ Trebellius Pollio, római történetíró, IV. sz., műve a Historia Augusta egyik fejezete. L. *Historia Augusta*, ford. TERÉNYI István, Bp., 1968, 219–230.

járjanak sétállyanak az utakon trecsellyenek senki őket meg nem szollya, de az Özegj Asszonyt sok ujjal mutattya. Mások viselleyenek czifra palastokat, dagályos szoknyakat gjürüket Kösöntyüket, mellyen függő Medályok errül tudom senki szot sem teszen, (2/r) de ha az Özvegj Asszony edgj kemenyitet fatyolt, gólcso patyolatot fejére fel teszen, már szot magára. Azért mint Julius Czászár mondgja vala: Nolo(s) domum [...] vel suspicionum caretem. Azért akarom hogj még csak gjám se férjen házamhoz: illik hogj az Özvegjek ezt a Tanusagot meg tartsak, öltözetek legjen állapottyokhoz hasonlo, A fejr hattyut senki sem csudálly, de az fekete hattyut (mivel ritkáb madár) sokan almelkodassal bamulljak, Dob, trombita, sip szó hárfa ne halhassek házában mert már ezzel Özvegjseget elárulta. Mais az Magjaroknal roszul hall,⁵¹⁰ ezert amaz Olasz Beatrix Asszony, Hunyadi Mátyas Királynak felesége. Mig várá jo Urának el takarittatását,⁵¹¹ ottan hamar el leveté gyász ruháját és Cseh László király kedvéért kinek szerelmével éktelen⁵¹² gerjede vala mindent el követet valamit a Test és ez világnak gyönyörűsége dictalt. De mit itel⁵¹³ maga felöl az ilyen Özvegj? Kerekdeden ki mondgja Szent Paál⁵¹⁴ annak Sententiáját 1. Tim. 5.6. Vivens mortua est. Elvén meg holt. Meg holt Lelki ismételében, meg holt hiriben nevében,⁵¹⁵ emberek előtt valo böcsületiben. Hiresek ugjan ezek közzül nemelleyek; de csak ugj mint Thais⁵¹⁶ Alexander szeretője; mint⁵¹⁷ Phrigiae maretrix illa Attica ad hujus fores tota excubabat Graecia. Azert jo özvegjek hogj másoknak tüköri legyetek abrazollyatok ki magatokban a tiszta szeplőtelen es fegyhetetlen eletnek formáját. Ennek massa Bolgaloja amaz Bep Modestia az alazatos maga viselés, semmi tikteket ugj nem illet, mint ennek az josagnak palastja. Ugjanis Istenis a Berensegre alázatosságra hivott titeket, hogj alázatosok legyetek beszedekekben, alázatosok öltözetetekben alázatosok járastokban es alázatosok minden magatok viseleseben. Sárga liliomok vadatok, mert az halál meg sárgította házatokat; a liliom pedig noha tekintetes virág, de igen alázatos, és fejét le függesztő virág. Holdak vadatok, mert el enyeftet fenyest napok, az hold pedig minden planetaknal leg alacsonyab, leg alázatosab, Pásztor nélkül valo juhocsak vadatok, mert fejetekek meg fosztattatok; a juh állat pedig minden állatoknál leg alázatosab. Arva gerliczek vadatok, mert el repült töletek jo társatok, az gerlicze meg minden madaraknál leg alázatosab, Azért ez hasonlatosságok indiccsanak benneteket az alázatosságra, de indiccsanak az alázatos aßonyoknak is példai. Nagy Aßony volt Szűz Mária, kinek az Aßonyi állatok között nem volt es nincs mássa, de ugyan csak aszt mondgja maga felöl. Luc(?) 1. 38. Ecce Domini mei humilis [...] [...] mihi semel (?) verbum meum. Im hol az en Uramnak (3/v) alázatos szolgálója legyen ennekem az te besz [...] [...] [...] [rongált]. Legyen gazdag Aßony, nagy fő Aßony [...] [rongált] Abigail az Nábálnak özvegje, de ugyan azt mondgja az David hozzá küldött követének 1. Sam. 15.4. Ecce familia tua [...] sit in ancilla, ut lavet(?) pedes serverem Domine. Im hol vagyok en az en Uramnak Bolgaloja, hogj az ő Bolgainak labait mosogassam. Castelges [Casteligus?] nemes Aßony volt (mint nemelleyek

⁵¹⁰ A köv. lapon, 3/v, a *roszul* hall-al kezdődően egészen a *Phirigiae*-val kezdődő idézetig lényegtelen eltérésekkel megismétli ezt a részt. A 3/v-n jobban olvasható, ez alapján írom át. Az ehhez képest, a 2/v-n levő eltéréseket lábjegyzetbe teszem. A 3/r oldalon tollgyakorlatok: Quocunque aspicio nihil est nisi pontus – 6szor leírva; majd: Haradodnak nagy voltában meg indulvan legyetek – 2 sorban ugyanez; majd: Quocunque aspicio nihil est nisi pontus / me Mare me venti, me fera jactum [...]; majd: Michel Apafi nevét gyakorolja; majd ugyanezt magyarul is: Apafi Mihály Erdelynek Fejedelme Mostan Kegyelmes Urunk; a többi egy-egy szó, látszik, hogy ujjgyakorlat.

⁵¹¹ 2/v-n: Alig várá jo Urának ottan

⁵¹² 2/v-n: éktelenül

⁵¹³ 2/v-n: itell

⁵¹⁴ 2/v-n: Sz. Pál

⁵¹⁵ 2/v-n: hireben s neveben

⁵¹⁶ 2/v-n: Trais az Alexander

⁵¹⁷ 2/v-n: *mint* helyett: Ut

akarjak) Maria a Marthanak öcsce, avagy menyje de olly alazatos volt, hogy nem begyenlette az Jesusnak labait mosogatni, es hajaval töllögetni [sic!]. Joh. 11.2. Mint mondgyunk Örsebeth Anglianak nehaj Kirallyne Aßnyarol, kinek csudara melto volt alazatossaga, midön amaz fel fuvalkodott masodik Philep, Spanyok Király hallatlan vitezi erővel ellene fel keßült volna, hogy mind orszagát mind Koronáját töle el vegye, csak azt szokta volt mondani. Respiciet(?) Dominus humilitten (?) ancillae sunt. Meg tekintí az Ur az ő szolgálójának alazatosságát, megis tekinté mert annak az Pharaónak minden hadait az tengerbe merité, aßt pedig világ csudájára meg segíté. Tam dilerta bonis qua me tuenda malis. De meg is mit mutat az Kereßtyeny özvegy Aßnyoknak tükörében? Mutat bekesegetes tûrest, szent parancsolatot mindeneknek azt javallya hogy per paritanam possident animas suas, bekesegetes tûres által birják az magok lelket, De kivaltképpen hogy az özvegyek eßt az paist fel öltözzek igen meg kívántatik, mert kicsodák keseregnek többet mint az özvegynek, ennek edesítője pedig az bekesegetes tûres, kiknek vagjon töb nadáll yok Harpiajok mint az özvegyeknek, ennek pedig orvossága az bekesegetes tûres, Kit rongálnak ranczizálnak inkább mint az arvát, es az özvegyet, ennekis gjogjito flastroma csak⁵¹⁸ az egi⁵¹⁹ patientia. Azért özvegyek per patientiam possidite animas vestras. bekesegetes tûres által birjatok a ti lelkeiteket, Ugy ezekert, bajotokat is(?) halgattyák meg az birák. 1. Meg halgattya 2. Legyenek [...] vesztí [...] [rongált] 3. meg iteli. Nincsen e földön gyámoltalanabb [...] [...] (4/r) ⁵²⁰ [...] [rongált] ugyan az mennyben protectortok Mert az én Attyám, és az én Anyám el hadnak engemet, de az Ur hozzá viszen engemet. Igy vigasztallya magát szent Dávid Ps. 28. Szinten az keserüségnek völgyében jártok, es annak zavaros vizeböl isztok? Vegre az Ur meg vigasztal benneteket es felemeli fejeteket legyetek azért csendesek. Vegre meg is mit mutogat a Keresztyen Özvegyeknek tüköre. Mutogattya amaz dicseretes Parsimoniát hogj jambor férjektől reájok maradott vagjonkajokat ne praedallyak, ne tekozollyák de sőt inkább takargassák és szaporgassák, hogy rajok ne illyek Juvenalis Poltának amaz mondása. Prodigiam curat [...] [...] foemina cenum. A tekozlo Aszszonyoknak hamar üressen marad az sákja. Ugy is vagjon ez hogy sok özvegy Aßnyal vagy [...] ferhez menesekkel, vagj gondviseletlenségekkel mind magoknak, mind árvájoknak torkokat meg meczzik, mindenekböl ki üritik. Ugy javallom per [...] az Parsimoniát hogy ellenben atalob(?) gyalazom amaz [...] tenaxitast sive az fösvenységét, mellyben sok értékes Uri fő Aßnyok ma gázolnak, maszkálnak. Oh bezzeg kevesen vadnak az Izraelitidák, a kik az Ur sátorának építésére ekesgettetesere nem hogj aranyat ezüstöt, drága köveket adnának (noha bővön kitelhetnek tölők,) de meg csak egy orso fonalat sem adnak, sem fonnak. Bezzeg kevesen találattnak kegyes Thabiták kiket az szegenyek azzal sirathattnának, eßtis ő adta, eßtis ő csináltatta. Bezzeg ritkák ma az Samaracidák kik az alá s-fel járo Eliseusokat befogadnák, azoknak asztalt szeket kamarát készitenenek. Bezzeg nem dicseretekre, hanem kissebsegekre bölgál ez az értékes özvegy Aszszonyoknak. Azert ha aßt akarjatok hogj mikor meg fogyatkoztok titeketis be fogadgyanak a minden [...] [rongált] hajlekokban, a ti vagyonotokbul szerezzetek jo akarokat [magatoknak? – rongált]. Igy eddig szemlelünk Tekintetes Halgatok (4/v) Kereßtyen Özvegy Aszszonyoknak ideáját, tükörét, mellyben miczoda joságok ábrázoltassanak ki bőven, meg értettük. Ne felejsük el az nehaj Tekintetes és Nemzetes Ver Christina Aszszonyt. Christinanak mondhatom, mert Christianus, az az Kereßtyen volt, nem csak nével pedig, hanem [...] [rongált] praxissal, es valossaggal; mert a mennyire én esmertem [...] [rongált] ki tanultam kegyes volt, tiszta életű volt mind

⁵¹⁸ Ez a szó a sor fölé beszúrva.

⁵¹⁹ Ez a szó a sor fölé beszúrva.

⁵²⁰ A 4/v lap tetején egy sor írva, mintha nem a szöveghez tartozna (díszes, ünnepélyes betűkkel); ugyanaz, mint a 3/r-n gyakorló kéz. A lap tetejének bal sarka rongált, így itt ennyi látszik a sorból (ugyanaz a sor olvasható a 3/r-n is): [...] [...] me venti me fera juctat hymes [...]

[házas]ságába, mind özvegységében. Alázatos volt, bekeseges tűrő volt, es a maga vagyonabul azoknak a kiknek illet, adakozo volt. Hogy többeket nem emlicsek bollok az en bujdoso Collegiomom képében, kinekis egj reszben jo Annya, Patronája volt, kirül meg utolso dispositiojában is (a mint ertem) nem volt feledékeny. Vernek is meltan neveztetett mert Tekintetes Nemes Véréből vöt eredetett, ugymint a kinek édes Attya volt nehaj Tekintetes Ver György Uram, Veg Jenő várának fő kapitannya, nagy hirű, nevű vitez kapitannya. A mint hogy penig a vér eggyjk erből a masikba foly, így ez a nemes Vér familia igen közel érte amaz nehaj Tekintetes es Nagysagos Cornis Familiat, mellynek viselt dolgai sokkal többek, hogy sem mint en azokat vagy tudnam, vagy az fertály oraban elől bámlalhatnám. De nem csak nehaj nemes Familiájával, de tißtesseges hazasságával is meg nemesitette vérét ez tekintetes Ver Christina Aßbony. Első Ferje volt Nemes Kaßa István Uram a Rakoczi fenyos Háznak egjgik fő Bolgája. A masik volt Tekintetes, es Nemzetes Bánfi Sigmond Uram, kit mint hogj mind személyében, mind viselt dolgaiban nalamnal jobban esmertetek, nem szükség errül perorallyak. Peroralok azért rövideden aßt mondom: Nyugodgyál az Urban Jesus verevel megváltatott Vér Christina Aszszony. A(men) [rongált – nagyon valószínű, hogy ez állt itt, tartalmilag lezártnak tűnik a szöveg].

Kivonat

Értekezésemben az erdélyi fejedelemsválság idején (1657-1664) működő kálvinista szerzők írásait vizsgálom, azzal a céllal, hogy a szoros szövegolvasás során közelebb jussak beszédmódjuk és íráshasználatuk megértéséhez. Főleg azokkal a szerzőkkel foglalkozom, akiket a hivatalos egyháztörténeti besorolás a puritán táborhoz tartozókként ismert el. A puritanizmus egyfelől konkretizálta témámat, másfelől egy viszonylag jól körülhatárolható szövegtörzset jelölt ki. A 17. század második felében működő prédikátorok agitatív tevékenységének és a spirituális életre tett mély szemléletalakító hatásának eszközeit és módszereit a templomi beszédanyagon mértem le, s a szoros szövegolvasás közben nem mondhattam le az ezek szabályozására írt elméleti megfontolások figyelembevételéről sem, amelyek az egyházi beszédeknek kontextust teremtenek, vagy éppen kontrollanyagként működtethetők. Ilyenek a hitvallások, kegyességi iratok, retorikák, a magyar nyelvű homiletika, ágendák, valamint a különféle szerzők által írt magyar és latin nyelvű orációk. Egyes történetírók szövegeire való reflektálást azokon a pontokon tartottam fontosnak, amikor a prédikációk kifejezetten a politikai események felőli olvasatukat engedték meg.

A címmel jelzem, hogy Medgyesi Pálnak kiemelt helye van a dolgozatban. Mindazonáltal, hogy már-már irodalomtörténeti közhely az ő fontos szerepének hangsúlyozása és Bán Imre sürgető felszólítása óta eltelt évtizedekben sok adósságát leróta a puritanizmus-kutatás, s Medgyesi hatásának feltérképezésén is sokat finomított, törleszteni való még mindig bőven van. Medgyesi prédikációinak vizsgálata azt mutatja, hogy elsősorban ő nevéhez köthető egy új típusú prózastílus kialakulása, amelynek hatásait már közvetlen kortársainál is megfigyelhetjük. Az ő prédikációnak beszédmódjával és íráshasználatával rokon szerzőket igyekeztem számbavenni az értekezésben, így láttam lehetőséget egy olyan korpuszsal való szembesítésre és összevetésre, amelyet sok tekintetben a megszólalás egységessége jellemez. A vizsgálatot nagy mértékben sarkossá tette volna, ha a szövegeket környezetükből kiragadottan, csak saját szerzőjük viszonylatában, elmondásuk, megírásuk történelmi idejének és egymáshoz való kapcsolódásaiknak figyelembe vétele nélkül tettem volna meg. Így láttam megteremthetőnek egy olyan kontextust, amely értelmezési keretét képezhette egy ilyen beszédmód- és íráshasználati elemzésnek.

Az ilyenformán kialakított szövegegyüttesben történeti vizsgálódásra vállalkoztam, amikor azokat a szövegszerkesztési és beszédmódbeli konvenciókat kerestem, amelyek

nemcsak a szöveg írását szabták meg, hanem befogadását is irányítani kívánták, kívánhatták. Arra törekszem tehát, hogy a vizsgált jelenségcsoportnak lehetőség szerint minél részletesebb, konkrétumokban minél gazdagabb környezetét felvázoljam. Ez az alapvetően történeti megközelítés tehát magában foglalja a teológiai, historiográfiai és társadalomszervezési, ill. (közvetve) politikai elvek és meggyőződések felmérését, hiszen ezek mentén látszik csak felvázolhatónak az az ismeretelméleti háló és kulturális kontextus, amelyben a szövegek értelmezhetőkké válhatnak. A vizsgálatot elsősorban nyomtatott forrásokon végzem, a dokumentumfeltáró munka során viszont sikerült eddig ismeretlen, kéziratban maradt forrásokra is találni. E megközelítésen belül az egyes, eltérő fókuszú fejezetek olyan esettanulmányoknak tekinthetők, amelyek mindegyike valamely dominánsnak látszó szempontból vizsgálja a középpontban álló jelenséget.

A vizsgálat során talán sikerült bemutatni, hogy a kérdéses időszakban lehetünk tanúi annak a folyamatnak, ahogyan egy egyházpolitikailag kisebbségnek számító közösség tagjai olyan nyelvet találtak, amelynek használata szinte kényszerítő erejűvé vált a nyilvános megszólalásban, legalábbis annak bizonyos típusaiban. Az ő sikerük (egyik) feltétele abban keresendő, hogy olyan új nyilvános teret formáltak meg, amelynek nem a politikai vagy társadalmi rend függvényében lehetett szereplőivé válni, hiszen ennek – legalábbis látszólag – ők maguk kizárólag vallási-morális feltételeket szabtak. A vallás és a hit funkciója előtt programszerűen újabb és újabb tereket is megnyitottak, ez rávetült a társadalmi, a morális, a politikai élet mindennapjaira is. Mivel argumentációjukban központi helyre kerül a közösségi élet minden szegmensének „tisztasága”, a prédikáció populáris jellege minden korábbi formát meghaladóan felerősödik és a meggyőzés célja az életvezetés minden területére kiterjedő megformázása lesz. Ennek megfelelően olyan populáris diskurzust teremtettek, amelynek ereje éppen a közösségformálás nem titkolt céljában van. Természetesen nem gondolom, hogy ez valamiféle teljesen új találmány lenne, azt viszont mindenképpen, hogy olyan íráshasználatot, beszédmódot ötvöztek, alakítottak ki, amelynek variálhatóságát a legszélesebbre tárva, így kontextusbeli kötöttségei mellett éppen attól való függetlensége mutatkozhat meg. Ebben rejlik ennek a beszédmódnak az ereje és éppen ezért válhatott sok tekintetben évszázadokra meghatározóvá, nemcsak az olyan populáris műfajokban, mint a prédikáció.

Abstract

In my dissertation I chose to analyse the writings of Calvinist authors who worked in the crisis time of the Principality of Transylvania (1657-1664); my aim is to get nearer through a close reading of the texts to the understanding of their discourse and literacy. I deal mainly with those authors who are accepted by the official ecclesiastical history as belonging to the Puritan camp. Puritanism on the one hand specified my topic, on the other hand marked out a relatively well-definable circle of primary sources. The means and methods of the agitative activity and strong attitude forming influence of these preachers working in the second half of the 17th century are measured on the sermons. During the close reading I couldn't disregard the theoretical considerations written in order to regulate the sermon-making, which considerations create a context to these texts or even can be operated as control material. Such are the confessions, devotional writings, works of rhetoric, Hungarian language homiletics, agenda, as well as Hungarian and Latin orations by different authors. I considered important to respond to the texts of certain historians on those occasions when the sermons allowed an interpretation specifically from the point of view of the political happenings.

With the title I indicated that Pál Medgyesi holds an accentuated position in the dissertation. Although stressing his important role is almost a cliché of the literary history and along the years passed since Imre Bán's urgent appeal researchers of Puritanism paid much of their debts off and greatly refined our picture on Medgyesi's influence, there is still a lot to be performed. The examination of Medgyesi's sermons revealed that the formation of a new prose style can be attributed to him, the influence of which is observable already at his immediate contemporaries. I attempted to take into consideration all those authors whose discourse and mode of writing are similar to Medgyesi's as here I saw the possibility of facing and confronting his texts with a collection of writings characterized in many ways by the uniformity of manifestation. The examination would have become seriously one-sided if I had snatched the texts out of their context and analysed them only in their relation with the author without any regard to the historical time of their writing, delivering or to their interrelatedness. In this way it was possible to create a context which could constitute the interpretational frame of an analysis of discourse and literacy.

I proposed to undertake a historical research of this collection of texts when I was looking for those conventions regarding the construction and the discourse which determined not only

the production of a text but also intended or might have intended to control the reception of these. Thus, my intention is to sketch the context of the examined phenomena with as many particulars as possible. This basically historical approach contains therefore the survey of theological, historiographical and social-organizational, as well as (indirectly) political principles and convictions, as only in respect of these seems to be possible to sketch the epistemological network and cultural context in which the texts become interpretable. The examination is carried out mainly on printed sources, however during the research for documents I successfully came across so far unknown handwritten sources as well. Within this approach the particular chapters, all having different focus, can be regarded as case studies and each of these examines from an apparently dominant point of view the same central phenomenon.

In the course of the research I hopefully succeeded in presenting that during the period in question (1657-1664) we can witness the process, the way how the members of a group considered minority by ecclesiastical politics found a language the use of which became almost a compelling force in public speaking, at least in certain types of it. The condition, or one condition of their success lies in the fact that they created a new public space where one could get a role irrespective of the political or social order, as they – at least apparently – made only religious and moral conditions. They opened further space to the functions of religion and faith and this reflected in the everyday social, moral and political life. As the "purity" of all segments of community life occupies central position in their argumentation the popular character of the sermons becomes exceedingly strong and the aim of the persuasion will be the fashioning of one's conduct of life on every field. Accordingly, they created a popular discourse which had its strength in the professed aim of community fashioning. Naturally, I don't believe this would be a completely new invention, but I do think by all means that they shaped, combined a discourse and a mode of writing which is extensively variable, and being such beside its contextual constraints it might show a complete independence from the context. Here lies the strength of this discourse and this is the reason why it could become determinative for centuries and not merely in the popular genres like the sermon.

Források

Nyomtatványok:

AGENDA, az az szent egyházi czelekedeteknek avagy szentségeknél és egyéb egyházi szolgálatok ki szolgáltatásának modgya. Keresztvrat, 1620, (RMNy 1221)

BÁTHORI Mihály, Hangos Trombita az az Ollyan Predikaciok, mellyekben Erdely és Magyar Ország romlásának és pusztulásának okait a' Száz Meggyesi Gyuelésben, az Ország Harom Nemzetboel valo foe foe Rendei eloett koezoenseges helyen predikállott és ki jelentet Az akkori Méltóságos választatot Fejedelemnek Udvari predikatora, és Mostan a' Debreczeni Ecclesiának Tanitoja koezoenségesse toett s' ki bocsáttatott. Toeb alkalmatosság szerint valo Predikációkkal. BATHORI MIHALY. Debrecen, 1664. (RMK I. 1010);

BÁTHORI Mihály, Halotti Predikacio, Mellyet a Nehai Meltosagos Groff Redei Laszlonak, Az Erdelyi Meltosagos Fejedelemnek egyyik Tanacsanak, Maramaros Varmegyének oeroekoes foe Ispnanyanak, Sepsi Kezdi és Orbai Szeknek foe Kapitannyanak, meg hidegedet teste felet predikállot. BATHORI MIHALY D. E. M. P. A. 1663 D. 22. Julii. Debreczenben Nyomtatott A. M.DC.LXIV [1664], (RMK I. 1011)

BECKER Georgius (Elbingensis), Orator extemporaneus; Seu artis oratoriae Breviarium bipartitum: Cujus Pars prior praecepta continet generalia, posterior praxin an specie ostendit. Accessit nunc in finem Justi Lipsii epistolica Institutio, Varadini, Apud Abrahamum Szenciensem 1656, (RMK II. 866)

BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyz. JANKOVICS József, Bp., 1993.

BEYTHE István, Mikeppen az koroztyéni gyulekezetben az Köröztsegöt, Ur vachorajat, hazasok esköttetését, oldozatot, gyonast, etc. zolgáltassanak az egy házi tanytok, [...] Németújvár, 1582, (RMNy 517)

BUZINKAI Mihály, Institutiones Oratoriae ex optimis Authoribus collectae: Methodo accurata donatae; usibusque Paedagogii Patakiensis consecratae. S. Patakini, MDCLIX [1659], (RMK II. 937)

CZEGLÉDI István, Az orszagok romlasarvl irot koenyvnek Elsoe Resze. Mellyet Szerelmes Hazájának békeségben való maradhatásáért irt A. C. H. K. G. L. T. C. I. Cassan Nyomtatott, Severinus Marcus által, Anno M.DC.LIX [1659], (RMK I. 941);

CZEGLÉDI István, Ama Ritka példájú, s-í Pogányt természet szerint gyueloeloe Keresztyének koezoet Dicsoeséges emelekezetet érdemlet, s-érdemelhetoe II. RAKOCI GYÖRGYnek, Isten kegyelmébül Erdély-Országának Fejedelmének, Magyar-Országgh részeinek Vrának, s Székelyek Ispánnyanak, Magyar-Jzrael szoevétnekének el-alvásának megh-emitése, s-Testének foeldben tétele felet loett Predicatio. Cassan Nyomtatott Severinus Marcus által 1661, (RMK I. 974);

CZEGLÉDI István, A jo emlékezetű; igyenes lelki-isméretű: Néhai Nemzetes Vdvarhelyi György Vramnak; [...] oezvegygyé maradot Szerelmes Házas Társának; Istent-tiszteloe-s-keresoe Nemzetes Kvn Maria Aszonyomnak; A Vigasztalásnak Istenétuel eroes lelket, bánatos szivének lelki oeroemet; még ez életben Istentuel hagyatot két szép Gyermekeinek, a' nagy Vr akarattyá szerint való életet; végre penig mind ezeknek menysei szép Eget; kér, s kíván Istentuel; mint Istenes Patrona Aszonyának, édeseivel eggyuet. C. I. Cassan. Nyomtatott Severinus Marcus által 1662, (RMK I. 989);

CZEGLÉDI István, Enochnak, Istennel valo, minden-nap-i járása. Az az: Ama' ritka példájú, Fejedelmi Embernek; Méltóságos Grof, Rhedei Ferencz Uramnak, [...] az Huszthi

Vár-ban való el-takarításra; [...] az Udvar-háznál eloel-beszélgetet; de, annak utánna, sokkal meg-jobbitott; és a' keresztyén léleknek, lelki szuekségére ajánlot, s-ki-adott. Sárospatak, 1669, (RMK I. 1093)

DEBRECZENI János, Idvességnek uta, avagy Edgyügyü rövid Tanítás, mely azt adgya elődben mint kellyen neked, az Istennek szent lelkének ujjá szülő kegyelmét meg nyerned, es az által a' Meny-országba jutnod. Debrecen, 1663, (RMK I. 1000)

ENYEDI István, *II. Rákóczi György veszedelméről, 1657–1660*, kiad. SZABÓ Károly = *Erdélyi Történelmi Adatok*, 4, Kolozsvár, 1862, 219–316.

ESZÉKI István, Halotti Magyar Oratio. [Rhédei Ferenc felett] Saros Patakon, Nyomtatta Rosnyai Janos. 1668-ben. (RMK I. 1075)

GÖRGEI Pál, Emlekezetnek Oszlopa. Mellyet Néhai kegyes Urának Méltóságos Groff Redei Ferencznek oeroekké-valo dicsiretes emlekezetire, fel-emelt, Kapos Városának Lelki-Tanitoja GOERGEI PÁL. Sárospatak, 1668, (RMK I. 1074)

(HALOTTI beszédek Szemere György felett). E' siralom voelgyen edes hazankban Sion fele ohajtozva utazo sok szegeny Oezvegyek 's Árvák elesztoe Szelloeje. Avagy, Olly halotti tisztességtétel, [...] Szemere Gyoergy Uramnak, Nemes Aba-új, és más egynehány Vármegyéknek, edgyik Foe-rend Assessorának, gyászos koporsójában való bé-szállásának, s a foeldnek gyomrában való bé-takarittatásának alkalmatosságával Losonczon, A beleol meg-irt személyek által; s koezoenségesse-is tétetett, Ex Authoritate Majorum. Debreczenben, Nyomt. Vincze Gyoergy által. 1704, (RMK I. 1687)

HELTAI Gáspár, Agenda, az az Szentegyhazi Chelekedetek... Kolozsvár, 1559, (RMNy 154);

HODÁSZI Miklós, (Halotti beszéd Daróczi Zsófia felett) Anno D. 1646. 29. novembris Jankafalván az Udvar-háznál lött Praedikáció, melly az után meg-bővítettett. Várad, 1646, (Az Iktári Bethlen Péter temetésére kiadott kötetben; RMNy 2160)

KERESKÉNYI István, Panegyris Lvctvosa. Qua Fvnebres Exeqvias Celsissimi Transylvanié Principis Francisci Rakoczy, Partium Hungarié Domini, Comitis Siculorum, Comitatus Saárosiensis Supremi Comititis, &c. proscvtvm est, [...]. Cassovie, Excusa per Stephanum Bosytz, Anno M.DC.LXXVII [1677], (RMK II. 1399)

KISS Imre, *Midőn A' Méltóságos Rakoczi Ferencz, Valasztott Erdélyi Fejedelem Halotti Temetésével a' Nagy hirrel Tündöklő Fejedelmi Rakoczi Hazanak Czimeres Sassa Szomoru Szárnyait le-eresztette*. Lőcse, 1677, (RMK I. 1217);

KISS Imre, Midőn az hatalmas Halál A' Fennyen tündöklő Báthori Familiának Erős Három Czimeres Sárkány Fogát megh-rontotta, és fel-fordította Munkácsról Cassára érkezvén a testel Igy / Predicállott A Néhai minden ki-gondolható ditséretre Méltó Fejedelmi Báthori Sophia Asszony Halotti Pompáján Pater Kyss Imre Jesuita. Nagy-Szombatban Nyomtatott Srnensky Mátyás által Anno 1680, (RMK I. 1251)

KÖLESÉRI Sámuel, Idvesseg Sarka. Avagy az Evangeliom szerint-VALÓ, Igaz Religiónak, Elsoe fundamentomos Igasságának avagy Principiuminak (mellyeknek tudása s' hitele-nélkuel senki nem idvezuelhet) oeszve-szedetetése; Azoknak, nyilván-VALÓ és ellene-mondhatatlan Sz. Irás Tanu-bizonyosságiból-VALÓ megállatása; Es a' kegyesség-gyakorlásban, azokból ki-fakadó sokféle Hasznoknak, meg-mutogatása. [...] Saros Patakon, Rosnyai Janos által. MDCLXVI [1666], (RMK I. 1038)

MEDGYESI Pál, Abba atya, avagy könyörgesnek lelke, melly szerént kiki tsak magátul-is, készen, mindenféle dolgokrul, akarminémü állapotban, valogatott szep lelki buzgosagokat önthet-ki Isten előtt. Ki-szakasztatott a' könyörgésre ki-adott mesterseges tablakból: és az ő meg-betsülhetetlen használatosságáért ilyen kis formában, külön-is közönsegessé tetetett. Varadon 1650 Szenczi Abraham, (RMNy 2352);

MEDGYESI Pál, *Dialogvs politico-ecclesiasticus*. Az az két keresztyén embereknek egymással-való beszélgetések, kiknek egyike, ugymint az kerdezkedő némelly dolgokban meg nem szintén elég tanult és erőss, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik és a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések vagy az egyházi jgazgato presbyterekről, avagy vénekről, oeregekről és az presbyteriumról, egyházi tanátsrol... Bartfan 1650 [Klöss jun.], (RMNy 309);

MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare etc.* az az imadkozásra és praedicatio írásra s-tételre és a'nak meg-tanulására-való mesterseges tablak. Bartfan 1650 [Klöss jun.], (RMNy 2310);

M[EDGYESI] P[ál], *Egő szövetnek, avagy edgy nehéz de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz(ent) Írásnak isteni méltosága felől vagy) világos és rövid meg-fejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. által. [Várad] 1645 [Szenci Kertész], (RMNy 2130);*

MEDGYESI Pál, *Erdél' s' Egesz Mag'ar Nep eg'mas után tsak hamar érkezett harmas jajja s' siralma. Sárospatak, 1653 (RMNy III, 2486); Várad, 1653 (RMNy III 2504);*

MEDGYESI Pál, *Magyarok Hatodik Jajja. Mellyel e' romlott Nép, zokogta, zokogja ma-is MDCLVIII esztendoebéli, egy feloel Tatár Chamnak személje szerént Krimboel, számtalan sok Ezerekkel, Toeroekkel, Tattarral, Kozákkal, és a' két oláh Vajdával; más feloel Foe Vizernek Constantinápolyból, hasonló nagy sokasággal, duehoess indulatból-való réjá uetések, szoernyue égetéseket, oeldoekléseket, sarczoltatásokat, és szuerue sok rablásokat. A' mikor Boros-Jenoet=is, Káránsebesel, Lugassal &c. el-foglalván, Toeroekkel rakták-meg; Száz ezer Rabnál toebbet vittének el: Erdélyt penig hallatlan, és el-viselhetetlen sarcz alá vetették: toervényes Fejedelmétoel-is el-rekesztvén. Siralm. 4. v. 4. Felyhoet vetettél eloedben, hogy által ne mennyen az imádság. [...] legfoeképpen a' Sáros-Pataki Ecclesiában 1658, és 1659-dikben. Nyomtotta S. Patakon 1660-ben Rosnyai Janos, (RMK I. 960);*

MEDGYESI Pál [ford.], *Het napoki edgyüt beszelgetesek ket öszve-talalkozott embereknek, tudnia-illik edgy keresztyen es mas edgy papista catholicusoknak az hitnek edgy nehany viszszaírvl. William Cowper gallowayi püspök Scotiában angliai nyelven írta, magyar nyelvre Medgyesi Pal, Ur Jesus Christus edgyigyü szolgálja fordította... Debrecenben (1637) Fodorik Menyhárd, (RMNy 1670);*

MEDGYESI Pál [ford.], *Lelki A-Be-Ce az Christus oskolájában az alsó rendben bé állatandó tsetsemőknek közönsegessen, kivaltkeppen penig az méltóságos kegyes fejedelem-aszszonynak Lorantfi Susannanak approbb tseledgyenek hasznokra. Edgy istenfélő tudos anglus tanétónak írásából fordítottatott. Fejér-várat 1645 (RMNy 2104);*

MEDGYESI Pál [ford.], *Praxis Pietatis, az az Kegyeség gyakorlás, Debrecen, Fodorik Menyhárt, 1636, (RMNy 1639);*

[MEDGYESI Pál]: *Rövid tanítás az presbyteriumról, avag' eg'hazi tanatsrol, mel' az presbyterialis dialogusnak summaja. Az méltóságos öregbik fejedelem aszszon'nak parantsolatjára. Patakon 1653, (RMNy 2487);*

MEDGYESI Pál, *Sok Jajjokban s' Bánatos szivel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak egy-néhány keserő Siralmi. Nyomtatta S.-Patakon 1658-ben Rosnyai Janos, (RMK I. 934);*

MEDGYESI Pál, *Szent Agoston vallasa, melyben... megh bizonyittatik, hogy ő papista nem volt..., mivelünk protestansokkal penig az hitnek minden derekas agaiban egyet ertet. [2] (Scala coeli, avagy egynehany, bizonyos időkre alkalmaztatott istenes elmelkedések es buzgo imádságok, mellyek az kegyes eletnek angliai nyelven irattatott Praxissabol szedegettettek Medgyesi Pal által.) Debreczenben, 1632 Fodorik Menyhárt, (RMNy 1525);*

MEDGYESI Pál, *Sz. atyak öröme, az az az Messias Jesus Christusnak Maria előt személy szerént létének, s-örök istenségeének az O Törvénybéli jelenésekből, Sz. Írás, jó okok*

és a jozanb régi doctoroknak értelmek szerént-való világos meg-mutatása, sok egyéb tudásra idvesség és gyönyörűség dolgokkal egyetemben. Albae Juliae, 1640, (RMNy 1826)

MILOTAI NYILAS István, Agenda, az az anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való czelekedet, [...] Kolozsvár, 1621 (RMNy 1251; több kiadása is volt: 1622 – RMNY 1270; 1634 – RMNY 1576; 1653 – RMNY 2505; 1680 – RMK I. 1232)

MISKOLCZI Csulyak Gáspár, Angliai Independentismus. Utrecht, 1654 (RMNY 2558)

MISKOLCZI Szenczi János, Együgyü Hasznos Tanácslás Avagy Javallo Magyar Oratio, Mellyet Az egész Magyar Országban el-széledett, igaz Apostoli Vallásban meg-öröködött *Reformatusoknak Ecclesiájiban* lévő; de sok helyen többire majd örök Arvaságra menendő Keresztyéni *Schóláknak*, *Gymnasiumoknak* meg-éppítettéseknek; és újjobban helyre álltatásoknak fel-indítására s-buzítására, illy formában ferkeztetvén, minden buzgó Lélek, eleinkben terjesztett: és Saáros-Patakon 1669. Feb. 6. *celebrált* közönséges Szent *synatnak* idejére alkalmaztatott MISKOLCZI Szenczi János. *Az Ekessen szollásnak közelebb el-folyt Esztendőbeli együgyü Tanítója*. Sárospatak, Rosnyai János, 1669.

Nagy MARTONFALVI Györgynek Sz.I.M.D és a' Debreczeni Collegiumnak nehaj Professorának Szent Historiaja. Debreczenben Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXXI [1681] (RMK I. 1256)

NÓGRÁDI Mátyás, Lelki proba-kő, mellyen az ember mind magát, s-mind vallását meg-czirkálhattya, Debrecen, 1651, (RMNy 2362)

PAKSI K. György, A sakramentomok ki-szolgáltatásának, [...] bizonyos módgya és rendi, Várad, 1643. (RMNy 2043)

PÁPAI Páriz Imre, Keskeny út Gyulafehérvár, 1657. (RMK I. 920)

PATHAI István, Az helvetiai confession való köröztyén praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokrol irattatot könyjvechke [...] Németújvár, 1618, (RMNy 1143a);

PÓSAHÁZI János, Sermo Panegyricus in Obitum et Laudes Excellentissimi Comitis D.D. Francisci Rhedei, Authore et Declamatore Johanne Posahazi A.L.M. Patakini 1669, (RMK II. 1221)

PÓSAHÁZI János, Oratio De Fatalium rerum Humanarum vicissitudine, dicta occasione Funeris pectabilis ac Magnifici D. D. Stephani Bocskai Inclyti Comitatus Zempleniensis Comitis Supremi, Patrié Patris desideratissimi, nec non pro Avita ejusdem libertate in Exilio apud Transylvanos denati. [Kolozsvár], 1674, (RMK II. 1339)

RADECIUS, Valentinus: Formula administrandi Coenam Dominicam: cui annexa est quarundam quaestionum, ad eandem elucidandam spectantium, solutio. Autore Valentino Radecio, ecclesiarum Transylvanicarum, unum Deum Patrem, et Filium ejus unigenitum, Iesum Christum, in Spiritu sancto profitentium, superintendente. Claudiopoli 1638, (RMNy 1725)

RITUALE Strigoniense, seu formvla agendorvm in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu et autoritate... Petri Pazmany archiepiscopi Strigoniensis. etc. nunc recenter editum. Pozsony, 1625, (RMNy 1346)

RITUALE seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis funtionibus pro Dioecesi Jauriensi. Viennae, 1636. (RMNy 1636)

SAMARJAI János, Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremoniajokrol es rend tartásokrol való könyvetske. Lőcse, 1636, (RMNy 1654)

SZÁNTAI Pócs István, Halotti Prédikatio, [...] Tekintetes es Nagysagos Nehai Groff Redai Ferencz Urnak; Bihar és Máramaros Vár-megyéknek oeroekoes Foe Ispánnjának, meg-hidegedett Teste felett [...] An. 1667. Die 20. Nov. Saros-Patakon, Nyomtatta Rosnyai Janos, 1668-ben, (RMK I. 1074)

SZATHMÁRI Baka Péter, Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgo Illyes Prophetanak El-ragadtatasa. [...] most lelkében meg-dicsoeuelt Vasarhelyi Peternek, hidegedet teste el-takarításának alkalmatosságával; [...] Szebenben, Szenci Kertesz Abraham által nyomtattatott, M.DC.LXVI [1666], (RMK I. 1045)

SZEPSI András, Doeghalal ellen Orvosság. Az az: A' Pestises idoeokban, s' helyekben való s' lakó embereknek ki-adatott Szent Elmelkedes; Melyben mind a' Pestisnek nehézsége ki-fejeztetik, s' mind a' minémue karban helyheztetett emberek taláztatnak, azok orvosoltatnak meg. Prédikáltatott Sz. A. S. P. E. E. P. A. Saros-Patakon, Nyomtattatott Rosnyai Janos által. Anno 1662, (RMK I. 998)

SZOMORÚ Halotti Pompa, melly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak, [...] Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt bődögöl ki-múlt, s' meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház eloett és a' Reformatusok Templomában siralmason celebráltatott. 1673. Colosvaratt. Vere-segyhazi Szentyel Mihaly által, [1674], (RMK I. 1164)

TELKIBÁNYAI P. István [ford.], Angliai puritanismus, avagy kiválképpen való tudományok azoknak, kik Angliában a puritánusok között (a mint közönségesen nevezetnek) legkeményebbeknek tartatnak, melly ennek elötte deák nyelven kibotsáttatott Amesius Willyam, Szent Irás magyarázó doctor által: mostan pedig magyar nyelvre fordittatott Telkibányai Istvan által. Ultrajectumban, MDCLIV [1654] (RMNY 2559)

TEMETESI Pompa, mely amaz io hirrel nevel tündöklő nagysagos iffiu groff iktari Betthlen Istvannak etc. egyyetlen egy magzattyanak az n. groff Iktari Betthlen Christina kis aszszonynak utolso tisztessegenek megh adasaban hidegh tetemecskejenek felette Eczedben es Bathorban anno 1631. diebus 24. et 26. Novembris ki szolgaltatott, es [...] ki bocsattatott az temetesben löt pompanak rendi szerint. Debreczenben (1631), (RMNy 1498)

TEMETÉSI Pompa. Mellyel az jo indulatu kegyes erkoelcsue s' nagy remensegue Tekintetes és Nemzetes nehai Bocskai Ujlaki Ferencznek az Tekintetes és Nemzetes Bocskai Ujlaki Gyoergynek és kegyes erkoelcsue házasságának az Tekintetes és Nemzetes Komlosi Maria Asszonynak szerelmes egyyetlen egy engedelmes fianak, meghidegedett testenec utolso tisztesseg tetetet 1673. Augustusban és Septemberben, es most boldog emlekezetire, s' az kegyes olvasoknak lelki epueletekre, azon rendel a' mint celebraltatott, ki bocsattatott. Debreczenben, Nyomtattatott Karancsi Gyoergy által 1674-ben, (RMNy 1158)

TEXTOR, Joannes, Johannis Textoris Speculum pastorale ostendens, quis modus et processus in admonitione delinquentium, consolatione aegrotorum et visitatione captivorum a ministris observari debeat. Nunc ob opusculi [...] usum et necessitatem, exemplariumq(ue) raritatem recusum. Varadini MDCLI [1651], (RMNy 2407)

TOLNAI F. István, Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösveny, Mely minden igaz Haza fiát, kiválképpen a' nagy rendeket, mind Hazájok békeségének meg-szerzésére és meg-marasztására; mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedett lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett koefalainak fel-építésére, vezérel. Szebenben nyomtatta Szenci Abraham. 1664, (RMK I. 1017)

TYUKODI György, *Eghi Zenges, avagy mennyei vigasztalo szozat: Mely alá-szállott a' Méltóságos Fejedelmi Rakoczi és Bathori ... Udvarhoz*, Kassa, Bosytz István, 1677, (RMK I. 1211)

VERÉCZI Ferenc, Lelki Hartz, Avagy olly Halotti Praedikációs rövid Tanitas; Melyben a' Keresztyén Léleknek Ellenségivel való kemény tusakodása, erre való fegyveri, baj viadallyának modgya, és végre minden Ellenzöin vehetendő igaz győzedelme, szem eleiben adatik. Várad, 1666, (RMK I. 916)

Kéziratok

Magyar Halotti Oratio, Melly a Nehai Tekintetes és Nemzetes VVVER Christina Aszszonynak Teste felet el beszélgetet Posahazi Janos;

Primăria Oraşului Baia Mare, nr. Fond 1., nr. Inv. 283., Protoale vol. 2, 3, 5.
(Nagybánya városi könyvei);

Prédikciók vázlata – Bölön, 1696–1701. (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, MssR-1214).

Szakirodalom

ADAMIK Tamás

1998 *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest

ARISZTOTELÉSZ

1994 *Poétika*. Fordította Sarkady János. Budapest

1999 *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Fordította Hidas Zoltán. Budapest

ÁCS Pál

2001 „Az idő ósága”. *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest

BALÁZS Mihály

2006 *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok, 8.)

BÁN Imre

1958 *Apáczai Csere János*. Budapest

1978 *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius: tanulmányok*, szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor, Budapest, 1975, 491–507.

1997 *Költők, eszmék, korszakok*. Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 11.)

BARCZA József

1976 *A puritánizmus kutatásának újabb eredményei* = *Theológiai Szemle*, 333–335.

1978 *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában* = *Theológiai Szemle*, 86–91.

1978b *Társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század református teológiai irodalmában* = *Theológiai Szemle*, 345–350.

BÁRTH Dániel

2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra kora újkori Magyarországon*. Budapest, (Szövegek és elemzések 1.)

BARTÓK István

1981 Medgyesi Pál: *Doce nos praedicare*. Az első magyar nyelvű egyházi retorika = *ItK* 1, 1–14.

1994 Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében = *ItK* 98, 548–557.

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, (Irodalomtudomány és kritika)

2006 „*Rhetorici sumus*” – *Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban* = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bistkey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.), 198–211.

BARTONIEK Emma

1975 *Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből*. Budapest

BENDA Kálmán

1937 *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Budapest

BENE Sándor

1999a *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 19.)

- 2001 *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell* = *Itk* 285–315.
- 2003 *Szövegaktus* = *ItK* 628–702.
- 2005 Searle, Vico, Patrizi. *A történeti pragmatika esélye* = *Helikon*, 239–278.
- 2007 *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása* = *BUKSz*, 50–64.
- BEPLER, Jill
- 2004 *Zeremonieller Hof und Musenhof: protestantische höfische Begräbniskultur im Spiegel der Funeralpublikationen Thüringens Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, Lenz, Rudolf, Hrsg., Stuttgart, 157–178.
- BERG Pál
- 1948 *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest
- BITSKEY István
- 1996 *Eszmék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*. Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 7.)
- BODONHELYI József
- 1942 *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen
- BOROVSKY Samu
- 1898 *Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679* = *Történelmi Tár*, 621–652.
- BULTMANN, Rudolf
- 1994 *Történelem és eszkatológia*. Fordította Bánki Dezső. Budapest, (A kútnál)
- CARR, E. H.
- 1993 *Mi a történelem?* Fordította Bérczes Tibor. Budapest, (Osiris könyvtár. Történelem)
- CICERO
- 1987 *A szónok* = *Cicero válogatott művei*, ford. Kárpáthy Csilla, Budapest
- COMENIUS, Amos
- 1962 *Gentis felicitas* = *Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből*. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Budapest
- CZEGLE Imre
- 1976 *A „szövetségteológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában* = *Theológiai Szemle*, 9–13.
- 1980 *A puritánizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása* = *Református Egyház*, 33–38.
- CZIER Andrea
- 1995 *A nemzet szó szemantikája a magyar nyelvben*. Szakdolgozat, kézirat
- CSÁSZÁR Károly
- 1911 *Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány*. Budapest
- CSORBA Dávid
- 2001 *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban* = *Protestáns Szemle*, 10. 1, 16–26.
- 2003a *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza* = *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. A kötetet összeállította Bitskey István. Debrecen, (Studia litteraria 41.)
- 2003b *A magyar református hitmélyítő irodalom Debrecenben (1657-1711)*. Debrecen. Doktori értekezés, kézirat
- CSÜRY Bálint
- 1910 *Az ige*. Budapest, (Nyelvészeti füzetek 63.)
- DOMBAI Klára

1938 *Apologetikus történelemszemlélet. Tanulmány a 16–17. századi német közvélemény történetéhez.* Budapest
DRAAISMA, Douwe

2002 *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története.* Fordította Balogh Tamás. Budapest
ERDŐS Károly

1912 *Az angol puritánizmus,* Debrecen

FAZAKAS Emese

2007 *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig.* Kolozsvár, (Erdélyi tudományos füzetek, 260)
FAZAKAS Gergely Tamás

2004 *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában. A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése = Könyv és Könyvtár, XXVI, 27–63.*

2005 „El-távozott a 'mi magyar Izraelünktől a' dicsőség” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból = *Könyv és Könyvtár, XXVII, 65–124.*

2008 FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János szerk., *Medgyesi revidivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról.* Debrecen, (A *Könyv és Könyvtár* 2007-es különszáma)

FEST Sándor

1917 *Az angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig,* Budapest, (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből ; 23. kötet, 7. szám)

G. ETÉNYI Nóra

2003 *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.* Budapest

GÁBOR Csilla

2001 *Káldi György prédikációi,* Debrecen, (Csokonai könyvtár, 24.)

2002 *Religió és retorika. Tanulmányok a középkori, reneszánsz és barokk irodalomról.* Kolozsvár, (Ariadné könyvek)

GÖMÖRI György

1989 *Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században,* Budapest

[1991] *Erdélyiek és angolok,* Budapest

GUNST Péter

2000 *A magyar történetírás története.* Debrecen

GYŐRI L. János

2000 *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés,* G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos szerk. Debrecen, 29–53.

2001 *Nagyari József prédikációi.* Győri L. János, s.a.r., bev., Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár. Források 9.)

HARGITTAY Emil

1998 *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben =* Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, szerk., *A magyar művelődés és a kereszténység,* Budapest – Szeged, 1998, 731–742.

2001 *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben.* Budapest, (Historia Litteraria 10.)

2004 *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban,* szerk. Bistkey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, 374–383, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.)

HATOS Pál

- 2001 *A genfi reformáció változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében*, Budapest, (Doktori mestermunkák)
- 2005 *A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig = Múltunk*, 2005/1, 89–117.
- HELTAI János
- 1994 *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., (Humanizmus és reformáció, 21.)
- HELTAI János, TASI Réka, szerk.
- 2005 *Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségnek vitatásának eláradott özöne...*. *Tanulmányok XVI–XIX. Századi hitvitáinkról*, Miskolc.
- HEREPEI János
- 1965 *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében* = szerk. Keserű Bálint, Bp.–Szeged, JATE – MTA Irodalomtörténeti Intézete, (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.)
- HORN Ildikó
- 1998 *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból = ItK*, 760–772.
- HÖRCSIK Richárd
- 1998 *A sárospataki kollégium diákjai*. Sárospatak
- IMRE Mihály
- 1987 *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben = ItK* 20–45.
- 1989 *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai = Körösök vidéke* 5–18.
- 1995 „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 5.)
- 2000 *Retorikák a reformáció korából*, szerkesztette IMRE Mihály, Debrecen, (Csokonai Könyvtár. Források 5.);
- 2000 *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*. (Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*) = *It*, 81(31. évf.), 131–149.
- 2006 *A puritánizmus-fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben = Bán Imre emlékezete*, szerk. Fazakas Gergely Tamás–Hollósi Gábor, Debrecen, (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, 3.), 40–44.
- JACOBSEN, Roswitha
- 1995 *Religiosität und Herrschaftsrepräsentation in Funeralien sächsischer Fürsten* = Breuer, Dieter, Hrsg., *Religion und Religiosität*. Wiesbaden, 1995, 163–173.
- JOÓ Tibor
- [1939] *Magyar nacionalizmus*. [Budapest]
- KARACS Zsigmond
- 2003 *Lapok a Medgyesi család történetéből = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 2002–2003, szerk. Sz. Máthé Márta és Magyar Márta. Debrecen, 173–183.
- KATONA Lajos
- 1881 *A nagybányai reform. egyház papjai. 1547-től 1700-ig = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 236–246.
- KECSKEMÉTI Alexis János
- Prédikációs könyve*. Bevezető tanulmány: Gombáné Lábos Olga. Budapest, 1974
- KECSKEMÉTI Gábor
- 1998 *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, (Historia Litteraria 5.)
- 2001 *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben = ItK*, 255–294.

- 2003 *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)* = *ItK*, 703–728.
- 2005 *Vallástól Wittgensteinig (és vissza?)*. *A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás* = *Helikon*, 309–324.
- KECSKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka
1988 *Magyar nyelvű halotti beszédek a 17. századból*. Budapest
KELEMEN Lajos
1920 *Pécsi Zsuzsa* könyörgése = *Unitárius Közlöny*, 8. 29–30.
- KERECSÉNYI Dezső
1979 *Válogatott tanulmányai*, sajtó alá rendezte Pálmai Kálmán. Budapest
KISS András
Más források – más értelmezések, Marosvásárhely, 2003
KNAUP, Matthias
2003 *Prophetie als Propagandamedium. Zu Funktion und Methode der Produktion und Exegese Prophetischer Texte am Beispiel der Joachiten = Propaganda, Kommunikation und Öffentlichkeit (11–16. Jahrhundert)*, Hrsg. Karel Hruza. Wien, 81–87.
- KORMOS László
1978 *A magyar puritánok istentisztelete* = *Theológiai Szemle*, 374–378.
- KOSELLECK, Reinhart, hrsg.
Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache. Stuttgart.
1992 *Volk-Nation-Nationalismus* = Band 7, 142–433.;
1984 *Propaganda* = Band 5, 69–112.
- KOVÁCS Sándor Iván
1985 „*Halotti beszéd*”-kutatások = *Vigilia*, 204–205.
- KÜHLMANN, Wilhelm,
2002 *Wort, Geist und Macht – Unvorgreifliche Bemerkungen zu Formationen frühneuzeitlicher Intellektualität* = Held, Jutta, Hrsg., *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit*. München
LUFFY Katalin
2001 *Tények metamorfózisa. „Kórkép” a 17. században: Komáromi Csipkés György Pestis pestise* = *L.k.k.t.* 5. 21–30.
- LUKÁCS Zs. Tibor
1995 *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése* = *AETAS* 1–2, 68–93.
- MAKKAI László
1952 *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Budapest
1978 *A magyar puritánok történelemszemlélete* = *Theológiai Szemle* 342–344.
- MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, szerk.
1987 *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Budapest
MIKÓ Gyula
2007 „*Mivel én is csak ember voltam*”. *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*. Doktori értekezés, kézirat
- MISZTÓTFALUSI Kis Miklós
1979 *Apologia Bibliorum*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Budapest
MOLNÁR Attila
1994 *„protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*. Debrecen, (Societas et ecclesia, 2.)
MURDOCK, Graeme

- 1998 *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity = Sixteenth Century Journal*, XXIX, 4, 1043–1059.
- 2000 *Calvinism on the Frontier 1660–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford
- 2003 „*Freely Elected In Fear*”: *Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania = Journal of Early Modern History*, 7, 3-4, 213-244.
- NAGY Géza
- 1985 *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Budapest, (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai 1.)
- 2008 *A református egyház története (1608–1711)*. Sajtó alá rendezte Kurta József, Máriabesnyő – Gödöllő, (Historia incognita)
- NAGY Iván
- 1865 *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 12. kötet. Pest
- NÉMETH Pál, szerk.
- 1997 *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*. Budapest
- NÉMETH S. Katalin
- 1984 *Magyar orátor a 18. században: Verestói György = It*, 855–888.
- OLÁH Szabolcs
- 2006 *Az egyháztörténet-írás rejtőzködő programja (Bán Imre tudósi szerepei 1941 és 1956 között)* = szerk. Fazakas Gergely Tamás–Hollósi Gábor, Debrecen, (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, 3.), 28–39.
- ŐZE Sándor
- 1991 „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta = A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa 2.)
- 2004 *Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon* = Bitskey István, Oláh Szabolcs, szerk., *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.)
- PAPP Balázs
- 2003 *Ment őket az Isten Egyiptomból kihozá*” = FONT Zsuzsa, Keserű Gizella, szerk. *Acta historiae litterarum Hungaricum*. Tom. XXIX. (Ötvös Péter Festschrift), Szeged, 211-219. (Acta Universitatis Szegediensis)
- PÉTER Katalin
- 1973 *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete*. Budapest, (Irodalomtörténeti füzetek 83.)
- 1993 *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotára idején* = *Folio Historica*, 18. kötet
- PETRŐCZI Éva
- 2002 *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*. Budapest, (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok 5.)
- 2005 *Puritans and Puritanicals*, Budapest, (Studia Humanitatis, 13)
- 2006 *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Budapest, (Historia Litteraria, 20.)
- 2007 „*Nagyságodnak alázatos lelki szolgája*”. *Tanulmányok Medgyesi Pálról*. Budapest – Debrecen, (Nemzet, egyház művelődés, 4.)
- POKOLY József
- 1904 *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet. Budapest
- QUINTILIANUS Marcus Fabius

- 2008 *Szónoklattan*. Ford., jegyzetek Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, et al., Pozsony
- RÉVÉSZ Imre
- 1923 *A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében*. Kolozsvár
- 1947 *A szatmánémeti zsinat és az első magya református ébredés*. Budapest, (Theológia 5.)
- 1948 *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban*, Budapest, (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből ; 6.3.)
- RICOEUR, Paul
- 1995 *Bibliai hermeneutika*. Budapest, (Hermeneutikai füzetek, 6.)
- 2006 *Az élő metafora*. Ford. Földes Györgyi, Budapest
- SCHILLING, Heinz
- 2002 *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*. Hrsg. Schorn-Schhütte, Luise – Mörke, Olaf. Berlin
- SPIJKER, W. van 't —BISSOP, R.—HOF, W. J. op 't
- 2001 *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*. Zoetermeer
- SZABÓ Géza
- 1943 *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Budapest
- SZABÓ Márton, vál, szerk., előszó
- 1998 *Az ellenség neve*, Budapest, (Jószöveg könyvek)
- SZABÓ Péter
- 1989 *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest, (Mikrotörténelem)
- 1998 *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé* = *ItK*, 744–759.
- SZALÁRDI János
- 1980 *Síralmas magyar krónikája*, SZAKÁLY Ferenc, s.a.r., bev. tan., jegyzetek. Budapest, (Bibliotheca historica)
- SZILÁGYI Sándor
- 1890 *Medgyesi Pál életéhez* = *Protestáns Szemle*, 146–154.
- SZILÁGYI N. Sándor
- 1996 *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár
- 2002 *Nyelvében él a nemzet* = *Regio*. 4, 159–177.
- SZILASI László
- 2000 [recenzió Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században c. könyvéről*] = *ItK*, 240–250.
- 2003 „Nem ma”. *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)* = *ItK*, 742–755.
- SZÜCS Jenő
- 1984 *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, (Társadalomtudományi könyvtár)
- TAKÁTS József
- 2001 *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* = *ItK*, 316–324.
- 2003 *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről* = *ItK* 729–741.
- 2003 *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására* = *ItK* 756–759.
- 2007 *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest
- TARNAI Andor
- 1994 *A váradi Orator Extemporaneus* = *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, Budapest, 365–378.
- TARNÓC Márton
- 1978 *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest
- 1988 *Kettőstükör*, Budapest

- TÓTH Béla
1978 *A puritanizmus és a természettudományok Magyarországon* = *Theológiai Szemle*, 351–353.
- TÓTH István György
1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)
1997 *Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból)* = *Történelmi Szemle*, XXXIX, 119–131.
- TÓTH Sándor
1883 *Adalékok a reformált egyházkerület történetéhez*, = *Debreceni Protestáns Lap*, 42. 4.
- TÓTH Zsombor
1999 *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai* = *Erdélyi Múzeum* 61. 3–4. 210–221.
2006 *A történelmem terhe*. Kolozsvár, (Ariadné könyvek)
- TÓKÉS István
1985 *A bibliai hermeneutika története*. Kolozsvár
- UEDING, Gert et al. (hrsg.)
Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Tübingen, 1992–
1992 Band 5: *Metapher*, 1099–1182.
2005 Band 7: *Propaganda*, 266–290; *Repräsentation*, 1178–1198.
- R. VÁRKONYI Ágnes
1982 *Politikai elmélet – politikai gyakorlat* = *It* 399–411.
1984 *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Budapest
1999 *Századfordulóink. Esszék, tanulmányok*. Budapest
- VERES András
2004 *Az irodalomtörténet esélye*, Budapest
- VOJTKÓ Pál
1905 *A reformáció korának hangulata a magyar irodalomban* = *Protestáns Szemle*, 1–13.
- WEIMAR Klaus
1990 *Von barocken Sinn der Metapher* = MLN (Modern Language Notes), Vol. 105/3, 453–471. (<http://links.jstor.org/sici?sici?=0026-7910%28199004%29105%3A%3C453%3AVBSDM%3E2.0.CO%2B2-8>)
- WHITE, Hayden
1997 *A történelem terhe*. Budapest, (Horror metaphysicae)
- ZOVÁNYI Jenő
1911a *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, 28/a.)
1911b *A protestantizmus fogalma és lényege* = *Theológiai Szaklap*, 9. 35–51.